

353

ЕВГЕНІЯ ЗАВАДСЬКА

50.

S. Rudnickij

С. Рудницький

доцент львівського університету

II.346.643

Х 49

Коротка

Географія України

Часть II.

(з 48 малюнками)

ЛЬВІВ, 1914.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

R. T. V. 11

Steph

II. 346.643

С. Рудницький
доцент львівського університету

Ж 49

Коротка
Географія України

Часть II.

(з 48 малюнками)

ЛЬВІВ, 1914.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

II. 346.643

1966H244
1124

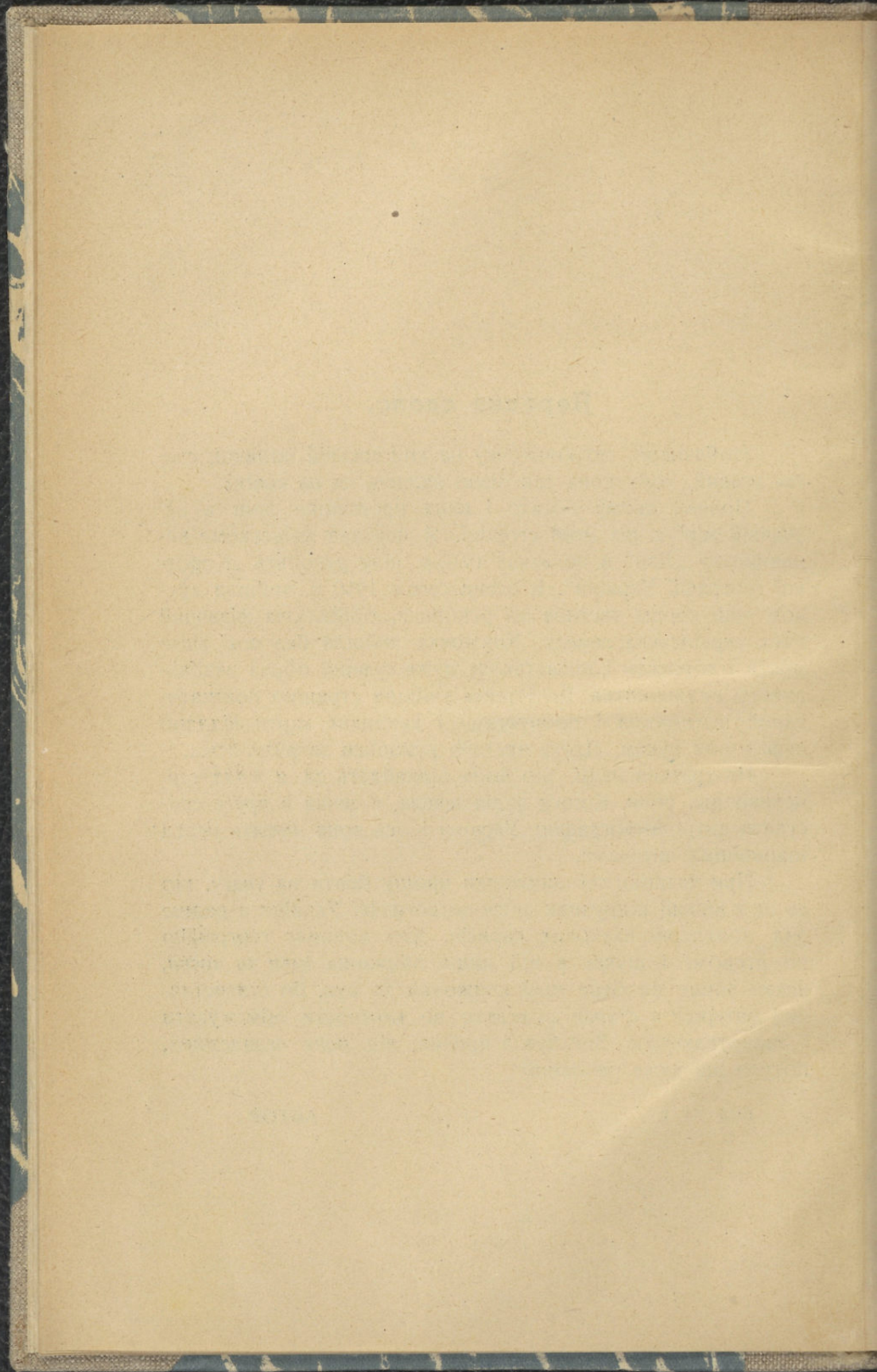
Передне слово.

Побачивши сю книжочку на книгарській полиці, питає всякий, чому вона так пізно являється на світ?

Причин цьому багато і вина проволоки лиш в незначній мірі є по моїй стороні. Я передав київському видавництву „Лан“ в початках 1910 р. цілу рукопись „Короткої географії України“. В осені сегож 1910 р. вийшла друком лиш перша частина сеї рукописи, обіймаюча фізичний опис українських земель. Книжочка вийшла без моєї відомости і коректи і представляє дуже сумний образ недбайливого видавництва. Бо і текст вийшов страшно пошматований похибками і пропущеними і виконане карти віддано нефаховим рукам. Друга частина рукописи затратилась....

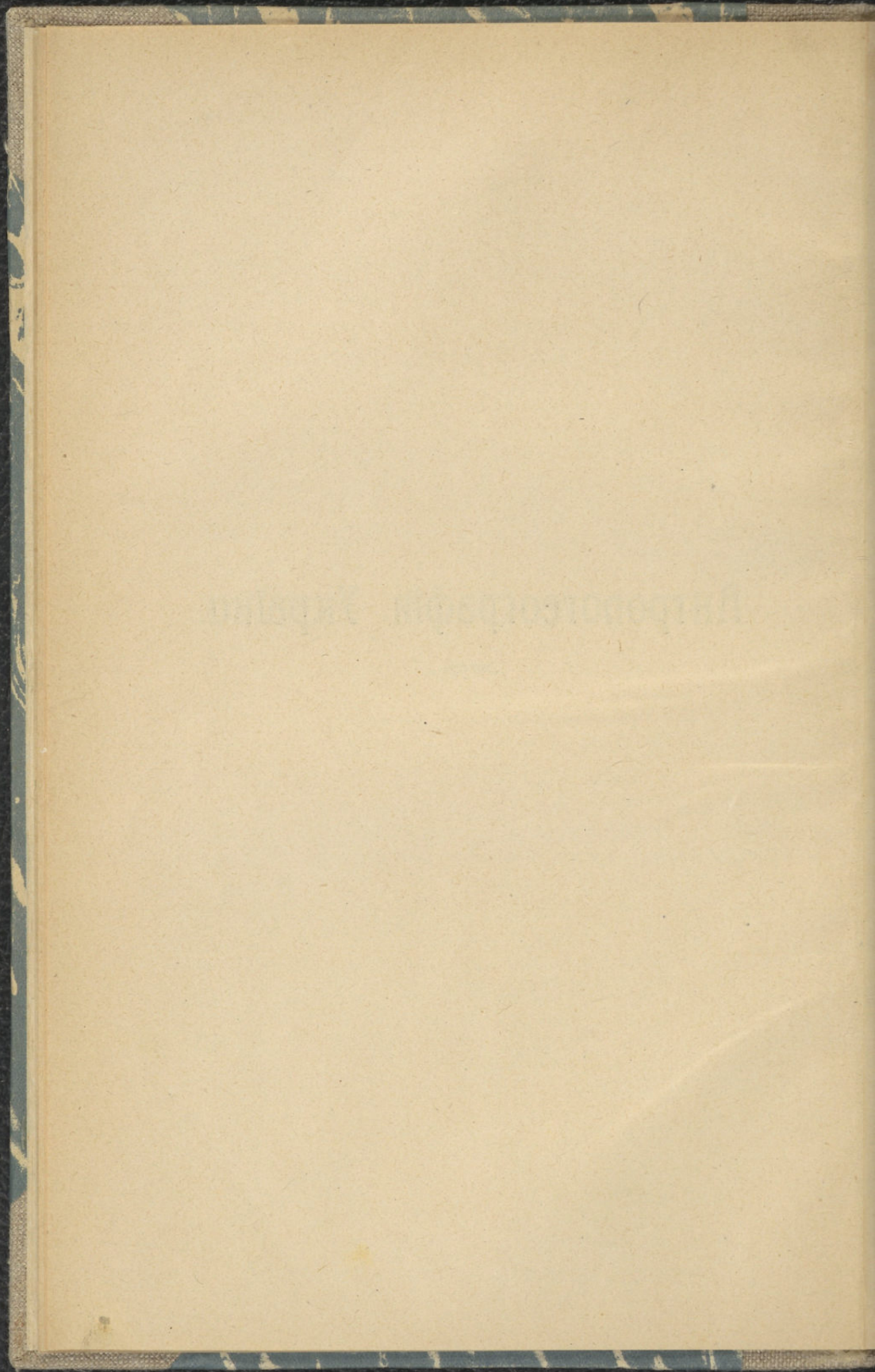
Не тратячи надії, що вона віднайдець ся, я ждав терпеливо два роки. Колиж надія завела, я зачав в друге списувати антропогеографію України і ось вона лежить перед шановними читачами.

При читаню сеї книжочки прошу брати на увагу, що се не є ніякий підручник антропогеографії України а радше ряд популярно-наукових нарисів. Хто розуміє географію по старому і шукає в ній лише збірники імен та чисел, нехай ліпше не бере моєї книжочки до рук, бо статистичний матеріал я старав ся всюди по можности обмежувати і заокруглювати. Він був з причин, від мене незалежних, дотого ще дуже неповний.

Антропологеографія України.

Межі України.

В першій частині отсеї книжочки описав я природу краю, що його замешкує великий український нарід. Перед очима читача пересунули ся описи і образи українського моря і його берегів, українських гір, височин і низів, українських рік, вкінці клімату, рістні і звірні України. На тім однак не може географ покінчити свого опису. Предметом дослідів географії є не лиш природа краю, не лиш його ростинні і звіринні мешканці, але й чоловік, що замешкує край і розсіяв по лиці рідної йому землі твори своїх рук та ума.

Були часи і не так то дуже давні, коли географія, описуючи якийсь край, коротко лиш збувала його природу, зате його населене довго і широко описувала, подаючи багато-прегато всіляких, часто зайвих дрібниць. Вичислювано дрібонькі, зовсім маловажні місточка, навіть села зі скількостію населеня як найдокладнійше з всіми історичними пам'ятниками, подавано навіть назви вельмож і панів і відомости про їх спосіб газдованя і т. д. і т. д. І тепер іменно російські „географи“ таке роблять, пускаючи в світ грубезні книги, повні всілякого такого сьмітя (Россія, полное географическое описаніе нашего отечества — 22 томи).

Нинішна географія поступає цілком инакше. Вона розсліджує і представляє чоловіка серед природи краю, котрий він заселює. Чоловік, нарід є з одної сторони такоуж частию природи, таким же твором природи краю як гори, ріки, рослини. З другої сторони діла чоловіка: держави, селитьби, дороги, канали, поля, городи і тд. і тд. суть

в дуже тісних взаєминах з природою краю. Вона обусловлює діла чоловіка, зновуж чоловік на кождім кроці змінює природу, борючись з нею о ествоване. Лиш ті діла чоловіка, що є в виразних взаєминах з природою краю і виглядом краєвиду можуть бути предметом географії, усі інші діла чоловіка до неї не належать.

Ту часть географії, що займаєть ся чоловіком і його ділами в природі краю, зовемо антропогеографією або географією чоловіка.

Перше завданє антропогеографії є дослідити розміщенє чоловіка по земній поверхни. Досліджуючи Україну, мусимо проте наперед дослідити як далеко вона сягає, себто як далеко сягає своїми селитьбами український народ.

Вже описуючи географічне положенє України я подав в головних обрисах його розміщенє. Тепер час подати докладно границі, котрими обмежена територія, населена українським народом.

Подати етнографічні границі одного з западно- або середноевропейських народів се дуже легка річ, бо вони здавна докладно просліджені й ніхто не думає навіть їх затирати, промовчувати, фальшувати. Зовсім инакше у нас. Український нарід ані не має політичної самостійности як пр. Німці, Французи, Італійці etc. ані навіть політичного значія як пр. Чехи і Поляки в Австрії. Українці розділені між дві держави: Австро Угорщину і Россію. В Австрії етнографічні межі Українців пізнані доволі добре, хоч і ту переписи населеня роблені на некористь Українців. В Угорщині на урядові переписні дані вже зовсім не можна покладатись і доперва приватні досліди дозволили пізнати ліпше межі угорської Руси. А вже в Россії докладне пізнанє розміщеня Українців майже неможливе. Перша загальна перепись населеня на европейський спосіб була в Россії доперва 28. січня 1897. Всі попередні обчисленя і оцінки мають лиш проблематичну вартість. Але і ся перша перепись не дала, хоч повинна була, докладного образу розміщеня українського народу в російській державі. Ось усіх Українців минської губернії (Пиньчуків) причислено до Білорусинів, Українців околиць Мглина і Стародуба до Москалів. А кілько то Українців підтягнуно під загальну назву „рус-

ських“ і зроблено тим способом неможливою річю пізнати їх розміщене і границі!

Томуто й ті межі української території, що їх тепер подам, не можуть бути так докладні, як би вимагала стисла наука. Ще мабуть довго будемо мусіти ждати на сю хвилю, коли знатимемо обсяг української території так докладно як знають свої території щасливійші від нас народи.

Межі української території зачинають ся в дельті Дунаю. Майже на цілім єї просторі, озеристім і багністім, сидять до нині потомки славних наших Запорожців, промишляючи рибальством. Оттут і зачинаєть ся наша границя з Румунами або Молдаванами, що проходить через Бессарабію, Буковину і Угорщину.

Національно Бессарабія дуже ріжноманітна. Майже половину населеня творять Румуни, одну п'яту часть Українці, крім сего порозкиданими оселями або в роздріб сидять ту Жиди, Москалі, Болгари, Німці і Турки. Їх оселі перемішались посполу так, що годі провести належито етнографічних границь Українців. Приблизно вони представляють ся так: Ізмаил, Білгород, усте Дністра в лиман, течва Дністра в гору по Дубосари, хоч і по лівім березі ріки творять Молдавани звиш четвертину населеня тираспольського уїзду. Потім йде межа України чудернацькими викрутасами, творячи заливи і острови попри Оргіїв і Білці, переходить на вододіл Дністер-Прут і по нім йдучи входить коло Новоселиці в межі Буковини.

По українській стороні багато на усім просторі Бессарабії румунських етнографічних островів, по румунській стороні українських.

На Буковині йде румунсько-українська етнографічна границя здовж границі держави на південь аж поза Серет і Сучаву коло Радовець і вертає опісля знов під Чернівці, творячи узкий півостров. Від Черновець йде наша межа неправильною дугою на південний захід і полудне, полишаючи в українській території верхівя Серета, Сучави, Молдави і Золотої Бистриці (Сторожинець, Виків, Молдавиця, Кірлібаба). Від Кірлібаби йде межа України до жерела Білого Черемоша а звідси на захід до річки Вишевої, здовж лівого берега сеї річки а потім здовж Тиси попри Сигіт до Вишкова. Звідси границя переходить на лівий бе-

ріг Тиси, гутинським хребтом майже до річки Тура коло Поладу. Тут кінчить ся наше сусідство з Румунами а зачинаєть ся межа з Мадярами або Уграми.

Наша границя з Мадярами прямує клесами на північний захід попри Вуйлок, Берегсас, Мункач, Ужгород, Бардиїв, Сабінів аж під Кежмарк. Коло Любовлі переходить наша границя річку Попрад і вступає в границі Галичини. Між Ужгородом і Бардиевом стають нашими сусідами Словаки. Границя між Українцями а Словаками дуже невиразна і доперва дослідам Гнатюка і Томашівського удало ся єї дещо прояснити і сконстатувати, що межі угорської України протягом віків підлягли лиш малим змінам.

В Галичині сусіднують Українці з Поляками. І ту протягом пів тисячлїтя попятились межі України дуже значно. Лиш в горах удержав ся український елемент далеко на захід висуненим півостровом. На Підгірю і на низу польська територія дуже значно поширилась на некористь української.

Границя між Поляками а Українцями в Галичині зачинаєть ся коло села Шляхтової над Руським потоком, що паде в Дунаєць. Відсіля йде вона попри місточка Пивничну, Грибів, Горлиці, Жмигород, Дуклю, Риманів, Заршин, Сянік, потім долиною Сяну попри Динів до Дубецька а дальше на північний схід і північ попри Радимно, Ярослав, Сїняву до Тарногороду в т. н. Конгресовій Польщі.

В єї східній части, т. н. Холмщині, споконвіка сидить український нарід і він умів через довгі столїтя опирати ся польському напорови на схід. Доперва в останніх часах завдяки безоглядній русифікаційній політиці московського уряду і невиваглим ще католицьким симпатіям населеня Холмщини, процес польонїзації поступає дуже скоро і спричинює тяжкі страти українському народови і його території.

Гранична лінія між Українцями а Поляками в Холмщині має обочік доволі широку полосу з мішаним населенем і численними етнографічними островами. Границя суцільної української території йде менче більше від Тарногорода попри Білгорай, Шебрешин, Замостє, Красностав, Любартів, Радин, Луків, Соколів, Дорогичин, Більськ в Городнянщину і доходить до ріки Нарви. Тут зустрічають ся

українська і польська територія з білоруською, що відтепер стає змежна з Україною.

Границя українців і Білорусинів йде спершу Нарвою аж до її жерел в Біловежській пуші, котра майже в цілости належить до України. Потім границя переходить попри Пружани на ріку Ясьолду до Порічя, звідси йде на північний схід до Вигонівського озера, завертає знов на південний схід і доходить до ріки Припяти при устю річки Цни. Відсіля аж по Мозир творить виразну границю Українців від Білорусинів головна ріка Поліся Припять. Лиш понизше Мозиря висувають ся Білорусини клином на правий беріг ріки здовж південної границі річицького повіту. Потім знов границею України стає Припять аж до її устя в Дніпро.

Дніпро творить границю України лиш на малім просторі між устем Припяти а устем Сожа коло Лоева. Потім вона йде на північний схід попри Новозибків, Нове місто, Сураж до Мглина, де кінчить ся білоруське сусідство а зачинаєть ся московське.

Границя України і Московщини також трудна до близшого означеня і то не лиш наслідком лихої і несправедливої переписи, але також тому, що простір, через котрий вона переходить, зачав густійше заселюватись доперва в XVII-ім і XVIII-ім віці. Наслідком сего витворила ся різноширока переходова полоса, в котрій мішають ся українські села з московськими. Томуто і в сій полосі така велика скількість обосторонних етнографічних островів.

Приблизна границя України з Московщиною переходить попри Путивль, Рильськ, Суджу, Миропіле, Обоянь, жерела Псла і Ворскли, Білгород, Корочу, Старий і Новий Оскол, Бирюч, і доходить до Дону коло Острогожська.

Ріка Дін творить границю України на ще менчим просторі як Дніпро. Границя покидає ріку зараз при устю Ікорця, перетинає річку Битюг і прямує попри Бутурлинівку і Новохоперськ в межі Донщини до ріки Хопра. В Донщині йде східна межа України здовж ріки Хопра аж до його устя в Дін, переходить Дін і правцює на південь попри річку Калитву і Донець аж по його усте в Дін. Доном йде межа України аж в околиці Новочеркаська, ту перекидуєть ся вона на лівий бік Дону і здовж ріки Сала правцює півкругом до озера Манич. Зараз лівобіч Дону зустрі-

часть ся українська територія з калмуцькою (кімлицькою) і входить в Передкавказє, де серед ріжнородних тутешних народців в останніх кількадесяти літах сильно розширилась українська і московська кольонізація. Українських етнографічних островів тут дуже багато і їх скількість щораз більшає в міру того як еміграція безземельних з нутра України загортає щораз дальші і більші простори на сході і південнім сході сутоукраїнської території.

Хата в Чорноморії.

Від озера Манич йде межа України через Медвіжанський повіт Ставропільщини на південь до жерел Великого Ягорлика, потім прямує на схід попри Ставропіль, Александрівськ, Новогригорієвськ до Каспійського побережа. Утворивши довгу узку смугу української кольонізації, завертає межа України від Каспія знов на захід попри Кізляр, Моздок, Налчик, Пятигорськ, жерела Куми і Кубані, попри Лабинськ, Майкоп до чорноморського побережа між Туапсе та Сочи. На сім просторі сусіднують з Українцями крім Москалів Кімлики, Кіргізи, Ногайці, Чеченці, Кабардинці, Черкеси, Абхази і кавказські Татари.

Відсіля аж по дунайську дельту творить границю України беріг Чорного і Азовського моря. Лиш Крим до недавна оставав поза межами української території. Однак в міру сего як тамошні Татари зачали переселюватись в Турцію, зачала ширити ся у Криму українська кольонізація, так, що нині можемо цілий північний Крим по межу: Керч, Кафа, Евпаторія вважати українською землею.

Отсі саме подані межі обіймають собою територію, що заселена українським народом в одній суцільній масі. В сих межах лежить наш рідний край — Україна. Як бачимо з її меж, обіймає вона північну і западну Буковину, північно-східну Угорщину, цілу східну Галичину і південно-східну частину западної Галичини, новоутворену холмську губернію, південну половину городненської, південно-западну частину минської губернії, цілу волинську, київську, подільську і херсонську губернію, полуднево-східну і північно-західну полосу Бессарабії. Лівобіч Дніпра обіймають межі України в цілости губернії чернігівську, полтавську, харківську, катеринославську, таврійську (з виїмком південного Криму), майже в цілости Кубанщину і чорноморський округ. Крім сего ще: південну третину Курщини і південну половину Вороніжчини, западну третину земель донського війська, полудневу половину ставропольської губернії і північну полосу терської області. Се територія величезна. Україна в Європі жадній иншій національній чи державній території крім російської не уступає. Її простір виносить звиш 850.000 км²; з того ледви 75.000 км² припадає на австро-угорську державу, останних 775.000 км² України находить ся під московським панованєм.

Крім сеї суцільної сутоукраїнської території мешкають Українці ще в богатъох инших землях і творять там численні, часом навіть дуже значні етнографічні острови. В Бессарабії зустрічаємо цілий ряд українських етнографічних островів здовж Прута і російсько-румунської границі, в Румунії в Добруджі при устях Дунаю, на Буковині коло Сучави і Кімполюнгу; на Угорщині в Бачці, коло Нїредьгазів і Великого Кароля, коло Гнилця над Гернадом; на Холмщині між Луковом а Желеховом, між Сідльцем а Калушином, коло Соколова. На білоруській границі знова, зустрічаємо цілу звиш 50 км широку полосу, де білоруська

мова є під переважним впливом української. Тут отже замічаємо певного рода повільний перехід одного народу в другий. Вздовж московської границі нема того переходу і оба народи виразно від себе відокремлені, навіть дуже рідко живуть в однім і тимсамім селі. Тут українських островів дуже багато. В Курщині бачимо їх коло Фатежа, цілим рядом від Дмитрієва по Обоянь і при жерелах Сейма. У Вороніжчині є кілька українських островів біля Землянська і коло Борисоглібська. Кілька кольоній підходить аж під Єлец і Тамбов. Донщина має серед пограничних земель України се велике значіне, що вона є головною переходовою країною новітньої української кольонізації. Земельний голод в центральних областях України спричинив враз з іншими обставинами головно економічної природи вже в 60-их та 70-их роках минулого столітя дуже сильний еміграційний рух між хліборобським населенем України. Шукуючи за вільними чи дешевими землями, переходили українські хлібороби крізь Донщину і прямували на схід і південний схід в Поволже, південну Сибір, Туркестан, Півкавказе, Кавказ і Закавказе. І розсипались українські етнографічні острови по межі Арменії, Перзії, Афганістану, Китаю і сягнули над Амур і Тихий океан.

Було би зайвим трудом всі ті острови вичислювати, томуто обмежу ся лиш до виказаня найважніших.

На Поволжу (Саратівщина, Самарщина, Астраханщина) живе до мільона Українців у великих етнографічних островах коло Балашова, Аткарська, Баланди, над Еманю і Медведицею, дальше коло Миколаївська, Хвалинська, Самари, Богуруслана. Від Хвалинська долі Волгою аж по єї дельту займають Українці тількиж само лівого берега ріки що й Москалі. Великі простори займають вони напротів Саратова, Камишина, Дубівки, Чорного Яру, коло Царева, крім сего на верхівях Єруслана і Великого Узеня, коло Єльтонського і Баскунчакського озера, над Иловлею і в горбах Єргені. В Оренбурщині, де колись наш Тарас пропадав з туги за рідним краєм і рідною мовою, маємо нині звиш 30000 українських кольоністів (10% в Оренбурськім, 5% в Орськім повіті).

В кавказьких краях, поза межами суцільної української території, зустрічаємо також дуже багато наших ко-

Новопетровський форт.

льоній. Після переписи 1897 р. творили Українці 17—19% „руського“ населення в губерніях: Еріванській, Кутаїській, Дагестанській і Карській, в Тифліській 7½%, в Елізаветпольській і Бакинській 5%. В середній Азії найбільше українських етнографічних островів бачимо в Сир-дарійській області, де Українці творять до 29% „руського“ населення і в Акмолинській області (23%). В Закаспійській, Семиріченській, Тургайській, Самаркандській і Ферганській області є 10—20% Українців серед російської кольонізації, в Семіпалатинській до 5%.

Дуже енергічно взяли ся Українці останніми часами до кольонізації Сибіру. Довжезною смугою простяглись українські кольонії здовж південної границі сего величезного краю, що має велику будучність перед собою. Найбільший процент становлять Українці у Приморській області над рікою Уссурі і коло Владивостока (звиш 29%) і в Амурській області (звиш 20%), що до числа найбільш їх є в південних повітах Томської, Тобольської і Енісейської губернії.

Крім сих етнографічних островів, розкинутих на широким просторах європейсько-азійського материка, бачимо також острови в Новім Сьвіті. Голод на землю і шукане зарібку приневолив сотки тисяч Українців шукати щастя за морем. Зарібкова еміграція звернула ся головно у З'єдинені Держави Північної Америки, де наші емігранти в числі близько ½ мільона розсипані дрібними групами по промислових центрах, головно в Пенсільвенії. Осаднича, хліборобська кольонізація звернула ся натомість в Канаду і Бразилію. В Канаді зустрічаємо дуже поважні українські етнографічні острови в Манітобі, Саскачевані і Альберті, поменчі в Онтерію, Квібек, Колюмбії. В Канаді живе загалом ⅓ мільона Українців. В Бразилії розселились Українці головно в державі Парана, сягаючи кількома кольоніями в державі Ріо Гранде до Суль, Санта Катаріна, Сан Паульо та в сусідну Аргентину. Деякі українські емігранти попали навіть на далекі Гавайські острови серед Тихого Океана.

Усі ті українські кольонії в Азії і в Америці відірвані від рідного пня — від суцільної української території і суцільної маси українського народу. Наш нарід, не маючи власної держави, не зміг ще утворити кольоній, на котрих

би він, зайнявши значні суцільні простори, міг собі утворити справді нову вітчизну і нову сильну свою парість. Ще неосяжно далеко нашому народови до того, що має англійський нарід. Він пустив дуже сильні парости в північній Америці, Австралії, південній Африці, де утворились нові суспільности, звязані з матерним народом передівсім спільною мовою і культурою. Не є однак виключене, що колись і наші кольонії в Азії та Америці можуть мати гарну будучину, если наша еміграція туди буде ведена пляново і наші переселенці будуть займали значні суцільні території, своєю більшою масою хоронячись від винародовлення. В Азії і в Бразилії хліборобська культура нашого переселенця значно висша як культура його сусідів. І там могли б колись повстати краї, значні простором і природними богатствами, заселені українським народом — неначе дочки України у великої матери-України.

В нашій книжочці не будемо займатись географією українських кольоній. Предметом нашого оповідання буде суцільна українська територія, котрої межі саме подалисьмо. Переглядаючи першу часть нашої книжочки, здивуєть ся дехто, що найде там опис деяких географічних просторів, що лиш беріжком захоплені українською територією пр. Яйла, Кавказ. Деякі навіть визначні російські учені взяли мені се за зле. Але се їх невдоволене є зовсім неоправдане. Україна досить велика, ми Українці не потрібуємо забирати на папері чужих земель і представляти яко наші. Однак нинішня географія абсолютно не може вязатись етнографічними чи навіть державними границями так педантично, як вязала ся географія колись. Давнійша географія, описуючи пр. Буковину, не виділа поза нею сьвіта і хочаб зараз таки за Черемошем і за Дністром були найцікавійші географічні явища, вона ними зовсім не занимала ся. Нинішня описова географія займаєть ся передівсім природою краю, отже мусить дати образ якоїсь природної одиниці в цілости. Україна опираєть ся о східні Карпати, Яйлу і Кавказ. Сі всі гори належать до сеї природної географічної одиниці, яку зовемо Україною. І тому мусимо їх втягнути в опис України хоч пр. лиш східна окраїна Яйли притикає до сутоукраїнської території і лиш західна частина Кавказу (аж по жерела Кубані) до неї належить.

Скількість Українців і їх розміщене по Україні.

Яке є загальне число усіх Українців на землі та кілько їх живе на самій українській території?

Відповідь не легка і то з тих самих причин, що не дозволяють нам докладнійше як се ми зробили, означити границь української землі. Політичне поневолене українського народа з одної а величина його і його території з другої сторони справляє, що сусідні народи, котрі мають політичну власть над українським народом, переводять статистичні обчислення на свою користь. Українців або просто записуєть ся jako приналежних до иншої, звичайно пануючої нації або всілякою пресією приневолюєть ся їх до того, що самі подають чужу розговірну мову, хоч в дійсности були і є Українцями.

І знов найгірше представляєть ся під тим зглядом угорська статистика. Цілі села і околиці зазначені статистикою jako малярські, показують ся при близшім досліді jako чисто або в більшости українські.

В нерівно менчій мірі фальшива є статистика в Галичині, хоч і тут багато Українців записано jako Поляків. Головно робить ся таке з Українцями-латинниками, які в подавляючій більшости навіть зовсім не знають польської мови, хоч в статистиці фігурують як Поляки. На Буковині теж немало Українців записано на Волохів.

Однак таки австрійська статистика позваляє нерівно ліпше збагнути дійсний стан річи як російська. Як сконстатував Кониський, перепись 1897 р. була роблена для Українців дуже некорисно. Іменно по містах мало кого записувано jako Українця а всіх тамошних Українців або підтягано в загальну рубрику „русских“, або таки записувано jako Великороссів. Те саме роблено в численних українських кольоніях та етнографічних островах на південнім сході і сході України, в Сибірі, в Кавказії, Туркестані. А вже цілком лишаєм на боці тих малосвідомих Українців, що самі подали себе за „русских“.

Мимо сего возьмемо за підставу обчислення скількості Українців дані урядових переписий Австрії, Угорщини і Рос-

сії. Лиш о стільки їх змінимо, о скільки вони грубо і очевидно помиляють ся. Для Австрії і Угорщини возьмемо дати з переписи 1910 р. Так само для Росії возьмемо за основу обчислене з 1910 р., примінивши до него процентові числа для Українців, одержані в часі переписи 1897 р.

Перепись населеня в Росії 1897 р. сконстатувала, що скількість Українців в границях російської імперії виносила 22,400.000 голов себто 17·4% усього населеня (129 мільонів). Перепись 1910 р. начислила в російській імперії звиш 166 мільонів всего населеня. Приймаючи, що процент Українців за сих 13 літ не змінив ся, одержимо на скількість Українців в Росії 1910 р. цифру 28,900.000 голов. До того треба дочислити Пинчуків в пинським та мозирським повіті минської губернії, котрих число сягає 1910 р. до 400.000. Їх російська статистика числить до Білорусинів, однак досліди Карського, Ріттіха і других не лишають сумніву, що Пинчуки є частиною українського народа. Тим способом одержимо для Українців в Росії після офіційальних даних число 29 мільонів 300 тисяч.

В австрійсько-угорській монархії числить послідна перепись 1910 р. 4 мільони Українців, з того звиш 3,200.000 в Галичині, звиш 300.000 на Буковині, а до 500.000 на Угорщині. Сі дати треба справити о стільки, що в Галичині несумлінна перепись не тільки що не зачислила до Українців соток тисяч латинників східної Галичини, які постійно уживають української розговорної мови, але навіть 170.000 Українців грецького обряду причислила до Поляків. Після дослідів Охримовича Українців є в Галичині о 300.000 більше як виказує урядова статистика, отже цифру австро-угорських Українців треба збільшити до 4 мільонів 300 тисяч.

Скількість Українців в межах австрійської і російської держави виходить отже на 33 мільони 600 тисяч. В Європі сидять Українці ще крім сего в приналежній до Румунії дельті Дунаю, на Молдаві коло австрійської і російської границі і в Добруджі. Яка є їх скількість, годі збагнути з румунських статистичних обчислень. Чотири тисячі Українців начислено з нагоди недавних балканських переговорів в Македонії.

Немале є число Українців за океаном в Америці. В З'єдинених Державах числять Українців 500.000, в Канаді звиш 200.000, в Бразилії і Аргентині до 60.000.

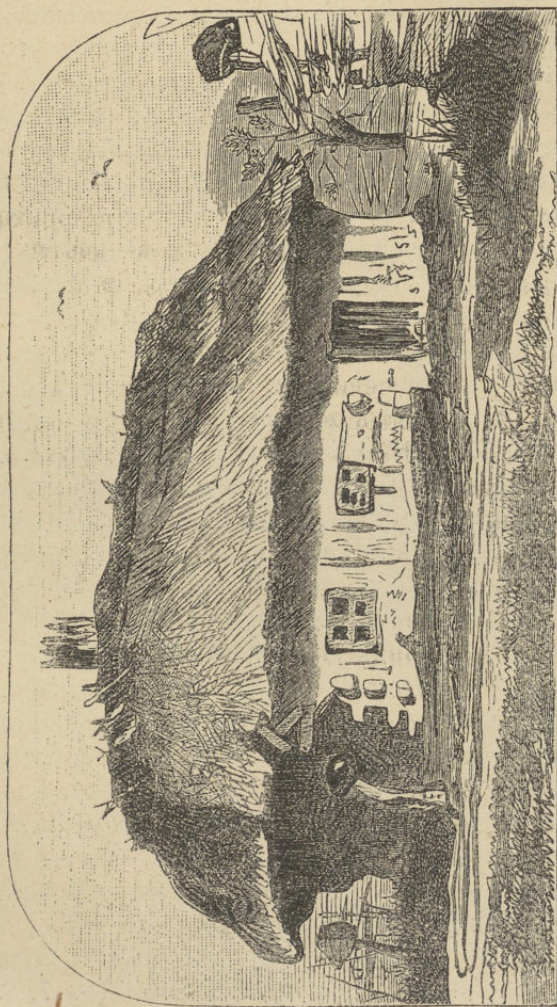
Зібравши разом сі числа, доходимо до величезної цифри **34,360.000** Українців, одержаної зі скомбінованя урядових дат зі загально звісними фактами. Если останемо при строго урядових датах, то скількість Українців вийде всетаки на звиш 33,600.000.

Порівнюючи се число Українців з числом інших європейських народів, бачимо зі здивованєм, що ми є що до численности пятим з черги народом Європи. Лиш Німці, Москалі, Французи і Англійці перевишають нас числом, Італійці дорівнують нам і то не цілком, ледви по причисленю до них Лядинів, Фурлян, Ретороманів і Мальтійців. Всі ті великі народи Європи мають свої могутні держави, що рішають політичні та економічні судьби сьвіта. А ми Українці? От ліпше і не згадувати! Ми не то що не маємо власної держави, але і в тих державах, в котрих нас помістила історична доля, ледви животіємо, не маючи ніякого політичного ні економічного значіня. Серед славянських народів ми займаємо що до численности друге місце по Москалях, а як нам ще дуже далеко до того значіня, яке мають недержавні народи чеський чи польський, не говорячи вже про сербський чи болгарський народці, що кілька разів менчі від нашого народа числом! А як прямо недосяжним ідеалом є для нас Норвежці! Їх є нецілих півтретя міліона, в гарній але мало родючій, холодній країні. А прецінь вони мають свою державу, котрої прапор шанують по усіх контінентах і морях, їх фльота одна з найбільших на сьвіті, їх просьвіта і культура стоять на найвисшій ступени, їх література має сьвітове значіне, їх наука високорозвита, їх енергія проторила відкрите північного бігуна і відкрила полудневий та записала імя дрібного народа на віки в історії людства.

А про нас ледви зачинає тепер довідуватись сьвітова наука і публіцистика. Наша просьвіта одна з наймарнійших в Європі, наша культура, наука, література, штука ставлять доперва перші непевні кроки...

Не пора нам отже дивитись з гордістю на наших трийцять чотири міліони! Не пора уповати на чудесне про-

буджене сплячого велитня! Саме наведені порівняння показали нам наглядно, що число само має дуже малу вартість для оцінки значіння народа. Число набирає вартости до-

Хата в Кирилівці.

перва тоді, коли єго творять свідомі і культурні одиниці. З них треба зложити нарід, коли він має зайняти належне йому місце у великій сімі європейських націй.

Переходимо тепер до докладнішого огляду розміщення українського народу по його території.

На Угорщині займають Українці звиш 14.000 км² (на 325.000 км² загального) простору, обіймаючи головню північних три четвертини мармароської столиці, північно-східну половину угочанської, дві третини бережської, половину ужанської столиці, північні окраїни земненського, шаришського та північно-західні спишського комітату. Скількість Українців на сій території виносить після урядових обчислень звиш 480.000 (2·3% населеня всеї Угорщини), цифру, котру можна безпечно заокруглити бодай до ½ міліона, знаючи малярську статистику і обставину, що греко-католицькі шематизми вже в 80-их роках минулого столітя подавали приблизно таку суму. На сій території творять Українці після офіційної статистики ось які части населеня: в Мармароськім комітаті 46%, в Угочанськім 39%, Береськім 46%, Ужськім 36%, Земненськім 11%, Шаришськім 20%, Спишськім 8%. На сході Румуни, на заході Словаки творять невеликі етнографічні острови. Дуже значний процент творять жиди, повсюдно дуже густо розсіяні, менчий Малярї і Німці головню по містах. Українці сидять всюди в гірських рідко заселених частях комітатів, томуто мимо зглядно великого простору проценти виходять малі.

На Буковині займають Українці в числі звиш 300.000 коло 5.000 км² на 10.000 км² загального простору. Займають вони цілий повіт Заставненський (80% Укр.), Вашковецький (83%), Вижницький (78%), Кіцманецький (87%) і Черновецький (55%), половину Серетського (42%), третину Сторожинецького 26%, та окраїни Довгопільського, Радовецького і Сочавського повіту. Між українським населенем і ту густо розсіяні жиди, дещо Німців, Румунів, Вірмен та Поляків, переважно по містах. Загальний процент українського населеня на Буковині є 38%.

В Галичині займають Українці числом 3,390.000 в 40 повітах одноцільний простір 56.000 км² (на 78.500 км² загального простору), Після останного обчисленя творять вони на тім просторі (без Лемківщини) нецілі 62%, супроти звиш 25% (1,350.000) Поляків і звиш 12% (660 т.) Жидів, що мимо уживаня німецького жаргону зачисляють себе до

Пастух з угорської Руси.

Поляків. Сі цифри взяті з віроісповідної статистики уніятів, католиків і Жидів. Статистика „розговірної мови“ виказала 1910 р. в українській Галичині лиш 59% Українців а 40% Поляків. На Лемківщині є лиш не цілих 90.000 Українців, на західну Галичину творять вони лиш нецілих 3¹/₂% населеня. В цілій Галичині після сеї статистики є на 8 мільонів населеня лиш 40% Українців а близько 59% Поляків (після віри приблизно 43% і 48%). Що ся статистика є дуже стороннича отже не дуже достовірна, я вже згадував. Виходить з неї скупенько взяте число 3,390.000 Українців в цілій Галичині, після обчислень Охримовича 3,500.000.

Найбільший процент українського населеня себто 75—90 мають гірські повіти: Турка, Старий Самбір, Косів, Печенїжин, підгірські: Богородчани, Калуш, Жидачів, покутські: Снятин і Городенка і оден розтіцький: Яворів. Між ²/₃ а ³/₄ себто 67—75 лежить процент Українців у гірських і підгірських повітах: Лісько, Добромиль, Стрий, Долина, Надвірна, в покутськім: Товмач, подільських: Залішки, Борщів, Рогатин, Бібрка і розтіцьких: Жовква і Рава. Більше чім ³/₅ населеня (60—66%) творять Українці в підгірських повітах: Дрогобич, Самбір, Рудки, Мостиска, Городок і Коломия, в подільсько-волинських: Сокаль, Камінка, Броди, Збараж, Золочів, Перемишляни, Бережани, Підгайці, Чортків і Гусятин. Більше ніж половину українського населеня мають повіти: Цішанів, Перемишль, Сянік на пограничу польської території і подільські повіти: Тернопіль, Скалат, Тербовля, Бучач, з підгірських Станіславів.

Лиш в двох повітах творять Українці менче ніж 50% себто в Львівськім 49% і Ярославськім 41%. В місті Львові творять вони майже ¹/₅ часть людности. Загалом міста, заселені Поляками і Жидами, дуже сильно впливають на зменчене процентових чисел Українців у східній Галичині. Еслибсьмо виключили міста з рахунку, проценти Українців зросли би дуже значно. Міста сильно польонізують напливаюче до них сільське українське населене і доперва в останних часах східно-галицькі міста, заселені Поляками і жидами, поволи дістають щоразто більший процент українського живла. Лиш в менчих місточках число Українців є процентово більше, в звиш 50-тьох творять Українці абсолютну більшість пр. в Яворові, Городенці, Тисьменици.

В західній Галичині лиш оден повіт Горлицький виказує звиш $\frac{1}{4}$ (25%) Українців, чотири иньші від $\frac{1}{10}$ — $\frac{1}{5}$ (Ясло, Новий Санч, Березів, Коросно, Грибів) пайки серед пануючого польського населеня. Німці в Галичині становлять ледви 1%.

В обязі російської держави займають Українці величезну суцільну територію на просторі 775.000 км². Означити докладно сю територію можна буде аж тоді, коли будемо розпоряджати докладною етнографічною картою України. На разі простір поодиноких просторів української території мусить бути лиш з грубша оцінюваний. Усі процентові статистичні дати є з урядової переписи 1897 з приміненем результатів обчисленя 1910 р. Лиш в Минщині причислено Пинчуків після згідної думки всіх дослідників до Українців.

Зачнемо від западних окраїн, від Холмщини. В Люблинській губернії (16.800 км², 1,500.000 м) займають Українці близько третину простору і творять 17% населеня (250.000), в Сідлецькій (14.300 км² і 980 т. м.) теж близько третину і 14% населеня (140.000), разом отже виходить для Холмщини звиш 10.000 км² і 990.000 Українців. Сусідами тут Поляки, що живуть враз з Жидами не лиш по містах а й по селах і в поближу западної межі України творять дуже значний процент людности повітів. Процентові числа Українців і Поляків (в скобках) виносять в повітах Люблинської губернії: Грубешівським 66 (24), Томашівським 52 (37), Холмським 38 (38), Білгорайським 22 (68), Замостьським 9 (83), Красноставським 6 (83), в повітах Сідлеччини: Володавським 64 (20), Більським 48 (38), Константинівським 22 (55), Радинським 5 (87). Жиди складають по повітах 5—13% населеня, Німці в Холмським повіті 14%. У містах Українців теж багато, в Грубешові навіть абсолютна більшість.

В Городненській губернії (38.600 км², 1,950 т. м.) Українці творять до 23% населеня і займають повіти: Берестейський (81% Українців), Кобринський (83%), Більський (42% зглядна більшість) з окраїнами Пружанського (7%), отже простір 14.000 км² з 440.000 української людности. Поляків і Білорусів в перших двох повітах 2—3%, в більським Поляків 37%, в пружанським Білорусів 79%, Жидів усюди 9—11%.

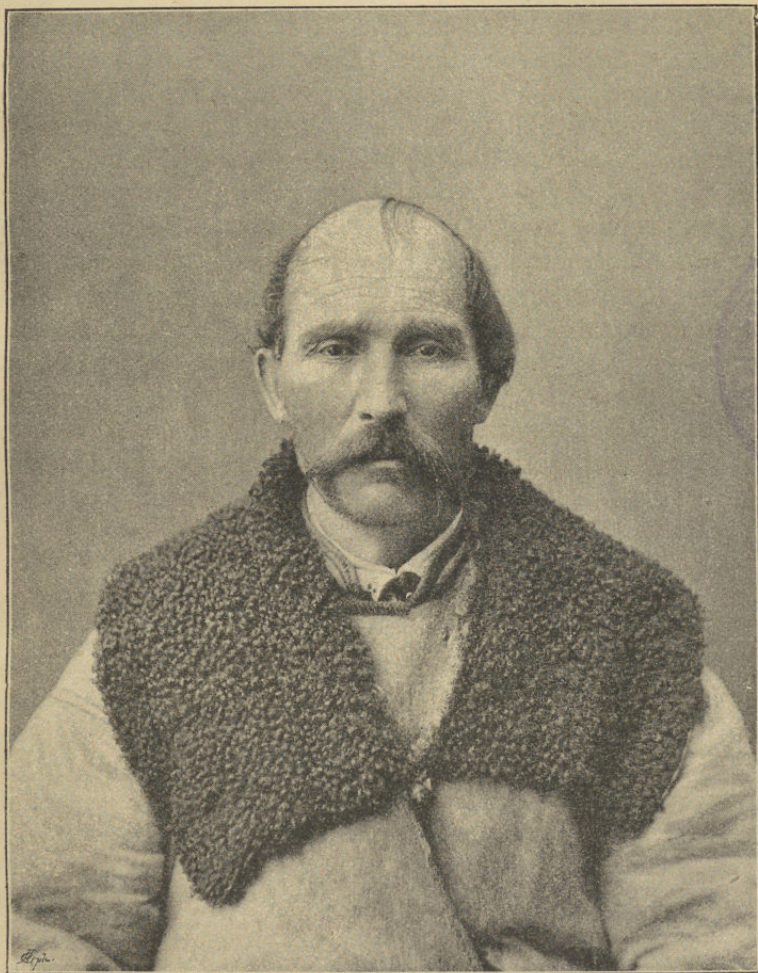
В Минській губернії (91.000 км², 2,800.000 м.) займають Українці (Пинчуки) майже цілий Пинський повіт і правобічну половину Мозирського себто звиш 17.000 км² з 390.000 українського населеня.

Волинська губернія (71.700 км², 3,850.000 м.) належить в цілости до української території. Українці становлять тут звиш 70% всего населеня себто 2,700.000. Ріжниці між поодинокими повітами невеликі, в Ковельськiм (86%), в Овруцькiм (87%), Заславськiм (82%), Острожськiм (85%), Крем'янецькiм (84%), Староконстантинівськiм (80%) творають Українці звиш 80%, дещо низше 80% спадають коло Житомира (73%), Дубна (73%), Володимира волинського (76%), від 60—70% творають коло Новгородка волинського (68%), Рівного (65%) і Луцька (62%). Головну примішку творають тут Жиди, процент котрих для цілої Волини виносить 13 і колибається по селах від 5—15%. Німецьких кольоністів, в середній Волини буває до 14%, загалом лиш нецілих 6%. Поляків на Волини також лиш дещо більше понад 6%, місцями доходять вони до 9%, Москалів дещо понад 3%, Чехів кольоністів 1%. Сі чужі народи живуть головно по містах, де всюди вони переважають Українців, за виїмком Крем'янця.

В Київській губернії (51.000 км², 4,570.000 м.) творають Українці звиш 79% населеня себто, 3,620.000. Сей процент є лиш вислідом численя в купі й міст, де Жиди і „руські“ творають більшість. По повітах пр. Чигиринськiм, Звенигородськiм, Уманськiм, Таращанськiм процент Українців переходить 90, в Радомиськiм опадає до 80%. Головну чужу примішку становлять і в Київщині Жиди, яких є звиш 12%, Москалі (звиш 6%) і Поляки (2%). В Києві творають Українці більше чим $\frac{1}{5}$ часть людности — тільки само, що Жиди і Поляки вкупі. Абсолютну українську більшість мають міста: Васильків, Канів, Тараща, Звенигородка й Чигирин; в Бердичеві, Черкасах, Умани, Липівци, Сквирі і Радомишли переважають Жиди.

В Подільській губернії (42.000 км², 3,740.000 м.) становлять Українці 81% населеня. Місцями сей процент підносить ся по селах близько до 90% (пр. Могилівський повіт 89%), Проскурів, Кам'янець, Могилів і Балта держать ся коло 80%. Винницький повіт має лиш 80%. Загальне число

Українців на Поділю виносить 3,030.000. Найбільшу чужу примішку творять Жиди (9%), потім Москалі (3%) і Поляки (2%) переважно по містах. З подільських міст тільки менчі пр. Ольгопіль, Ямпіль, Ст. Ушиця, Хмельник мають

Селянин з Поділя.

українську більшість; в Гайсині, Винниці, Літнині і Барі Українців стількиж що Жидів, в Камяниці, Балті, Брацлаві, Летичеві, Могилеві, Проскурові переважають Жиди.

В Херсонській губернії (71.000 км², 3,450.000 м.) населенє є нерівно більше мішане як в попередних трох. Українці становлять тут лиш до 54% населеня себто 1,640.000. Причину сего найдемо передівсім у великих містах Херсонщини, де переважають „русскіє“ та Жиди, а потім в численних кольоніях Молдаван, Болгарів, Німців. Мимо всього по селах творять Українці: в Олександрівськiм повіті 88%, Елисаветськiм 73%, Херсонськiм 70%, Ананіївськiм 63%, отже абсолютну більшість, всюди инде: в Одеськiм 47%, Тираспільськiм 38% (27% Молдаван) зглядну більшість. Москалі творять в цілій губернії звиш 21%, Жиди близько 12%, Молдаване звиш 5%, Німці близько 5%, Болгари і Поляки по нецілім 1%. Одеса се правдива вавилонська вежа народів. Переважають „русскіє“ і Жиди, Українців дещо більше як одинайцята пайка, крім сего заступлені всі інші саме вчислені народи, до того є ще Греки, Французи, Англіїці, Альбанці і т. д. В Миколаєві Українців $\frac{1}{13}$ пайка, в Херсоні $\frac{1}{5}$ пайка, в Елисаветі звиш $\frac{1}{4}$. Абсолютну перевагу мають Українці над Москалями в Александрії, Ананієві. Бобринци, Вознесенську, Ольвіополи, Очакові, Бериславі, Дубосарах.

Огляд правобічної України закінчимо оглядом Бессарабії (46.000 км², 2,440.000 м.). Українці становлять в Бессарабії до 20% населеня, себто звиш 460.000 люда. Простір зайнятий ними можна оцінювати на близько 10.000 км². Абсолютну більшість творять Українці лиш у Хотинськiм повіті (56%), при 25% Молдаван і 13% Жидів. В Аккерманськiм повіті Українців 24%, тількиж Болгар; Німців і Молдаван по 18%, Турків 4%. Українці сидять над морем і Дністром. В Ізмаїльськiм повіті Українців 17% (Молдаван 47%, Болгар 11%, Турків 9%, Німців 3%). В Сорокськiм повіті Українців також 17% (Молдаван 67%, Жидів 11%). В інших повітах Бессарабії Українців багато менче: в Білецькiм 12%, Бендерськiм 9%, Оргіївськiм 6%, Кишинівськiм лиш 2%. По містах мають всюди перевагу Жиди, „русскіє“ і Молдаване. Абсолютну більшість мають Українці лиш в Аккермані, зглядну в Ізмаїлі та Килії.

Огляд лівобічної України зачнемо знов від пограничних областей, щоби потім перейти до чисто українських. В Курщині (46.000 км², 3,020.000 м.) творять Українці звиш

22% населення, себто 670.000, займаючи майже цілі повіти: Путивльський (55% Українців), Грайворонський (61%) і Новооскольський (56%), південну половину Суджанського

Селянка з Поділя.

(44%), південні часті Рильського (33%), Корочанського (35%) і Білгородського (24%). Крім сего є ще Українці більшими етнографічними півостровами й островами розмі-

шені в Обоянськiм (12%), Старооскольськiм (9%) i Льговськiм (5%) уїзді. Разом сей простiр можна оцiнити на звиш 12.000 км². Одинокими сусiдами суть в Курщині Москалі, вони поза своєю територією мешкають теж по містах тутешної України. Однак є й ту чисто українськi міста пр. Миропіле (98% Українцiв), Суджа (65% Українцiв). Грайворон i Короча на половину українськi.

В слiдуючій граничній губернії — Воронiжчині (65.900 км², 3,360.000 м.) займають Українцi цiлі повіти острогожськiй (94% Українцiв), Богучарськiй (83%), Бирюченськiй (70%) i майже цiлий Валуйськiй (53%), крiм сего половину Павловського (43%), i пiвденні окраїни Бобровського (17%), Коротоякського (17%) i Новохоперського повіту (16%). Етнографiчні острови є головно у Землянськiм повіті (4%). Загальний процент Українцiв у Воронiжчині виносить звиш 36, загальна скiлькiсть переходить 1,210.000, простiр суцiльної української території у Воронiжчині доходить 29.000 км². Одинокi сусiди й ту Москалі. По містах вони теж всюди переважають, лиш в Бирючі, Богучарі та Острогожську творять бiльшiсть Українцi.

Слiдуюча гранична область — Донського війська (164.000 км², 3,500.000 м.) показує подiбнi вiдносини розселення Українцiв як Курщина чи Воронiжчина. Як там українськi частини областей прилягали до сусiдних сутоукраїнськiх земель Полтавщини чи Харкiвщини, так i українськi частини Донщини безпосередно прилягають до чистоукраїнської Харкiвщини та Катеринославщини. Українцi становлять в Донщині звиш 28% населення, себто звиш 980.000 душ i займають звиш 45.000 км², простору. Найгустiйше сидять Українцi в пiвденних повітах: Таганрогськiм (69%), Ростiвськiм (52%) i западній половині Донецького (40%), менше їх є в Черкаськiм (23%) i Сальськiм (31%). В першiм Донськiм (12%), другiм Донськiм (9%), Устi Медведицькiм (11%) i Хоперськiм (7%) округах, Українцi живуть на висунених етнографiчних пiвостровах i островах серед московської бiльшости. В Сальськiм повіті зглядну бiльшiсть творять Кiмлики (39%), впрочiм всюди сусiдами Москалі. Загалом дані переписи 1897 р. для Донщини дуже непевнi. Сеж загально звiсна рiч, що т. н. низові донськi козаки суть в переважній бiльшости таки української народности.

Тимчасом виходить таке, що перепись 1897 р. не зачислила мабуть ніяких донських козаків до Українців. По містах Українців ту дуже мало пр. в Ростові лиш дещо більше як $\frac{1}{8}$ пайка, оден Азів переважно український.

Кубанщина (92.000 км², 2,630.000 м.) має зглядну більшість українську — звиш 47% себто 1,250.000 душ на нецілих 44% Москалів а 9% ріжних иньших, головно дрібних кавказських народів. Суцільна українська територія обіймає ту звиш 56.000 км². Українську абсолютну більшість мають повіти: Ейський (81%), Темрюцький (79%) і Катеринодарський (57% Українців, 27% Москалів, 11% Черкесів), в Кавкаськім повіті Українців 47% — стількиж що Москалів, в Майкопськім Українців 31%, Москалів 58%, Черкесів 6%, Кабардинців 2%, в Лабинськім Українців 20%, Москалів 77%, в Баталпашинськім Українців 28%, Москалів 39%, Карачаївців 13%, Абхазів 5%, Кабардинців 4%, Ногайців 3%, Черкесів 2%.

В Ставропільській губернії (60.000 км², 1,230.000 м.) становлять Українці до 37% населеня (450.000). Вони займають простір 22.000 км² і розселені головно в західній части губернії і в полудневій полосі, де зачинаєть ся смуга української території, що сягає по Каспій. Медвіжанський повіт має 48% Українців (західна половина), Ставропільській 13% (південна окраїна), Александрівський 40%, Новогригорієвський 54% (оба в південній своїй части). Сусідами тут виключно Москалі і дещо Ногайців.

В Терщині (69.000 км², 1,183 000 д.) творять Українці лиш до 5% населеня (50.000 душ) і розміщені лиш в околицях Пятигорська (14%) та в південній і кінцевій части згаданої докаспійської смуги. (Нольчинський повіт має 4%, Кизлярський 4%, Сунженський 3%, Хассавюртський, Грозненський, Владикавказський по 1% Українців). Простір зайнятий Українцями можна числити приблизно на 10.000 км² серед пустого каспійського степу. Сусідами Українців у Терщині є крім Москалів Кабардинці, Татари, Осетини, Інгуші, Чеченці, Аваро-андійці, Кумики і Ногайці.

Чорноморський округ (7.000 км², 130.000 м.) має лиш 16% Українців (10.000), розселених головно на північнім заході округу. В Туапсинськім повіті Українців 27%, в Новоросійськім 20%, Сочинськім 8%. Сусідами є Москалі, що

нігде не творять більшости, Вірмени, Черкеси, Греки, Турки ітд. Простір зайнятий Українцями мож оцінити на 2.000 км².

Найважнійшою граничною областю на півдни України єсть безперечно Таврія (60.000 км², 1,880.000 м.). Українці становлять ту зглядну більшість населеня 42%, себто звиш 790.000 д. на 28% Москалів, 13% Татар, над 5% Німців звиш 3% Жидів, до 3% Болгар, звиш 1% Вірмен ітд. Абсолютну більшість творять Українці в повітах: Дніпровському (76%), Бердянському (64%) і Мелітопольському (57%), дуже значні меншости в Евпаторійськім (27%) і Перекопськім (24%) повіті, де Українці мешкають головно в північній та північно-западній частині. Крім сего є Українців у Феодосійськім повіті 13%, Симферопольськім 10%, Ялтинськім 2%. Простір зайнятий Українцями в Таврії виносить отже до 37.000 км² себто цілу континентальну часть губернії і північну часть кримського півострова з численними українськими етнографічними островами в его середущій части. Чужі примішки до Українців творять передівсім Москалі, головно по містах. По повітах їх є: 16% в Дніпровському, 32% в Мелітопольському, 18% у Бердянському повіті, 24% у Перекопському, 17% у Евпаторійському. Татари найгустійше сидять на півдни Криму (Ялтинський повіт 71%, Симферопольський 51%, Феодосійський 45%, Евпаторійський 40%, Перекопський 24%). Крім сего заслугують на увагу Німці кольоністи пр.: в Перекопськім повіті 24%, Евпаторійськім 12%, Бердянськім 8%, Мелітопольськім 5% і Болгари в Бердянськім повіті (10%). З тих чисел виходить без найменшого сумніву, що з Таврійської губернії треба зачислити до української території значно більше ніж половину. В міру як Татари переселюють ся в Туреччину, росте скількість Українців на Кримі дуже скоро — вистарчить порівнати етнографічні карти Ріттіха чи Величка з числами саме поданими, аби переконати ся, що недалекий вже час, коли могутне українське живло залле колишні місця страшної татарської неволі.

Остали ще нам до розглянення самі щиро-українські области: Катеринославщина, Харківщина, Полтавщина і Чернігівщина.

В Катеринославщині (63.000 км², 3,060.000 м.) становлять Українці 69% всего населеня себто 2,110.000 душ.

Деякі повіти Катеринославщини мають звиш 90% Українців, Новомосковський має 94%, Верхнодніпровський 91%, інші менче: Александрівський 86%, Павлоградський 83%, Катеринославський 74% (враз з містом рахований 56%, 21% Москалів, 13% Жидів, 6% Німців, 2% Поляків), найменче південно-східні повіти зі значною чужою кольонізацією: Бахмутський 58% (32% Москалів), Слявяносербський 55% (42% Москалів), Маріупільський 51% (20% Греків). Загальні числа чужинців в Катеринославщині представляють ся так: Москалів 17%, Жидів до 5%, Німців до 4%, Греків 2%, Татар, Білорусів і Поляків по 1%. Сі чужинці головно живуть в містах, де переважають Українців значно. Пр. в Катеринославі Українці творять ледви $\frac{1}{7}$ часть людности, зате в Александрівську, Верхнодніпровську, Новомосковську й Бахмуті переважають Москалів, в Слявянську і Павлограді їм дорівнують.

В Харківщині (54.000 км², 3,250.000 м.) Українцям належить до 70% населеня. Наслідком доволі значної московської кольонізації, що розсіла ся островами серед нашого народа, деякі повіти мають значно менчий процент Українців (Зміївський 66%, Вовчанський 75%) як другі (пр. Старобільський 84%, Купянський 87%). Натомість бачимо тут вперше цікаву появу, що у всіх повітових містах Харківщини мають перевагу Українці а в Харкові становлять звиш $\frac{1}{4}$ людности.

Полтавщина (50.000 км², 3,580.000 м.) мож бути названа серцем України, бо наш нарід становить там до 98% населеня. Воно розміщене дуже рівномірно, бо колибаня є лиш між 88% в Константиноградським а 99% в Зінківським повіті. Останок се Москалі й Жиди і то переважно по містах. Ту лежить і одинокий губерський город України, що має абсолютну українську більшість — Полтава. Всі повітові міста губернії мають теж українську більшість з виємком Кремінчука, де переважають Жиди.

Чернигівщина (52.000 км², 2,980.000 м.) теж дуже чиста територія, бо має до 86% української людности. З виємком скрайно-північних повітів: суражського (що має 19% Українців, 67% Білорусів, 11% Москалів), новозибківського (66% Українців, 30% Москалів, 2% Білорусів) і стародубського (75% Українців, 22% Москалів) усі інші повіти

мають по селах Українців від 88% (городнянський) до 99% (кролевецький). Жиди творять перссічно 3% населеня. Також усі повітові міста з виїмком Новозибкова, Стародуба, Суража і Мглина мають українську беззглядну більшість, сам Чернігів зглядну.

На сім кінчимо огляд розміщення українського народа по его територіі. Число Українців на сім просторі виносить 32,680.000 душ. Подам ту ще скількість Українців в сусідних губерніях европейської Росії. В Астраханщині творять Українці звиш 13% населеня себто 190.000 д., в Саратовській губернії звиш 7%, себто 220.000, в Самарській до 5%, себто 150.000, в Оренбурській до 3% себто звиш 50.000.

Простір сутоукраїнської територіі виносить 795.000 км², дочисливши останок Таврії та Кубанщини з огляду на так значну більшість Українців і з огляду на географічну суцільність, дістанемо звиш 850.000 км² яко простір України. Просторів зайнятих Українцями в Астраханській, Саратовській, Самарській, Оренбурській губернії та в дальших кольоніях ту не числимо, мимо сего що пр. в Царськім повіті Астраханщини є Українців 38%, в Черноярськім 43% і вони творять ту як і в кількох інших повітах зглядну більшість населеня.

З подрібних чисел осягнених для кожної области України та з примінення процентів переписи 1897 р. до числа населеня з 1910 р. виходить для Українців дещо більше число як се. що було одержане на основі загального проценту Українців в російській державі. Походить се зі сильнішого як в решті Росії приросту населеня в українських губерніях. Херсонщина, Катеринославщина і Таврія мають звиш 2% річного природного приросту, иньші українські губернії 1·68%, Галичина в першім десятиліттю ХХ-го віка стількиж (1·6—1·8%). Приріст населеня в українських землях, в порівнаню зі сусідними московськими і польськими так високий, є одним з нечисленних відрадных явищ, що дозволяють відважнійше дивити ся в будучину нашого народа.

Густота населеня України переходить 53 душ на 1 км². Україна творить отже перехід між густозаселеними краями західної і середушої Европи а рідко заселеною східною Европою. Сей перехід зазначений і на самій Україні. Західноукраїнські землі найгустійше заселені: Галичина має густоту

102, люблинська Холмщина 90, Київщина 90, Поділе 89, Буковина 77, Полтавщина 72. Бачимо отже широку полосу густого населення, що сягає від Сяну аж поза Дніпро. На півночі слідує перша рідше заселена полоса: Сідлеччина 69, Городненське Полісе 51, Минське Полісе 31, Волинь 54, Чернігів 57, Курщина 65, Вороніжчина 51. На полудні лежить друга полоса рідшого населення: Бессарабія 53, Херсонщина 49, Таврія 31, Катеринославщина 48. Найрідше заселені східні окраїни: Кубанщина 28, Донщина і Ставропільщина по 21, Чорноморія і Терщина по 17. Ріжні поменчі повіти і округи сих областей ріжнять ся також дуже сильно між собою що до густоти населення. В Галичині найгустійше заселені повіти переходили вже в 1900 р. густоту 130 (Станіславів 154, Перемишль 144, Снятин 139, Коломия 136). Ся велика густота спричинена без сумніву великими містами трох із сих повітів, так що найгустійше заселений є на галицькій Україні снятинський повіт. Дуже густо заселені (дати з 1897 р. версти!) теж наслідком почислення міст повіти: Харківський 118, Київський 112, Камянецький 105. Єсли виключити міста, то повіт Камянецький на Поділю (92) вийде найгустійше заселеним повітом не лиш закордонної України але і всеї Россії. Переважна часть повітів Поділя, Київщини, Полтавщини, Волині мала 1897 р. густоту 75-100, решта повітів старої України враз з Одеським, Катеринославським і Ростівським повітом південної України колибаєть ся між 50—75. Переважна часть повітів південної України мала 1897 р. густоту 30—50, Мозирський, Дніпровський і Евпаторійський повіт колибались між 10 а 20, Перекопський мав 9 а Сальський 4 душ на 1 в². Таксамо понизше 20, навіть 10 спадають области найвисших частин Кавказа і Карпат.

Розвиток лучби, торгвлі та промислу мав дотепер дуже малу вагу для густоти населення. Україна є ще на тій первісній точці розвитку, де густоту обусловлює давність заселень і потрохи родючість почви. Галичина і Поділе з так незначним промислом і торгвлею суть дотепер центрами загушення людности, коли не будем рахувати штучно витворених густот округів, що мають в своїм обяззі великі міста. Таксамо дуже ще первісне є відношене скількості міського населення до сільського. Дуже лиш малий проценл

населеня України мешкає по містах а навіть місточках. В Галичині (1900) мешкало в селитьбах люднійших як 5000 душ тільки $14\frac{1}{2}\%$ населеня, коли-ж візьмем під увагу міста повисше 10000 м. то тільки $9\frac{1}{2}\%$. Подібні відносини панують і в закордонній Україні. Рідко де перевищає міське населенє 10% , звичайно держить ся навіть низше сеї міри прикметної і для всеї Россії. Поділе має міського населеня 7% , Волинь нецілих 8% , Чернигівщина 9% , Полтавщина до 10% , Кубанщина 11% , Катеринославщина 12% , Київщина 13% , Харківщина 14% . Лиш недавно заселені простори південної України з їх великими містами мають великі проценти міського населеня: Таврія 20% , Херсонщина 29% . Що правда має сей малий процент міського населеня і свою добру сторону, бо в містах люди дуже дегенерують ся й миршавіють, так що в западній Європі тепер добре собі голову ломлять, якбито спинити наплив людей до міст і обезлюднене сіл — але заразом дає він образ загально низької культури на Україні. Ще яркійше виступить ся обставина, коли згадаємо, що лиш в одній Галичині мешкає в містах і місточках над 14% українського населеня краю. В Харківщині мешкає по містах лиш 10% всіх Українців губернії, в Херсонщині 9% , Кубанщині 8% , Чернигівщині 7% , Полтавщині 6% , Таврії 5% , Київщині і Катеринославщині звиш 4% , на Поділю 3% , на Волини 2% . Правда, статистика спеціально що до міст для Українців дуже неприхильно всюди роблена, але виразно вказує, що саме огнища культури та економічного житя, якими є міста, полишило українське населенє на поталу чужинцям. Єсли український нарід хоче добитись ліпшої будучини, мусить здобути для себе міста. Се не трудна річ, бо міське населенє, нездібне до природного приросту, держить ся лиш припливом сільського населеня з околиці. Вона ціла українська, тож при зрості національної сьвідомости у простолюдина міста на Україні можуть дуже скоро стати таки українськими.

Український нарід яко антропогеографічна одиниця.

Для кожного свідомого Українця нема найменшого сумніву, що український нарід є окремим народом, рівнорядним з другими європейськими народами. Зі сусідними славянськими народами: Поляками, Словаками, Білорусинами і Москалями не лучать Українців яко нарід ніякі тісніші звязи крім спільного славянського походження. Для того мусить бути український нарід уважаний окремою народописною одиницею, що має повні права на рівновартність і самостійний розвиток між усіма сусідними народами.

Отсе загальне пересвідчене у всіх свідомих Українців дає їм найвиразнійше і безсумнівне право уважати свій нарід самостійним народом. Се почуте національної окремішности, що жило в укриту півсвідомости протягом довгих століть, спалахнуло ярким полум'ям в XIX віці і хоч поволи та постійно зростає, мимо всяких внутрішних чи зовнішних перепон. Українці показали, що хочуть бути окремим народом і сю всенародну волю треба вважати головною основою самостійности української нації. З нею без найменшого сумніву мусить числити ся і політика і наука.

Але те все не є нічим иншим як справою серця і почувань — сказавби дехто. І слушно! Дуже сумно булоби зі справою нашої національної окремішности, еслибисьмо її оперли лиш на тім „постійнім племіні“ (як каже Ренан). Бо є у нас споконвічні сусіди, що таксамо сильно хочуть зачислити Українців до себе, як Українці хочуть бути самостійним народом. Ось і маємо боротьбу сердець і почувань! Два, зглядно три діаметрально ріжні погляди на одну і ту саму квестію! Хто має слушність, сего не скаже нам почуванє, се може нам сказати лишень холодне, строго научне розслідженє справи.

Відколи в XIX століттю виросла національна квестія до ряду найважнійших питань людства, зачали сильнійші від Українців сусідні славянські народи займатись „українським питанєм“, хоч під сею назвою воно властиво доперва в XX століттю виринуло. І відразу появили ся на се

„питане“ дві прямо противні собі відповіді, з польської і московської сторони.

Поляки, по втраті самостійности своєї вітчизни, докладали геройських зусиль, щоби оружними повстаннями вибороти собі знов независиму Польщу. Мимо неудач не понехали своєї мрії про відбудоване вітчизни і дотепер. А все мали і мають на думці відбудувати Польщу не в її етнографічних а в давних історичних границях, від Балтійського моря по Чорне. Тому то географічне понятє Польщі навіть у нинішних польських географів обіймає також усі українські землі правобіч Дніпра.

І ту виринула дуже вчасно „українська квестія“. Як погодити понятє Польщі з етнографічним понятєм України?“

Первісне розв'язане сеї квестії було дуже легке. Польські учені і політики висловили погляд, що Українці суть лиш частию польського народу, їх мова є діалектом польської мови і лиш віра та назва ділять Українців та Поляків. Окремі звичаї, обряди, пісні можуть остати простолюдности і на дальше, таксамо український інтелігент може в приватнім житю уживати своєї мови чи инакше акцентувати своє українське походженє, але він повинен бути Поляком в своїх політичних почуваннях, в своїй культурі та літературній мові. Бож українська мова се лиш хлопська мова, діалект одной частини польського хлопства.

Польський погляд на українську справу виходив отже зі становища польської державности. Мимо сего, що історичний розвиток вже в другій пеловині XIX віка показав нестійність сего погляду і змінив його богато, то всетаки він дотепер панує між переважною частиною польської інтелігенції: український народ повинен стати добрим погноєм для зросту польської державної ідеї.

Характерно, що й другий, противний погляд, московський, виходить з державного становища.

Московська держава виросла як звісно зі староруських князівств, заснованих Руриковичами серед східно-славянських племен, розселених між Чудами на верхівях Волги і Оки. Коли татарське лихоліте ослабило або й зовсім змело з лица землі південно-руські князівства з їх осередком Київом а предки нинішних Білорусинів та Українців дістали ся під литовське і польське панованє, тоді останки

староруської державної традиції були загарбані московськими князями. Вони зросли в силу під татарським панованем, підгорнули під свою владу околичні князівства і збувшись вкінці монгольського ярма, виступили як „собиратели русских земель“. Московські великі князі, потім царі, вважають себе правними наслідниками київських великих князів і заявляють (іменно-ж від кінця XV віка) свої виключні права до всіх земель, що колись належали до староруської київської держави. Через три століття витривало стремлять московські царі до здобуття сих земель на польсько-литовській державі, кожду війну з нею зачинали і кінчили в імя ідеї „собираня русских земель“. Війни сі вели ся з дуже змінним щастем, іменно в початках XVII віка, коли українське козацтво щиро спомагало Польщу в борбі з Москвою. Тоді то в т. н. „смутнім времени“ мало бракувало а московська держава дісталаб ся під пановане польських королів. Однак московська політика скористала з політичного і релігійного гноблення Українців Поляками і московські царі оголошували ся покровителями православної, руської віри та козацьких свобод супроти польського гнету. Поволи ріс престиж Москви у козаків та православного духовенства на Україні. І коли по кількох невдатних поривах козаків проти польського панованя настала Хмельниччина, потрафила московська політика довести до звісної переяславської угоди 1654 р., що прилучила козацьку Україну, на разі яко автономне тіло, до складу московської держави.

Відтепер московська політика, добувши великий шмат „руської землі“, стараєть ся усіми способами зрівнати її з коренними „руськими“ землями. Використовуючи межусобиці гетьманів, старшини, черни, запорожців, підюджує Москва одних на других і серед тої борби всіх проти всім нищить поволи козацьку автономію, заводить на Україні свої порядки і по остаточнім зруйнованю запорожської Січи щезає навіть слід колишньої політичної окремішности України. Вона відтепер таксамо „русская земля“ як Тульщина чи Рязанщина.

По відорваню України перестає Польща бути грізна для Москви а по щасливій для Москви північній війні стає Польща забавкою в руках московської політики. І знов

Москва виступає як покровителька всіх православних „русских“ підданих Польщі і веде деструктивну політику на польських соймах під покришкою оборони православних „русских“. Вкінці Польща паде і всі білоруські та українські землі дістають ся під панованє Москви з виємком східної Галичини, Буковини і угорської Руси.

Однак і тепер не перестала Москва стреміти до дальшого „собираня русских земель“. Від першої хвилі прилученя останку українських земель до Австро-Угорщини аж до нинішнього часу не забуває московська політика на галицьку і буковинську Україну і приготовляє тут собі ґрунт до майбутньої нагоди прилученя і сих земель до свого великана-держави.

Для своїх цілей утворили собі московські урядові круги вже від часів Петра Великого теорію єдинства „русского народа“.

Опираючись на державній традиції давньої руської держави, котрої правним наслідником має бути російська держава, хоче московський уряд, щоби усі три східно-славянські народи, себто московський, український і білоруський стали одним народом, що давши могутну національну основу дуже ріжнородними народами заселеній російській державі. Уже в XVIII віці заводить російський уряд в місце давньої макаронічної українщини московську мову в уряди і школи, потім в XIX віці і у церков, стараючись на кождім кроці здавити окремішність української мови, звичаїв, світогляду ітд. Катерина II виразно висловлює потребу, щоби Малая Россія „обрусїла“. В XIX віці приходить московському урядови і московським міродатним кругам у велику поміч славянський рух. Відгравуючи від самого початку дуже вдатно ролю опікунів всіх Славян, творять і енергічно підпирають московські міродатні круги нову ідею панславїзму, котра стремить до зєднаня усіх Славян в культурну ба й політичну цілість, розумієть ся під протекторатом Россії.

Цікаво слїдити поодинокі фази сеї обєдинительної діяльности московських урядових кругів. Уже в першій половині XVII віка вони поглядали косим оком на книжки, друковані на Україні і відносили ся до них з яркою нетолеранцією, деякі навіть палєно публично в Москві. Діяло ся

се головно через язикові окремішности. Мова повинна бути у всіх книгах однакова, бо „когда будетъ много языковъ, то поидетьъ смута въ землѣ“. По переяславській угоді зачато об'єдинительну діяльність і на самій Україні. Патріярх Йоаким 1690 р. заборонює майже усе тодішнє українське церковне письменство. Навіть перший том Четії-Минеї св. Дмитра Ростовського спалено. 1720 р. заборонено друкувати на Україні всякі нові книги, а старі справляти в нових виданнях так „дабы никакой розни и особаго нарѣчія въ нихъ не было“. Настала отже іста об'єдинительна цензура, що не позвляла друкувати навіть букварів, сли були немосковські, накладала тисячі карбованців кари на книжки, що вийшли без її дозволу, касувала друкарні і т. и. Через ті міри і рівночасне з ними введене московщини в школу страшенно підупала просвіта на Україні. В половині XVIII віку було на лівобічній Україні 866 шкіл, що їх придбав сам український народ в часах козацької самоуправи, в 60 років пізнійше в Чернігівщині вже не було ні одної школи!

Колиж мимо усіх тих заходів українська літературна мова з кінцем XVIII а початком XIX віка з елементарною силою відроджуєть ся на чисто народній основі, московські власти старають ся усіми силами, не перебираючи в орудниках, сей рух здержати. Не потрібую тут розводитись над тим, що витерпіли кар і мук Тарас Шевченко і інші Кирило-методіївські братчики. Ідею окремішности української мови і народа оголошуєть ся з урядових кругів яко польську інтригу, звязану з польським повстанєм і небезпечну державі. В 1863 р. міністер Валуєв видає розпорядок проти українських книжок взагалі, проголошуючи знаменну тезу, що „особеннаго малороссійского языка не было, нѣтъ и быть не можетъ“. Вкінци приходить звисний, майже безпримірний в історії всего культурного людства указ 1876 р., що фактично заборонив весь видавничий рух на українській мові і замкнув уста другому по величині славянському народови майже на трицять років. А хоч від 1905 р. формально сей указ не істнує, то таки вельми тяжко розвиватись у Росії українському слову, за бистрим оком об'єдинителів і їх доносами.

Розумієть ся сей погляд правительства, що українська мова се лиш оден з „руських“ діалектів, що не має основ самостійного розвитку, приймав ся і приймаєть ся багатома таки нашими людьми. Серед української (з роду) інтелігенції в Росії, багато „тоже Малороссовъ“, що держать ся цупко сего погляду і суть часто найзавзятійшими ворогами всего що українське, стовпами чорносотенщини. Крім сего від 1860 р. перекинулась ся об'єдинительна думка в австро-угорські частини України і ту панувала майже неподільно серед цілої тутешньої української інтелігенції протягом 20 літ. І тепер ще в Галичині, Буковині і на Угорщині дуже багато інтелігентних „москвофілів“, що вважають себе „руськими“ хоч звичайно навіть не знають московської бесіди. Їх скількість щораз менчає, але загинати їм не дають грошеві підмоги з Росії, що йдуть на вихованє нових приклонників об'єдинительної ідеї. Крім сего деякі польські круги в Галичині, перестрашені скорим зростом свідомости українського народа, підпирають москвофілів всіми можливими способами.

Задля особистої користи, „для лакімства нещасного“ йде багато навіть просвічених Українців по сю і ту сторону кордону в ряди москвофілів і голосить „единство рускаго народа отъ Карпатъ по Камчатку“, зовучи свою рідну мову „нарѣчіемъ пастуховъ и свинопасовъ“. А за ними йде безкритично подекуди і сіра маса. В Галичині і на Буковині має свідоме москвофільство щораз менче впливів і значія між народом, на російській Україні воно що йно на добре починаєть ся розростати від початків ХХ віку, коли національна свідомість російських Українців зачинає пугати урядові круги, та коли в міру щораз смілійших виступів української національної ідеї, непевні елементи покидають рідну справу.

Москвофільсько-панславистична теорія „единства рускаго народа“ є для Українців далеко шкідливіша як давна польонофільська теорія. Що Українці не є ніякою частиною польського народа, було ясно кождому Українцеві від найдавніших часів зносин українського народа з Поляками. У люду почуте окремішности все було і тепер є дуже сильне а з українських інтелігентів хибань сї вірили в польонофільську теорію, що були перейняті польською

державною традицією, належали до польських заговорів, ходили в польські повстання 1831 і 1863 р. ітд.

Нерівно труднійше було Українцям боронитись проти москвофільської об'єдинительної теорії. Тож передівсім однакова віра чи обряд, дальше сповидна спільна державна традиція, спільна назва, котра що правда лиш на австро-угорській Україні удержала ся між народом в повній силі, вкінциж деяка сповидна подібність мови — все те промовляло за єдинством Руси а проти окремішности українського народа. А крім сего чиж не було се притягаюче для членів поневоленого народа, коли найміродатнійші круги могутної російської держави прямо своїлись до них і манили до себе, називаючи їх земляками? Чиж не було се приманчive, іменнож для галицького інтелігента -шкаралупника, подумати: „Ось великий білий цар належить до тої самої нації, що я!? Я є членом сего великого русского народа, що має під своїм володінєм таку безмежно велику державу, найбільшу в сьвіті армію, таку велику фльоту, таку високу культуру, літературу, науку ітд. ітд.!?“ Колиж такий плитко думающий і напів сьвідомий чоловік подивив ся критично на слабкий до недавна політичний і культурний доробок Українців, то без надумуваня ся йшов в москвофіли.

У простолюдина на російській Україні прийнятись об'єдинительній теорії було і є труднійше. Він о скільки стикавсь з московським народом, відчуває свою окремішність від него дуже сильно, сильнійше як від польського народа. Про се буду мати нагоду ще поговорити. Се почуте окремішности, так сказати етнографічне, має наш люд всюди, чи на суто українській території чи на найдальших сибірських чи туркестанських кольоніях. Се почуте є головною причиною великої відпорности українського народа проти руссифікації. Лиш мала частина т. н. сільської аристократії пр. висулжені вояки, старшини і писарі, бувші міські робітники і т. д., що дещо підвчились московської мови, старають ся говорити по „благородному“ і удавати „русских“. Тесаме треба сказати про мійський пролетаріят і т. н. півінтелігенцію.

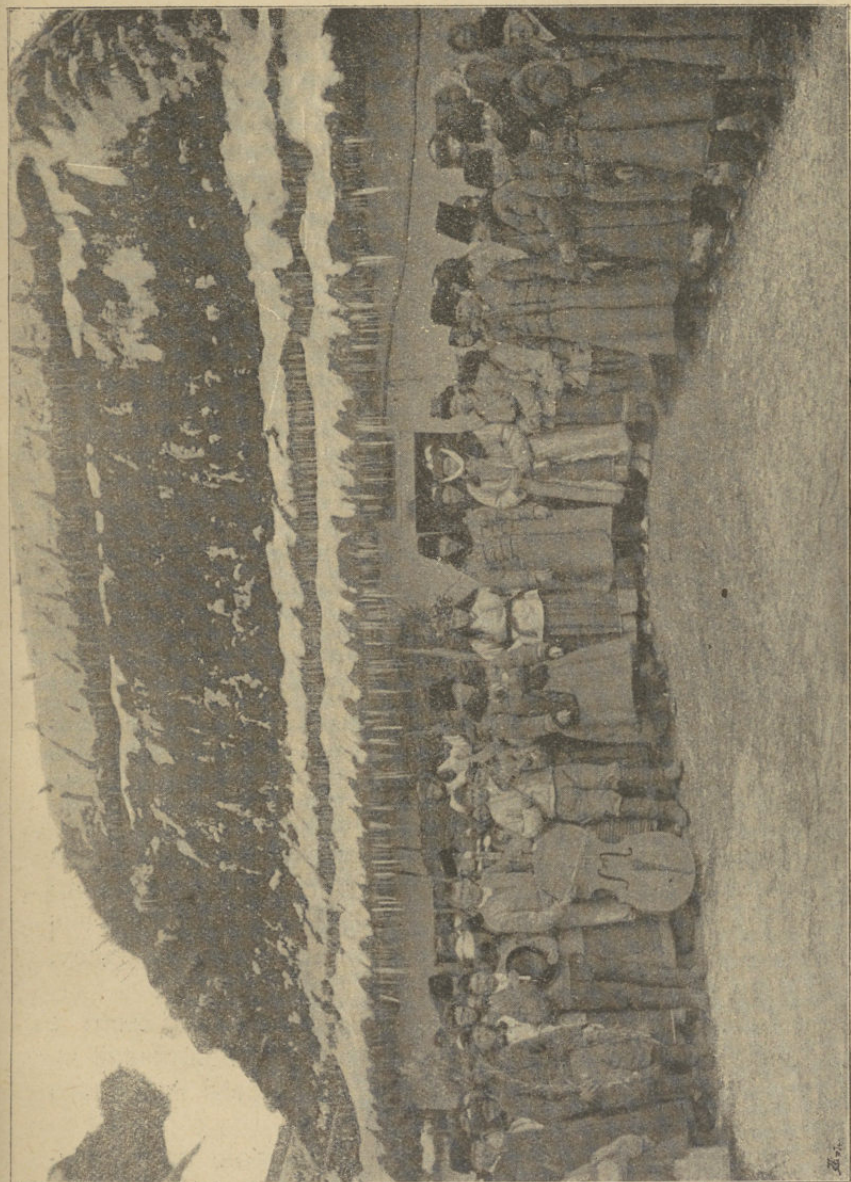
На австрійській Україні приклонники об'єдинительної теорії навіть не знають московської мови, на пальцях одної руки мож почислити тих, що нею вповні володіють.

Розмовляють і пишуть між собою т. н. язичієм, себто мішаниною українських, московських і старославянських слів. Та се лиш при сьвяточних нагодах. Звичайно говорять вони українською мовою і пишуть нею, лиш уживають притім етимольогічної правописи. І друкують звичайно язичієм, доперва останними часами стали уживати лихої російщини.

Галицькі та буковинські селяни-москвофіли представляють цікавий тип збаламученого народа. Богато між ними є письменних і просьвічених та москвофільські інтелігенти агітатори уміють їх держати при обєдинительних ідеях кличами „твердо-русскости“, „тисячелітнього правописанія“, православія, байками про цілковиту тотожність їх рідної мови зі сею, що нею говорить сам білий цар, представлянем, що Українці прецінь не Русини, коли вирекли ся прадідної назви, що Українці се польські прислужники ітд. ітд. І збаламучені селяне йдуть сліпо за своїми провідниками, приймають московські прапори, рубашки, запускають бороди, старають ся теж говорити язичієм і ненавидять „української партії“ так сильно, що сьвідомих Українців гонять буком зі сіл, розбивають їх віча і збори а при виборах голосують радше на чужих кандидатів як на українських.

Се все однак лиш внутрішні шкоди обєдинительної теорії, приміненої в практиці. Сї шкоди менчають з кожним роком, бо народня сьвідомість росте безвпинно. Важнійші є внішні шкоди, яких дізнає українська національна ідея від обєдинителїв. Вони моглиби декому видаватись мало важними однак так на жаль не є. Сї внішні шкоди дадуть ся зібрати в однім висказі: Цивілізований сьвіт не знає, що є в Европі велика географічна одиниця, що зоветь ся Україна, і що на ній живе самостійний трийцять кілька міліонової народ, що зоветь ся Українці.

Правда в останних роках появляють ся в чужих часописах: англійських, французьких, німецьких ітд. статі про Україну і Українство, писані авторами ліпше чи гірше обзнакомленими з українськими справами. Однак статі в дневниках і місячниках се все ефемерні появи, що читають ся або й ні і тривкого значіня не мають. Ледви час від часу політичні круги, коли їм треба, заітересують ся сею чи тою статьею про українське питанє. Наукові круги того рода

Весіле в Брідщині.

публіцистику мусять з конечности нехтувати, бо вона звичайно основана на мутних жерелах або хоч добрих та неуміло використаних, так що зерно від полови відріжнити трудно. Молода українська наука ще не спромогла ся на стисло научне спрецізоване українського народа яко самостійної одиниці між іншими славянськими народами Європи. Лиш з історичного огляду окремішне становище українського народа серед сусідних є виразно зазначене завдяки Костомарову, Антоновичу, Грушевському і іншим. На язикувім, антропольогічнім, етнольогічнім, етнографічнім поли є що правда богато роботи, зробленої і чужими і своїми, але систематичного представлення українського народа яко самостійної цілости з огляду на сі галузи наук дотепер нема. З антропогеографічного боку отсі стрічки становлять першу пробу.

З тих причин світова наука мусить поки що опиратись на т. ск. урядових поглядах. Урядова московська географічна наука признає Українців лиш одним з трох племен „едынаго русскаго народа“. Офіціяльна московська статистика подає се світови. Томуто й офіціяльна, світова, географічна наука числить Українців звичайно до Москалів. Уживані чужими ученими терміни Kleinrussen, Petits Russes, Little Russians не сзначають окремого народа а лиш племя московського народа. У всіх загальних енциклопедіях і лексіконах, у всіх підручниках географії і статистики фігурують Українці яко частина „русскаго“ народа. Доперва в останних роках зачинає свитати і в офіціяльній науці.

Австро-угорських Українців, котрих тутешна статистика числить яко окремиий нарід, уважаєть ся в широкім світі часто теж частиною „русских“, лиш католицькою по вірі або що цікавійше зовсім окремиим 4 міліоновим народцем, відмінним від Russen і Kleinrussen.

Наслідки того незнання Українців в науковім світі є для них дуже прикрі. Кождий важнійший політичний чи культурний їх виступ не має по широкім світі належного зрозуміння.

Чого хочуть сі люди зі своєю борбою проти офіціяльної Россії, обрусительної політики ітд.? подумає неоден образований Европеець. І поясняє се політичними, суспільними, економічними причинами а ніколи національно-

культурними, бо не знає, що тут великий самостійний нарід бореться о національні права а не якась політична чи суспільна партія о значіне в державі. Борба австрійських Українців проти уряду і Поляків є мало що менче незрозуміла для посторонних як змаганя російських Українців. Найбільше незрозумілою і тут являється борба Українців з москвофільством. Єї довгі часи вважали неширою чи навіть неіснуючою і се мабуть було причиною отсих виїмкових законів, якими загороджено австрійським Українцям дорогу до нормального політичного і культурного розвитку. І тут леди ломлять ся, та дуже поволи.

Зі сего короткого огляду пізнали ми великі труднощі, які зустрічають Українці в своїх змаганнях поставити свою націю яко рівновартний чинник серед інших народів Європи. Політично і культурно сильніші сусіди не тільки через винародовлюване Українців розривають їх між себе, але й заперечують Українцям права істнованя яко самостійний нарід. Проти сих забірних змагань боре ся зі всіх зусиль нечисленна ще українська інтелігенція, несвідомо підпирана величезною, сірою масою українського люду. Національна свідомість, почуте самостійности українського народа серед сусідних, є основою сих ідей, за котрі ведеть ся борба. Але на жаль ся національна свідомість Українців спочиває звичайно на дуже нетривких основах. Український простолюдин несвідомо відчуває окремішність свого народа і дав Москалям привід до пословиці „Хохоль вездѣ хохоль“, заховуючи свої питоменности і на найдальших і найбільш розкинутих кольоніях, у найбільше чужім середовищі.

Для інтелігента отсе несвідоме почуте національної окремішности зовсім не вистарчає. Не вистарчає тепер сказати: я єсьм Українець, бо відчуваю свою окремішність від Поляків, Білорусів, Москалів, Словаків, Румунів, Угрів ітд., бо хочу бути Українцем, бо мені дорога українська мова, пісня, історична традиція. Вистарчалоб так сказати для Німця, Француза, Англіїця, що має свою державу, котрому ніхто в світі не може сказати: твоєї народности нема! вона не є самостійна! ти сам в дійсности належиш до иншої народности! Українець є в тім положеню, що його сусіди чужинці не хочуть признати самостійности і

окремішности его рідного народа. І тому то є обов'язком кожного інтелігентного свідомого Українця добути собі настільки відомостей з українознавства, щоби могли науково уґрунтувати свої погляди на самостійність і окремішність українського народа і стійність української національної ідеї, щоби могли кожному ворогови української національної ідеї на його нестійні, фантастичні закиди відповісти поважними науковими аргументами. До сего не вистарчать відомости з історії, літератури, фолькльору. Так тісно по-нимане українознавство не має вартости в нинішнім віці, коли панують природописні науки і реальний природописний світогляд опановує щораз то ширші круги. Нинішнє українознавство мусить бути в рівній мірі оперте на природознавстві, географії, антропільогії, етнольогії, бо инакше таксамо буде з огляду на світову науку безплідне як було дотепер.

Томуто розглянемо тепер справу самостійности українського народа з точки погляду всесторонно понятого українознавства.

Що се таке нація, самостійний нарід? Се питане є виключно антропогеографічне і тому легко зрозуміти, чому відповіді на него давані протягом віків з ріжних сторін не можуть нас вповні вдоволити. Бож антропогеографія се одна з наймолодших галузей нинішньої, природописно по-ниманої географії і не вспіла ще докладно обробити і рішити багато питань зі свого обсягу. Сей мій висказ видавби ся декому парадоксом, бож звісно прецінь, що ще в старинности була незгода між географами, що має бути головним предметом географії: чи природа краю, чи его населене. За приводом Страбона верх взяла думка, що населене краю є головним предметом географічних дослідів, отже його число, густота, раси і народи, релігії, держави, промисл, торговля, селитьби і т. д. Природу краю лиш о стільки мало узгляднюватись, о скільки се було потрібне для зрозуміння відносин населеня краю, о скільки природа впливала на людей. Таке по-нимане ества географії мусіло подобатись молодому ще людству, що неначе дитина себе

і свої діла ставило всюди на першій місці. Представники природописної географії (Ератостен, Птолемей і т. д.) не могли своїх поглядів на єство географії зробити так популярними як страбонівські. Наслідком сего вся географія в середних віках, в епосі відродження наук і в нових віках аж до другої половини XIX-го віка обмежувалась на пред-

Гуцули.

ставлене чоловіка і його діл в данім краю. Остаточним вицьвітом сего гуманістичного напрямку в географії був Карло Ріттер і його школа (в половині XIX в.). У него земля се дім вихованя людства, географія є наукою про землю яко місце замешканя чоловіка. Щоби пізнати вплив природи якогось краю на його населене велів Ріттер розсліджувати вперед його історію.

Сей гуманістичний напрям приніс географії необчислимі шкоди. Він зробив з неї лемішку історичних, статистичних, археологічних ітд. даних, зробив з географії побічну науку і прислужницю історії, вкінциж відобразив її всякі прикмети науки, так що географію яко науковий предмет усунено з університетів.

Мимо сего, що географія майже два тисячі літ обмежувала ся до розслідування чоловіка і його діл, не могла вона навіть добре призбирати матеріялу в сїм напрямі. Бо чоловік і його діла се так само твір природи краю як гурт муравлів, їх муравлища, дороги, плянтації ітд. Тож коли маємо зайнятись географічними відносинами чоловіка до природи краю, можемо уживати лиш природописної дороги, мусимо навіть сю часть географії, що займаєть ся чоловіком, зробити природописною наукою.

Так і зробила модерна географія. За почином Гумбольдта, стає в другій половині XIX-го віка природа краю головним предметом географії. Зразу поступові географи навіть дещо занедбували географію чоловіка, однак в останній четвертині XIX-го віка вказав у сїм напрямі геніяльний Реклю загальну дорогу а виобразували сю галузь географії спеціально німецькі учені Кірхгоф і Рацель зі своїми учениками. Завдяки їм стає географія чоловіка або антропогеографія рівновартною з иньшими галузю географії. Уживаючи природописної методи і користуючись так природними як і гуманістичними науками, дала модерна антропогеографія для зрозуміння відносин чоловіка до землі за пару десятиліть нерівно більше як давна гуманістична географія за пару тисяч літ.

Розгляньмож тепер справу ества нації чи народа з антропогеографічно-природописного становища.

Термін нарид, нація вперве зустрічаємо у Римлян. Слово *patio* звичайно означало великі групи серед людства, але нераз уживало ся й для малих груп пр. германських племен. Подібно вживано вислову *gens*. Такеж саме замішане зустрічаємо і в середних віках. Папи вживають термінів англійська нація, німецька нація, в заранню нових віків говорить Лютер до „християнської шляхти німецької нації“. Однак на парискім університеті розріжняють ся нації: французька, пікардська, нормандська і германська, на

праськім: чеська, польська, баварська і саська. Почуття національного середні віки ледво чи мали. Чужинець, та одної віри, був ближший як земляк іншої віри. Доперва в XVII-ім і XVIII-ім віці, коли зачали творитись і кріпшати модерні держави, вперве явило ся почуте державно-національної поспільности і прийняла ся засада називати нацією — народом групу людей, що остають в одній державній звязи. Передівсім у Франції витворило ся тоді понятє, що на назву нації чи народа заслугоє лиш така група людей, що має свою питому державну організацію.

Девятнадцятий вік має для розвитку національних ідей величезне значіне. Ідеї французької революції, розходячись по Европі, піднесли несвідоме дотепер національне почуте у всіх її народів. Наполеон, ведучи дальше діло революції і вводячи в жите її висліди, причинив ся до розвитку національних ідей дуже визначно, так прямою дорогою (приміром у Італійців, Поляків, Хорватів) як і посередною. Коли розбивані ним держави опинились у безвихіднім положеню, двигнулись проти французького переможця народи, в першій лінії німецький і еспанський. Чужий гнет витворив знечевя почутя національної сьвідомости і спільности змагань, що дало як звісно в результаті величезний ентузіязм в борбі і побіду. Часи Метерніха і реакції придушили що правда дещо зріст національних ідей, однак грецьке, бельгійське і польське повстаня враз з іншими сучасними проявами доказують наглядно, що і в сих часах реакції національна ідея у народів Европи щораз дальше розвивалася і кріпшала. На сі часи припадає елементарний своєю силою розвиток польської національної ідеї, тодіж і у нас на Україні починаєть ся сильнійший національний рух, що мав свій верх у кирило-методіївським братстві. Весна народів 1848 р. настала — і національна ідея зробила величезний скок вперед, головно у ріжних славянських народів (Чехів, галицьких Українців, Словенців, Сербо-Хорватів і т. д.). Наполеон III, прийшовши невдовзі потім до влади, теж сильно пособив розвитку національної ідеї. Італійський і німецький народи вибороли собі свої могутні національні держави, в імя сеїж ідеї творили свої держави Румуни, Серби, Болгари. Вже в XX-ім віці відорвала ся Норвегія

від Швеції, щоби вдоволити почутю національної окремішности.

Лишень Полякам мимо величезного розросту національного духа не пощастило в їх змаганнях до самостійности. А що вже сказати про Українців! У них національна ідея розходилась по ширших кругах дуже поволи. Повисше я подав головні причини сего повільного зросту нашої національної свідомости. Доперва в ХХ-ім віці зачинає вона сильнійше зростати, але позитивні висліди сего зросту поки що дуже малі.

Останними вкінці проявами дальшого розвитку національної ідеї є національний рух у Білорусинів, Альбанців і Македонців. Се обгортанє щораз то ширших просторів, і нових груп людства сею ідеєю є, разом з дальшим розвитком сеїж ідеї на давнійше зайнятих просторах, найліпшим доказом тривкості і житєвості національної ідеї.

Якіж були теоретичні погляди на єство народа в ХІХ-ім віці? Географія, одиноко компетентна рішити сю квестію, через цілих три четвертини столїтя не була як звісно собою. Ні від Ріттера ні від Ріттеріянців не вийшла яканибудь проба навіть дефініції, що то є нарід. Не дивно тому, що історики, етнографи, літерати, політики, публіцисти ітд. потрібуючи на кождім кроці понятя нації, мусіли самі братись до розвязки сего питаня.

Розуміється мусіла з того вийти велика ріжнородність в понятях. Передівсім акцентовано державність і політичну самостійність. Се звичайний погляд політиків, публіцистів і по части істориків. Возьмім хочби дефініцію нації австрійського політика Кремера: „Нація се нарід з'єдинений в оден політичний організм“, або пруського політика Трайчкого: „Назва нація уживаєть ся залюбки в політичнім змислі... коли ходить о спільне походженє, мусить ся уживати вислову національність“. Сей погляд і йому споріднені панують дотепер у політиків і публіцистів сих народів, що мають державну самостійність пр. російських, німецьких, мадярських і т. д. Не говорю вже про німецьких шовіністів, що відмовляють Полякам та Чехам право зватись націями, не говорю про чорносотенних політиків, що усї народи Росії поза московським підтягають в одну групу „інородців“, де любенько містять разом Німців і Остяків, Поляків і Само-

едів, Українців і Тунгузів ітд., не говорю про малярських „політиків“, що кажуть, що Словак не чоловік а Українці се скрайня руссофільська партія. Але навіть і зовсім поважні політики і публіцисти пануючих народів склонні, лиш своїм народам признати назву самостійних, націй.

Дуже великий поступ зазначають погляди звісного французького історика Ренана. У своїм творі п. з. Що то є

Селяни з над Дністра.

нація — каже він : „Нація се велика спілка, що опираєть ся на съвідомости жертв, котрі понесло ся і готовить ся на будуче понести, спілка оперта на згідности і виразно висказанім бажанню вести дальше поспільне жите“. „Істноване нації є з дня на день продовжуваним плебісцитом“. Спільне „загальне почуте“ (*esprit général*) держить націю разом.

Се означенє ества народа Ренаном становить величезний поступ у сій квестії. Бо у сїм означеню нема ні слова про конечність державної організації і самостійности і на основі погляду Ренана многі народи, що не мають політичної самостійности, можуть бути вважані самостійними, націями. Поляки, Чехи, Українці, що на підставі чисто політичного поняття нації, не можуть бути вважані самостійними народами, хоч звичайно їх такими вважається, на основі погляду Ренана вповні заслугоують на назву нації.

Крім сего значного причинку до розвитку поняття нації, що вийшов від історії, дали і інші науки свої причинки в сїм напрямі. Здавна вважано спільне походженє і мову головною прикметною ціхою самостійного народа. Забирали протягом XIX віка на сю тему голос історики і лінгвісти-фільольоги. Дуже важні критерії для зрозуміння ества народа дали новорозвиті в XIX-ім віці науки етнольоґії і етнографії. Іменно між славянськими народами, що з роду відзначали ся почутєм окремішности від сусідів, загально прийняла ся засада, щоби національні спори рішати історичними, фільольогічними і етнографічними аргументами. Костомарів і Антонович, доказуючи самостійність українського народа зглядом московського і польського, теж уживали таких аргументів. Вкінці нова наука антропольоґії, призбиравши протягом другої половини XIX-го віка багато матеріялу дотичного будови тіла ріжних народів і племен, дозволила близше роздивитись у фізичних їх основах. Немале теж значіне належить придати соціольоґії і суспільним наукам взагалі, вони помагають нам зрозуміти дуже багато прояв національного житя і національних ідей.

Сих натяків і причинків зі сторони ріжних наук не уміла протягом XIX-го віка зовсім використати ані рїттерівська школа, ані первісний чисто фізичний напрям обновленої географії. Антропогеографія Кірхгофа і Рацеля, розглядаючи людство з природописно-географічної точки погляду, перша успіла використати призбираний іншими науками матеріял для роз'ясненя ества народа або нації. Спеціальні заслуги в сїм напрямі положив Кірхгоф у своїх творах „Про націю і національність“, і „Дарвінізм, примінений до народів і держав“, підчас коли Рацель в своїх книгах: „Антропогеографія“ і „Політична географія“ звертав

головно увагу на природописно-географічні впливи на людство взагалі, держави і народи.

Йдучи дорогами, витченими антропогеографією і користуючись матеріалом всестороннього українознавства, по-пробуємо тепер поставити український нарід яко самостійну антропогеографічну одиницю серед інших європейських народів.

Самостійним народом або нацією зове нинішня антропогеографія велику групу людства, що має певні своєрідні прикмети, котрі вяжуть її членів в одну цілість. Є се передівсім власна територія, спільні питомі антропольогічні ціхи, спільна мова, спільні історичні традиції, спільні політичні змаганя, спільна питома культура і культурні стремління — сюди належать теж питомі етнольогічні ціхи. Державна самостійність є важною прикметою нації, однак Рацель виразно зазначає, що „нація се нарід в політичній самостійности або здібний до неї“ (то значить так культурний, що мігби при даних обставинах бути політично самостійним). Кірхгоф йде ще дальше і виразно розріжняє два роди націй: державні, що мають політичну самостійність і культурні, котрих внутрішня звязь поза наведеними висше спільними ціхами лежить лиш в посіданю питомої культури. До таких культурних націй числить Кірхгоф старогрецьку, вірменську, польську. До таких націй треба зачислити й українську націю. Вона має усі прикмети самостійної нації. У неї величезна, суцільна територія, богата усякими підоймами економічного і суспільного розвитку, у неї питома антропольогічна расовість, у неї окрема мова, рівнорядна иншим великим славянським мовам, у неї спільні й одноцільні історичні традиції й одностайні політичні змаганя до всесторонньої автономії на своїй рідній землі, у неї є дуже стара, висока, рідна культура у простолюддя і творить ся та розвиваєть ся надійно питома культура серед інтелігенції. Етнольогічні прикмети української нації серед сусідних народів дуже виразно зазначені, етнольогічне жите дуже богате і зовсім відмінне від такогож житя сусідних народів. А хоч некорисне географічне положене на границі між культурою Європи і кочевим варварством Азії завчасу позбавили в татарськїм лихоліттю українську націю її питомої держави, хоч пізнійші історичні злидні дозволили лиш на коротке спалахнене са-

мостійного державного життя за гетьманщини, то все таки Українці потрапили удержати свою національну окремішність і витворити свою питому культуру. Тим дали вони найліпший доказ, що поняття: нація і держава не потребують покриватись, що нація означає своєрідну культурну єдність великої національної суцільности, котрої не може здоптати ніяка тиранія, навіть як її удасть ся зірвати народови панцир державности. Чим сильнійше є у такої недержавної нації

Селяни з околиць Львова.

почуте поспільности і чим сильнійша воля спільного життя, тим успішнійше вона боротись буде о свою самостійну національну державу.

В прочім антропогеографія не оглядаєть ся на теорії і дефініції народа, голошені з катедр державного права чи зі сторінок хочби найповажніших політичних часописий. Антропогеографія питає народи самі о їх ество і творбу.

Сьміло отже розглядаймо прикмети Українців як самостійної нації.

Першу головну ціху — одноцільну територію посідає український нарід безсумнівно. Територія, ним заселена є більша від території якої небудь європейської великої держави з виїмком Росії, звиш півтора раза більша як Німеччина чи Франція, звиш півтретя як Англія чи Італія. Україна найбільш родючий край Європи, не остає теж позаду за іншими в мінеральних богатствах. Підойм промислу багато має українська територія і дуже гарні завдатки на знатне колись становище в сьвітій торгівлі. Українській території присьвячена ціла перша частина нашої книжки, про відносини української землі до українського народа будемо говорили в дальших главах сеї другої частини.

Територія себто питома рідна земля є конечним услівем і основою істнованя самостійного народа — нації. Лиш одні Жиди, розсипавшись ще в старину зі своєї вітчини по цілім сьвіті, втратили свою землю. І дуже замітна є обставина, що тепер, коли національний рух (т. н. сїонїзм) обхопив і Жидів, вони конче старають ся прийти знов до своєї колишньої землі, щоби там заснувати свою самостійну державу. Се найліпший доказ як конечною умовиною є для кожного народа суцільна територія.

Другою ціхою самостійного народа є його окремі антропольогічні прикмети. Вони полягають на тих дрібних сповидно відмінах загальної будови тіла отже: зросту, обєму грудий, довжини рук і ніг, будови черепа, лиця, носа, краски шкіри, волося і очий, на відмінах, котрі замічаємо і в буденнім житю, стрічаючи представників чужих народів.

Як витворились ті дрібні ріжницї в будові тіла, що ріжнять між собою народи, як витворились великі ріжницї, що ріжнять між собою раси? На се не дала дотепер наука вичерпуючої відповіді, однак вже від кількадесятьох літ вона знає дорогу, котрою мож дійти до розв'язаня сего питання. Сю дорогу вказує їй теорія еволюції в розвитку органічних еств. Дідичність і примінене не лишень витворювали протягом геольогічних ер щораз то нові ростинні і зьвіринні породи але й протягом короткого віку людства на землі успіли положити на нїм незатерті пятна. Великі раси людства: т. н. біла або атлантийська, монгольська, полярна, ма-

ляйська, американська, різні чорні раси (Негри, Австральці, Папуаси ітд.) повстали безсумніву вже в дуже давну давнину, на багато тисячліть перед початками історії. Спрчинили їх творбу передівсім географічні чинники. Моря, пустині, гори повідділювали поодинокі великі групи давного людства і виключаючи мішане з чужими елементами, пособляли дідиченю а тим самим і розвиткови різних спеціальних тілесних прикмет через безконечний ряд генерацій. А витворювалися сі тілесні прикмети під впливом отружаючої природи. Ми єсмо що правда доперва в початках дослідів над впливами географічних відносин на чоловіка а однак маємо вже тільки певних даних, що можемо без обиняків сказати, що географічне положенє, відносини моря до суші, прямова будова і геольогічний склад, гидрольогічні відносини, клімат, рістня і звїрня кожного краю множеством невидимих та глибоко сягаючих звязий сполучені з людством, що сей край замешкує. Впливи сих відносин повільні але непереможні і по віках відбивають ся не лиш на розвитку матеріяльної і умової культури але прямо на будові тіла. І так пр. вікове перебуванє в рівниковій горячи дало шкірі Негрів спеціальну здібність перспірації, котра витворює значну холодність шкіри, отже відпорність на горяч. Величезна діяльність печінки в виділюваню жовчи, параліжує впливи пропасниці, сего найгіршого бича рівникових околиць. Зі сею обставиною (а не зі спекою) звязана мабуть і темна краска шкіри.

Дідичність, половий і природний добір враз із ріжними телюричними (земними) впливами обусловили не лиш ріжницї між великими групами людства — расами. Вони ділали також серед самих рас, котрі розсіли ся були так широко, що географічні чинники поділили їх на багато поменчих груп, з котрих пішли людські кодла і поодинокі народи. Розумієть ся, що тілесні ріжницї межі ріжними народами тої самої раси, не будуть так сильні як ріжницї між ріжними расами, але все таки закон еволюції і тут оправдуєть ся на кождім кроці. І так звісно є, що моряцькі народи мають короткі ноги а довші руки, що степовики відзначають ся жилавостю, сухістю і бистротою змислів, що верховинці пересічно висші зростом від долинян, що європейські кольоністи в Північній Америці дістають висший зріст а рід-

ший заріст, що Тибетанці, Мехіканці і Перуанці дістали в своїй рідкій височинній атмосфері найбільш обемисті груди ітд. ітд. Таксамо і інші антропольогічні прикмети у різних народів різні, суть наслідком природної еволюції, лиш молода антропольогічна наука не встигла ще прослідити, які впливи викликали сі а які знов впливи інші прикмети.

Гуцельська родина з Космача.

Антропольогія се дуже молода наука. Ледви одно сто літе минуло від початку єї видатнійших робіт. Матеріял зібраний нею, хоч декому здававби ся величезний, є ще незначний і дуже нерівномірно збираний. З деяких рас і народів розпоряджає антропольогія богатньома тисячами помірів, інші раси та народи знані єї лиш із кількох чи кільканацяти помірів. Томуто тепер ще не може бути бесіди про докладне антропольогічне пізнане та розмежоване рас

і народів; се що дотепер антропология зробила се лиш перші кроки.

Навіть в Європі, де антропологиячні досліди обняли найбільше число людських індивідів, до дуже недавна наука не могла зрозуміти розміщення різних антропологиячних прикмет у різних народів та племен. Доперва досліди французьких антропологияів Денікер'а, Гамі'ого ітд. дозволили на поділ населеня Європи на т. н. антропологиячні раси.

Чистокровних народів, де усі одиниці мають тісамі антропологиячні прикмети, нема нігде. Ледви в неприступних закутинах земної кулі найдуться дрібні племена на низькім культурнім ступені, що наближають ся до ідеалу чистокровности. Усі великі народи суть більше або менше змішані з різних елементів і мають в собі більше число антропологиячних типів. Навіть такі Китайці, що всякому Европейцеві видають ся одноманітними в цілій своїй півчвертастаміліонній масі, втягли в себе безліч дрібніших і більших монгольських племен. А що вже говорити про западноевропейські культурні народи: Французів, Англіїців, Еспанців, Італійців, навіть Німців! Там сама історія розповідає про масу ріжноманітних елементів, що потонули в морях сих народів. Длятого антропогеографія при розрізнюваню націй не кладе великої ваги на антропологиячні прикмети. Бо вона видить їх малу вартість на примірах найблизших: на западноевропейських націях.

Однак ми розсліджуючи одну зі східноевропейських націй — українську, не можемо з таким легковаженем відноситись до антропологиячних дослідів. Як фізично-географічні відносини східньої Європи відмінні від таких же відносин середньої та західної Європи, так і антропогеографічні відносини обох просторів відмінні. І як не можна одної міри прикладати до обох просторів у фізичних відносинах, так не можна сего робити в антропогеографічних. Бо западно-европейська ріжноманітність будови земної поверхні переходить на Україні в східноевропейську одноманітність. А за сим йде і такаж одноманітність в антропогеографічнім згляді. Широкі простори без видатніших перепон не позволяли на відосібнене і тому не пособляли витвореню льокальних тілесних ріжниць. А домішок чужих народів до українського не могло ніколи бути багато, бо сі чужі на-

роди були передівсім малочисленні а потім приходили на Україну все яко люті вороги, з котрими добровільних мирних зносин не бувало. З тої причини український нарід виказує з антропольогічного огляду значно більшу однамітність як народи середущої або западної Європи, куди протягом віків заходили безчисленні народи і там мішали ся між собою у мирі чи війні. Коли отже у сих народів антропольогічні прикмети не мають великого значіння, то у Українців та деяких інших східноєвропейських народів вони набирають великої ваги яко ціха самостійности і окремішности.

Досліди над антропольогією України почались доволі вчасно, однак роблені були доривочно, в ріжних околицях, вибираних без пляну і тому не давали належитих результатів. Томуто погляди на антропольогічну расовість Українців були дуже хиткі та змінчиві. Дперва в останних часах погляди на антропольогічні прикмети Українців дещо усталились. Хоч далеко ще до основного розслідження нашого народа на тім поли, то все таки бодай головний антропольогічний тип Українців здебільша вже пізнаний. Головні дослідники на сім поли були: Коперніцький, Проценко, Велькер, Попов, Гильченко, Краснов, Петров, Еркерт, Емме, Талько-Гринцевич, Дібольд, Білодід, Івановский, Вовк і Раковський.

Українці є таксамо антропольогічно мішаною расою як і всі інші народи Європи. Однак вони становлять мішанину дуже давну, без більших примішок, своерідну мішанину, зовсім відмінну від польської, білоруської чи московської.

Першою антропольогічною прикметою, котрою будемо займатися є зріст. Українці належать загалом до найвисших зростом народів Європи, бо їх середний зріст виносить 1670 мм. Серед сусідних народів Українці найвисші, бо середний зріст Білорусинів виносить лиш 1651 мм., Поляків лиш 1654 мм., а Москалів лиш 1657 мм. Крім сего у Українців є на 100 людей 53 висших над середну міру а 47 низших, натомість у Поляків і Москалів зарівно 51⁰/₁₀₀ висших, 49 низших від середної міри. Вже тут бачимо велику ріжницю між Українцями з одної а Москалями, Білорусами і Поляками з другої сторони. Всі ті три народи

між собою досить подібні, Українці від усіх трох дуже відмінні. Правда, мігби хтось сказати, що тих кільканацять міліметрів різниці нічого не значать, бож прецінь в найтіснішій кружку знайомих є люди найрізнішого зросту. На се замітимо, що подані нами цифри се середні цифри, взяті з тисячів мірених людей, цифри, що подають нам пересіч-

Гуцул.

ний зріст цілого народу. І серед Українців в різних околицях України зріст досить різнородний. Загалом найвищий середний зріст мають Кубанці на Кавказі і Підкавказю (1701 мм.), мабуть тому, що се прямі потомки Запорожців, котрі було як звісно цвітом фізичної сили Українців. Мало що нижші від них є Гуцули (1693 мм.). Чим даліше на північний схід від Гуцулії, тим нижший зріст Українців. Най-

низший він у сусідстві Поляків, Білорусинів і Москалів. А всетаки і там на самих границях України єї нарід виразно відбиває своїм висшим зростом. Низький зріст пр. Москалів поясняєть ся сильною примішкою фінських і монгольських нискозрослих племен. Отже з дослідів московського ученого Анучіна виходить, що там де в яку московську губернію хочби незначним клином входять своїми межами Українці, зараз пересічний загальний зріст новобранців нагло більшає. Задля поставности беруть у всіх державах дуже значний процент Українців до війська, в Росії набирають їх багато до гвардії.

Хоч Українці на загал відзначають ся висотою і стрункістю, то однак не хибує їм і кремезности. Тонкий стан лучить ся з широкоплечністю і великим обємом грудий. З матеріалу призбираного Івановским виходить, що пересічна окружність (обвід) грудий виносить у Українців 55·04% довжини цілого тіла. У Поляків середний обєм грудий менчий — 54·11, ще менчий у Білорусинів — 53·84, найменчий у Москалів — 52·18.

Що до довжини рук і ніг займають Українці теж зовсім самостійне і окремішне становище від інших східноєвропейських народів. Довжину рук і ніг означаєть ся в відношеню до довжини цілого тіла. Руки коротші у Білорусинів (45·1) Поляків і Українців — 45·7, довші у Москалів (46·0). Натомість ноги найдозші у Українців — 53·6, дещо коротші у Поляків (52·1) і Білорусинів (51·7) найкоротші у Москалів (50·5), що вказує знов на велику у Москалів примішку фінсько-монгольської крови (пр. у Мордви довжина ніг є 49·1, у алтайських Татар 48·6).

Найважнішим антропольогічним явищем вважало ся довгі часи (та й тепер звичайно вважаєть ся) форму черепа. Коли на череп людини дивимо ся з гори, то замічаємо у кожного повздовжну форму але у одного більше зближену до кола, у другого до еліпси. Если довжину черепа покладемо рівну 100, то ширина виражена такою самою мірою буде дуже ріжна, звичайно від 60 до 90. Се число називаємо індексом або показчиком. Если в кого показчик менший від 77·7, тоді зовемо його довгоголовим (доліхокефаль), коли показчик є між 77·7 а 80·0 — середноголовим

(мезокефаль), коли показчик є висший як 80·0 — круглоголовим (брахикефаль).

Українці як і всі прочі Славяни належать до круглоголових. Їх середний показчик є 83·2. І всі сусідні народи є круглоголові, однак в иншім степені. Найменче круглоголові є Поляки (82·1), потім йдуть Москалі, в котрих форма черепа сливе тасама що у Поляків (82·3), потім у більшій відстані Україні (83·2) а найбільше круглоголові то Білорусини (85·1). Висота черепа найбільша у Українців 70·3, менча у Москалів 70·1, найменча у Білорусинів 66·1.

Показчик черепа Українців майже таксамо розміщений в ріжних сторонах України як і зріст. І тут бачимо подібні як там відносини. Від південного западу, де Гуцули показують велику круглоголовість, степенуєть ся поволи показчик і стає шораз менчий до північного сходу і сходу. У Слобідщині та Кубанщині Українці найменче круглоголові. Крім сего круглоголовість Українців менчає в сусідстві Поляків і Москалів, розумієть ся через вікові впливи їх сусідства. У Москалів круглоголовість мала, через примішку таксамо недуже круглоголових фінів, у Поляків через вплив литовських і германських племен.

З усеґо того виходить як найвиразнійше, що і під зглядом форми черепа представляють Українці цілком самостійний тип між своїми сусідами. Те саме бачимо у дальшій антропольогічній прикметі, у формі носа. Ніс у Українців у пересічи простий і узкий. Носовий показчик є 67·7, дещо більший як у Поляків (66·2). У Москалів ніс ширший та коротший (показчик 68·5). Найширший ніс у Білорусинів (69·2). Тут знов бачимо близше посвоячене двох сусідних народів: Москалів і Білорусинів а видатну окремішність Українців також і від Поляків хоч в иншім напрямі. Значна ширина носа у Москалів є вислідом примішки фінської і татарської, у Білорусинів литовської. У Українців бачимо і тут повну ориґінальність і самостійність серед своїх сусідів.

Що до ширини лица мають Українці пересічне число 180, Поляки 181, Москалі 182, Білорусини 186, показчик виносить у українців 78·1, у Білорусинів 76·2, у Поляків 76·3, у Москалів 76·7. Бачимо отже й тут визначні ріжниці між Українцями та їх сусідами.

Приходимо вкінці до останньої антропологічної прикмети — до краски очий і волося. Ся прикмета далеко не така певна як попередні, однак становить важний додаток до них. І ту визначають ся Українці зовсім окремим становищем. У них переважають темні краски, так що пересічно на 100 людей є 29,5% з ясним волосем і очима, 35% з се-

Селяни з Коломиїського Покутя.

редним, 35% з темним. У Москалів є ясних 37%, середних 41%, темних лише 22%; у Поляків 35% ясних, 46% середних, лише 19% темних, отже ясний тип значно сильніше заступлений як у Українців. У розміщеню краски очий і волося серед самих Українців бачимо знов тойсам виразний закон, що при зрості та формі черепа. Чим дальше на південний захід, тим більша перевага темної краски очий і волося серед Українців, чим дальше на північний схід тим

більше ясної краски волося і очий, таксамо всюди на межах Поляків, Білорусинів і Москалів.

На тім кінчимо огляд антропологічних прикмет Українського народу. Хто хоче обширнійше про се прочитати, того відсилаю до творів Маєра, Коперніцького, Анучіна, Івановського і інших. Все те чужинці, Поляки чи Москалі, котрим не може залежати на сім, щоби виказати самостійність української нації, радше на чімсь противнім. Тому можемо з повним довірем віднести ся до їх творів і випровадити з їх праць відповідні заключеня.

Щож передівсім впадає нам в очи? Те саме, що вразно замітив і висказав Москаль Івановский:

Українці мають незвичайно мало антропологічної подібности з Москалями, Білорусинами і Поляками. Натомість усі ці три сусідні Українцям народи суть між собою дуже подібні. Поляк, Білорусин і Москаль тілесно дуже до себе зближені, Українець від них усіх дуже ріжний і займає цілком окреме антропологічне становище. Се видко хочби зі сеї жмінки дат, котрі навелисьмо в отсих стрічках.

Упадають отже безслідно обі обєдинительні теорії, польська і московська. Супроти базікань опертих на поперекручуваних історичних та фільологічних фактах стає стисла природописна наука і каже: Українці не є частию ані польської ані московської нації, вони не є ані спольонованими Москалями ані зрусифікованими Поляками. Вони є антропологічно самостійне племє. Скорше моглиб оба могучійші сусіди, що хочуть асімілювати Українців сказати що Поляк а Москаль се оден нарід, бо антропологічно вони майже тотожні.

Ще одну цікаву річ каже нам антропологія. Знаємо з історії, що віками український нарід жив під монгольською кормигою, знаємо, що всілякі Хозари, Печеніги, Торки, Берендії, Чорні Клобуки, Половці, Татари, Турки бушували через цілі столїтя по українській землі. З того вимудрували собі деякі псевдоісторики, головно польські, що Українці се не чисті Славяни а мішанина Славян з усякими Монголами, що се дич азійська а не європейський славянський нарід.

Та на се каже антропология: Неправда! Ніяких монгольських впливів в будові тіла Українців, де вони прецінь мусілиби показати ся, не мож найти. Примішка монгольська могла бути найсильнійша на сході. Позаяк Монголи дуже круглоголові і чорні, то на сході мусілиби черепа Українців бути найкруглійші а краска очий і волося найтемнійша. Тимчасом антропология доказує, що річ має ся якраз противно, бо найбільша круглоголовість і майже найтемнійша краска волося і очий є не на сході а на південнім заході української території, куди не сягали ніколи монгольські впливи і ледви деякі хвилеві набіги доходили. Йдім дальше. Усі згадані монгольські племена визначали ся низьким зростом. Українці мусілиб проте бути низші від своїх славянських сусідів. Тимчасом антропология доказує цифрами, що якраз Українці висші від сусідів. Монголи мають широкі, плоскі носи, короткі ноги а довгі руки. Єслиб Українці були славянсько-монгольською мішаниною, то й у них булиб сі прикмети. Тимчасом як раз Українці мають носи прості і узкійші від деяких сусідних славянських сусідів, якраз найдовші ноги а короткі руки. Ось як прискає під молотом науки „учена“ легенда!

Антропологічний тип Українців показує отже цілковиту окремішність від польського, білоруського і московського і усуває всякі припущення монгольської примішки. Деж тепер шукати антропологічних свояків українського народа? Високий зріст, кругла голова, простий, узкий ніс, темні очі та волосє Українців серед сусідів низших, менше круглоголових, яснійших краскою, звернули вже у 80-тих роках минулого століття увагу звісного французького географа Реклю і веліли йому шукати свояків Українців у південних Славян. При кінці XIX-го віка париський антрополог Гамі поділив усіх Славян на дві великі групи: 1) висока зростом, круглоголова з темним волосем, 2) низька зростом, менше круглоголова з ясным волосем. До першої зачислив Сербів, Хорватів, Словенців, Чехів і Українців, до другої надлабських Славян, Поляків, Білорусинів і Москалів. Такий сам поділ Славян прийняв і славний антрополог Денікер, що зачислив Українців до т. н. адрійської або (як кажуть иньші) динарської раси, підчас коли Поляки нале-

жать до т. н. вислянської раси, Москалі до орієнтальної, що обі зі собою близько посвоячені.

Третою головною прикметою самостійної нації є окрема, відмінна від інших мова, котрої вживає нація, щоби виражати свої думки в слові чи письмі. Не всі самостійні нації землі є в посіданню окремої мови. Ось величезна, молода нація, що від півтора століття творить ся в З'єдинених Державах північної Америки, вживає англійської мови, тої самої, що їх найзавзятійші колись вороги в битвах, а тепер зненавиджені соперники на економічнім поли — Англійці. Хто знає чи колись борба о панованє над сьвітом не буде йти саме між Англійцями а Американцями, двома народами, що вживають одної мови. І нема нині на сьвітї такого невіжі, котрий посьміливби ся сказати, що Англійці та Американці се оден нарід, бо мають одну мову. Таксамо дуже погано вийшовби той, хто впиравби в Аргентинця, Чилійця чи Мехіканця, що він Еспанець, бож прецінь говорить і пише по еспанськи. Що Голяндці окремиї від Німців нарід, се знає кождий, але некождий знає, що літературна голяндська мова се прямо оден з північно-німецьких діалектів, котрим говорять не лиш в Голяндії, але й у сусідних провінціях Німеччини. Такий самий Фрізієць живе по сїм і по тім боці голяндсько-німецької границі а все таки тут чує себе Голяндцем, там Німцем.

Окремішна мова не є отже конечною прикметою самостійної нації. Єслиби ми Українці захотіли бути окремою нацією і мали до сего інші дані, то булибсьмо нею, навіть якби наша рідна мова була тотожна з московською, польською чи якою иншою. Але і на тім поли має український нарід усї потрібні дані. Нині усї учені язикослови згідні на те, що українська мова се самостійна мова, рівнорядна иншим славянським: московській, білоруській, польській, чеській, чи иншій. І на сїм полі ще до недавна не було певности, а що важнійше самі Українці мало знали про се, що каже наука про їх мову. Тим робом всіякі обєдинителі мали легку роботу: говорили попросту, що українська мова се хлопський діалект польської чи московської мови тай кінець.

Тепер вже таке не йде. Досліди найбільших славянських язикословів: Мікльосіча, Ягіча, Потебні, Житецького,

Михальчука, Огоновського, Шахматова, Соболевського, Корша, Кримського, Стоцького та інших доказали наглядно, що українська мова є правда споріднена з московською та білоруською, але лиш так як є споріднена чеська мова з польською, сербська з болгарською. Є отже три самостійні східно-славянські або руські мови: московська, білоруська і українська, обі перші ближше зі собою споріднені, українська більше відокремлена. Найвиразнійше заявила свою думку про самостійність української мови в р. 1905 петербурська академія наук, де засідають найчільніші знатоки східно-славянських мов. Академія висказала, що московська мова а українська се дві самостійні рівнорядні мови і годі Українцям накидати московську літературну мову, бо вона вийшла не з загально-східнославянських елементів а з московських і тому не може бути для Українців своя, іменно, що вони вже успіли виробити собі питому літературну мову.

Колись може усі східні Славяни себто предки і Москалів і Білорусинів і Українців говорили одною мовою староруською. Але уже в XI. століттю замітні ріжницї між староруською мовою околиць Київа чи Галича а мовою околиць Володимира над Клязмою чи Суздаля. Ріжниця щораз більшала, бо обі вітки староруської мови й народу: північна і полуднева жили окремим житєм, розбиті татарським лихолітєм. В XIV. віці вже ріжницї були дуже великі. З полудневої вітки староруської мови стала творитись українська мова, північна вітка й собі знов поділилась на дві: западну, білоруську і східну — великоруську або московську. Біла Русь і Україна пійшли в XIV. віці під литовсько-польське пановане, у Московщині давні староруські князівства перетворились в московську державу. Через той політичний розділ і окремішне жите ріжницї між усіма трома східно-славянськими мовами ставали щораз більші, так що коли Россія „собрала“ при кінци XVІІІ. віка усі „русскія землі“, на них жили вже три самостійні народи, Українці, Білорусини і Москалі, що вирости з одного староруського пня, таксамо як Англіїці, Німці, Скандинавці і т. д. вирости з одного пня старогерманського.

Таке розказує нам історія ^{нашої} мови, оповіджена в переважній часті чужими ученими. На жаль — бо се

сумно, що Українці не причинились більшою пайкою до розслідування історії своєї мови; на радість — бо тих чужих учених ніхто не буде підозрівав, що вони сторонничі на нашу користь.

Що українська мова самостійна і окремішна від московської або польської, се знає кожний наш темний мужик. Він не розуміє Москаля або Поляка і Москаль або Поляк його не розуміє. Кілько то горя мусить перетерпіти наш простолюдін через незрозумілу для него московську чи польську мову в суді, уряді, школі! Та нащо аж так далеко пускатись! І образований Українець теж сам зі себе не розуміє московської мови і учить ся її з великою трудностю. Треба доволі намучитись, заки мож буде зрозуміти Москаля! Сего не можуть зі свого досвіду знати російські Українці-інтелігенти, бо вони з малку привикли до московщини, за теж галицькі Українці бачать се від першої стрічі з московською мовою. Таксамо має ся річ із польщиною, лиш зрозуміти Українцєви Поляка легче як Москаля, бо будь що будь з Поляками лучать нас віки співжитя в одній державі — колишній Польщі; польська і українська мова через сі віки поспільно впливали на себе. Але виучене польської мови Українцєви таксамо трудне як і виучене московської, що знов відразу бачать російські Українці. Такі очевидні річи бодай чи не ліпше переконують нас про самостійність і окремішність української мови як учені аргументи язикословів.

Має українська мова ще оден дуже переконуючий доказ своєї самостійности й окремішности. Се українська література. Вона ще не велика, не може рівнятись з московською або польською, однак сягає вже чеської чи сербської та перевищає інші славянські так числом як і величиною своїх представників. Такими геніями як незвісний автор Слова о полку Ігорєвім, Шевченко, Франко моглиб величатись перші літератури сьвіта.

Українська література се не література якогось діалекту пр. провансальського, катальонського, долішно німецького, що представляє буденщину малої групки людий, се молода що правда, але всесторонна література великого народа, що розвиваєть ся невинно в дуже скорім темпі. Тривкі основи кладе під ню величезна устна словесність україн-

ського народу, якій нема рівні у жадного з великих, культурних народів світа.

А вже найважнішим доказом самостійности української мови і її вартости яко культурного орудника є українська наука. Вона дуже молода, бо ледви кілька десятиліть має за собою, а вже на поли історії, історії літератури, етнографії доганяє найчільніші славянські. Українська наука дала наглядний доказ, що українська мова надаєть ся таксамо як кожда инша культурна мова до найтрудніших наукових дослідів. Маємо вже українські книжки і розвідки про філософію, археологію, клясичну філологію, історію штуки, географію, геологію, метеорологію, математику, астрономію, фізику, хемію ітд. ітд. І то не лиш популярні видавництва а стисло наукові твори. А се найліпший доказ, що українська мова се не діалект, не „нарече карпатських пастухоф і свінопасоф“, бо на таким нарічю ніхто не схоче та й не зможе розсліджувати проблемів висшої математики чи там геоморфології. На таким нарічю неможливо учити і в початковій школі а на українській мові учать в тисячах народних шкіл, в кільканацяти державних середних школах Галичини і Буковини та викладають на львівським університеті.

Українська мова є як кожда инша велика європейська мова неодноцільна. При великій скількості Українців і величині їх террігорії мусіли уже здавна витворитись ріжницї в мові. Самостійні мови ділимо на діалекти або наріча, а ті знов на ідіоми або говори. Українська мова має чотири діалекти або наріча: південно-українське, північно-українське, червоноруське і гірське або карпатське. Південно-українське наріче обіймає південну Київщину, Полтавщину, Харківщину, Вороніжчину, Херсонщину, Таврію, Катеринославщину, Донщину і Кубаньщину. Воно ділить ся на три говори (ідіоми): північний, що дав основу до теперішної української книжної мови, середущий і полудневий або степовий. Північно-українське наріче обіймає Чернігівщину, північну Київщину і північну Волинь, припятське Полісе, Чорну Русь і часть Підляся. Належать тут говори: чернігівський, властивий північно-український, полський і чорноруський. Третє наріче зоветь ся червоноруське. Воно обіймає Галичину (з виїмком гір), Холмську Русь, південну Волинь

і західне Поділе. Є ту два говори: подільсько-волинський і галицький або наддністрянський. Четверте наріче, гірське або карпатське, обіймає цілу українську часть Карпат так в Галичині як на Буковині та Угорщині і ділить ся на говори: бойківський і гуцульський, лемківський та пограничний словацько-український.

Українські діалекти і говори на загал суть дуже мало між собою ріжні, подібно як діалекти та говори інших славянських мов. Кубанець чи Бойко, Поліщук чи бессарабський Українець розуміють себе відразу без найменшого труду. Лиш лемківський та пограничний словацько-український діалект відбігли дальше від інших. Але і ся ріжність не така велика як ріжність між поодинокими діалектами німецькими чи французькими. На цілім величезнім просторі України всі Українці розуміють себе посполу без ніякої трудности, одна і тасаму пословиця, пісня, небилиця, байка находить всюди однакове зрозумінє. Народне оповіданє, фонографічно здійняте в Кубанщині, читаєть ся в сільській читальні під Перемишлем з таким зрозумінєм, неначе воно походило зі сусідного села а не з противноположеного українського погранича, віддаленого на більш як тисячу кілометрів.

На свою рідну мову можуть Українці сміло бути горді. Бо й є чим гордитись. Українська мова є передовсім дуже звучна і музикальна. Велике богатство самозвуків і зглядне обмежене співзвуків, брак скорочень, збитих шипучих співзвуків та загальна повноголосність разом зібрані, кладуть українську мову на перше місце між славянськими. По італійській мові, українська надаєть ся найлучше до співу зі всіх європейських мов. Дальшою прикметою української мови є велика гнучкість і мягкість, спричинена великою кількістю змягчень і переминою ріжних самозвуків в звук *і*. Нкйважнійше однак є велике богатство української мови, богатство прямо дивне, бо воно спричинене не віковим виробленєм мови в літературі та науці а зібране і виплекане самимже простолюдином. Коли припас слів англійського хлібороба (по Рацелю) є три сотки слів, то український хлібороб орудує щонайменше тількимаж тисячами. Богатство форм і висловів менче як богатство слів, однак і воно значнійше як у більшости славянських мов.

Українська літературна мова не є в так щасливім положеню як простонародна. Ледви одно століте минуло, відколи наша літературна мова оперла ся на живучій простонародній криници. В сім короткім часі ледви кілька мистців слова успіло належно використати невичерпане богатство нашої мови. Інші писателі та сіра маса пишучих сего зробити не змогли, бо виховане і образоване в чужих мовах не дозволяє основно запізнатись з рідною завчасу, а потім звичайно буває запізно. Ся обставина приносить нашій літературній мові великі шкоди. Публіцисти, учені а навіть літерати систематично обіднюють літературну мову, бо не знають належито народної. Се обіднюване йде передівсім у припасі слів. Не знаючи широукраїнських, беруть наші пишучі люди слова з польського та з московського і з'українізувавши їх сьак так, любенько уживають. Таксамо є зі зворотами, флексією, складнею. Головно робить ся таке на російській Україні, де українська літературна мова в буденнім ужитку і в публіцистиці сильно змосковщена. Є й тут змаганя до чистоти, але їх виследи слабі. На галицькій Україні непереможний колись вплив польщини на українську літературну мову дуже значно підупав. Але й тут ще далеко до добра. Однак годі тратити надії. Українська літературна мова, хоч в теперішнім своїм виді має за собою ледви одно століте розвитку, розвиваєть ся безвпинно і має могутчу основу в просто казочно богатій мові простолюдина, від котрої в основі майже не ріжнить ся. Нехайби лиш праця українських язикословів була видатнійша як дотепер, а українська літературна мова стане таксамо богата між літературними мовами Європи як богата є українська людова мова між людовими. Вже тепер відповідає українська мова навіть яко наукова мова усім вимогам докладности та зрозумілости. Всякі балаканя ріжних об'єдинителів що українська мова се жаргон, сфабрикований одиницями чи гуртками не мають ніякої стійности. Одиниці чи гуртки радше обіднюють українську мову і моглиб може коли звести літературну мову до бідного жаргону. Та на щасте на одиницях ні гуртках не стоїть українська мова, вона мимо усіх перепон пливе нині широким руслом до моря сьвітлої будучини.

Четвертою головною прикметою самостійної нації суть єї історично-політичні традиції і змаганя. Ся прикмета у європейських культурних націй безсумніву найважнійша. У них антропологи́чні прикмети не мають такого значіння, бо серед западноевропейських націй панує, як вже згадано, величезна мішанина під тим зглядом. Поданий теж висше примір Американців та Голяндців показує, що й окрема мова не є конечна для самостійної нації. В наших очах творять ся окремі нації : австралійська, канадійська, південно-африканська, щоне мають окремої мови. А шо вже сказати про загально-признану чотиroyазичну а так цупко суцільну швайцарську націю? Натомість на сих усїх примірах виразно бачимо, що історично-політичні традиції і змаганя, самі без ніякої іншої прикмети творять націю. Вони є основою сего постійного плєбісцїту, про котрий говорить Ренан.

Єслиб українська нація не мала своїх питомих історично-політичних традицій, то не булаб і не моглаби зватись самостійним народом. Навіть єслиб інші прикмети були в двоє сильнійше зазначені. Лиш тоді якби Українці тих традицій і змагань не мали, моглиб їхні вороги сказати, шо Українці не є самостійним народом а частиною якогось іншого народа, темним погнсем для зросту чужої культури.

Тимчасом історично-політичні традиції є у Українців незвичайно сильно розвиті. Історія України страшенно понура. З поза кривавих хмар війни, різні, руїни, з поза моря сліз, з поза гір трупів ледви де-де проблісне яснійший образ. За свистом стріл, громом гармат, гуком пожарів, стогоном, зойком, свистом нагайок не чути відрадних вістий з темряви віків нашої історії! Жаден великий європейський нарід немає і в десятій часті такої страшної і сумної історії. А прецінь жаден нарід так не кохає своєї бувальщини як український, жаден так не леліє в своїх піснях і переказах своїх народних героїв. А говорю тут не про образованих Українців, шо знають історію свого народа а про темного мужика-хлібороба, шо памятає і передає потомкам память про походи на Царгород, про Володаря, про Сагайдачного, Хмельницького, Ничая, Мороза, Дорошенка, Мазепу, Палія.

Та не про се ту йде. Полишаємо на боці сю повну любови память про минувшину, котра живе в українськїм

народі. Ми займемо ся історично-політичними традиціями і змаганнями Українців від початків їх історії.

В нашій книжці не можемо з природи річи розглядати сеї річи основно, сеж географія не історія, тому обмежимо ся на кількох загальниках і відсилаємо цікавого читача до монографії Костомарова про дві руські народности, до історичних творів Антоновича, Драгоманова, Грушевського.

Українська історична традиція виходить прямою лінією від староруської Київської держави. Мимо того що дотепер тріває спір між істориками норманістами, що виводять початок Руси від покликаних зза моря Варягів, а істориками, що шукають початку Руси в Київській державі, можемо без надумування ся признати слушність сим другим. Антропологеографія не знає ніякого приміру, щоби громада піратів, що числилась що найбільше на пару тисяч, могла в пару десятільтях сотворити державу, котра обіймає половину континенту. Нормани могли оснувати маленькі держави в Нормандії чи Неаполю, могли навіть здобути невелику тоді Англію, бо всюди могли наче галапаси користуватись давнішою державною організацією. Там де вона була щойно в початках пр. в їх ріднім краю, не показали Нормани жадних спеціальних здібностей в будованю держав.

Стара київська держава, що сполучала під своєю власттю майже цілу східну Европу, була твором українського народа й від неї зачинають ся його історично-політичні традиції. Та лише в части — бо друга мабуть більша частина історично-політичної традиції нашого народа має свій корінь в ще давнішій громадсько-вічевій устрою найдавнішої України. Княжий, дружинний і боярський устрій, хоч зробив Київ столицею найбільшої тоді європейської держави, ніколи не був по нутру самому народови. Київська держава не виросла з поспільного хотіння широких верстов народа, виросла на злуці купецтва з вояцтвом, злуці конечній в тих часах. Київська держава і єї парости держались не на волі народу а на вояках-наймитах Варягах чи дружинниках, потім на боярстві, що з них виросло аж понад голову князям.

Порядки, що їх заводили князі після сучасних чужих взірців противили ся так сильно первісному суспільно-політичному устроєви народу, що погодити сі два елементи ра-

зом було прямо неможливе. Хоч поволи віча добули собі деяке значіне і дещо з первісного громадського устрою прийшло в княжий устрій та він так і лишив ся чимсь чужим, прикрим для люду — не дивниця тому, що не міг ніколи дійти до такої сили, що відповідалаб величині території чи єї многолюдности. Нарід ненавидів княжого устрою та інстинктивно підпірав усе, що могло його ослабити, головнож роздрібні стремліня. Супроти сего не можна дивуватись, що старокиївська держава дуже скоро по Володимирі та Ярославі перемінила ся в дике роєвище безнастанних усобиць. Колиж прийшло татарське лихоліте, вона упала і мусіла упасти, коли чуємо, що хлопські громади на великих просторах краю самі піддавали ся під владу Татар, щоби йно позбути ся князів і бояр з цілим їх устроєм, що так гнобив громадянське жите давних Українців, що так противив ся всім суспільно-політичним ідеалам нашого народа в сю давну давнину. Таксамо з дивною рівнодушністю прийняв український нарід перехід під панованє литовсько-руських князів, ба навіть сам їх закликав і вибирав своїми князями. Видно не залежало йому на такім державнім житю, яке давав княжий і боярський устрій.

Дехто подивувавби ся такому бракови державного змислу, чи ба патріотизму серед тодішних Українців. Виводжено з тих обставин теорію, що Українці загалом не мають змислу до державного, впорядкованого житя. Ся теорія однак є цілком неправдива. Ідеалом українського народа споконвіку була, є і буде абсолютна рівність і свобода всіх громадян, український нарід був все противний привілеям, станам, клясам, що їх витворювали держави середновічного типу. Ні в старокиївській державі ні в литовській ні в польській не було прямо місця для політичного житя українського народа. Він мусів бути деструктивним елементом для усіх тих держав, де свобода і рівність одиниці були привілеєм нечисленних одиниць або деяких лиш станів. Український нарід ніколи не міг погодитись з таким суспільно-політичним ладом, все йому противив ся і при своїй численности та силі був для кожної держави, що його підгорнула, набутком таксамо дуже некористним як його богата земля дуже користним.

Є дуже правдоподібне, що український нарід, єслиб старокиївська держава потривала була довше, звикби поволи до державного ладу, основаного на станах і привілеях, а може і вспівби створити кріпку державу з констітуційним ладом вже в середних віках.

Татарське лихоліте знищило старокиївську державу і спинило можливий розвиток української державности так сказати легальної. З другої сторони Татарщина, замінивши майже цілу Україну на півдикий, страшно спустошений край, пособила зростови так сказати нелегальної державности — Козаччини. Ся організація, котрої найгарнійшим вицьвітом була запорожська Січ, показує нам найліпше, куди все стреміла українська політична думка. В запорожській організації панувала передівсім безоглядна рівність всіх громадян в політичних і суспільних правах. В руках громади була вся власть, вибрані урядники єї виконували. Свобода одиниці була величезна, але мусіла підпорядкуватись волі громади. І коли громада пр. на час війни віддавала диктаторську власть в руки свого урядника-кошового, тоді він діставав таку могучість, що з нею не могла рівнятись влада ніякого сучасного володаря в Європі.

Сей козацький устрій, з котрим симпатизував так сильно цілий український люд, мусів доводити до постійних конфліктів з аристократично-шляхотським державним ладом Польщі. Він мусів викликувати репресії зі сторони польської держави, збудованої на діаметрально противних основах. По кількох козацьких та хлопських повстанях, криваво згноблених, настала Хмельниччина.

Хмельницький переніс козацький устрій з тісних рамців Запорожа і сусідних йому земель на широку Україну. Але треба було довшого часу, щоби закорінити такий лад на таким великім просторі, щоби перевести побідну борбу зі суспільно-політичним ладом, що був такий відмінний і так довго ту панував. Треба було часу, щоби виробити нові констітуційні форми, конечні по перенесеню козацького ладу з Запорожа на великі простори. Тимчасом судьба не веліла Хмельницькому довше пожити і не дала йому гідних наслідників. А ту треба було геніяльних людей, щоби кінчити діло. І воно змарніло. Впливи польського шляхотського світогляду опанували козацьку старшину, вона всту-

пає в сліди польських панів і замість рівности та свободи дає українському народови нове кріпацтво, а з козацтва, що мало бути лишень міліцією громади, робить упривілений стан. Московська політика визискує велике невдоволенє черни, котра бачить упадок своїх надій і бореть ся проти нового панства. Москва коррумпує старшину, підюджує чернь, ослаблює гетьманство, крутить Запорожем, спричинює війну всіх проти всім і вкінци зовсім нищить „анархічний“ козацький устрій.

Тим способом результати одинокої в цілій всесвітній історії „хлопської“ війни, що була побідна — Хмельниччини — не приносять українському народови здійсненя его політичної ідеї рівности, свободи та конституційного устрою. В XVII. і XVIII. віці було за вчасно на такі державні ідеї, як їх мав український нарід. Найбільш поступові сучасники в западній Европі не моглиб були навіть зрозуміти тодішних змагань українського народа. XVII-ий і XVIII-ий віки сеж прецінь часи зросту і найбільшого розвитку державного абсолютизму.

Доперва в XIX. віці, коли ідеї свободи і рівности всіх горожан стали основою всіх держав Европи й цілого цивілізованого сьвіта, прийшов час, коли засновна українська політична думка не є вже передчасною мрією.

Нинішні політичні змаганя українського народа суть прямим продовженєм давнійших змагань і льогічним вислідом української історичної традиції. Идеалом сих змагань була і є свобода і рівність всіх горожан держави та співучасть усіх в правління та законодавстві. Аж тепер такий идеал перестав бути анахронізмом, доперва нинішні часи отвирають українському народови поле політичного житя. Доперва нині має цивілізований сьвіт ті форми політичного житя, котрих бажав собі український нарід уже в так давних віках, розумієть ся без успіхів, наражаючи себе на закид анархізму. Томуто сьміло можемо дивити ся в будучність. Бо тепер настали вперве часи, в котрих український нарід може розвинути широко своє політичне жите, в котрих ті політично-супільні идеали, що він їх леліяв віками, стали поспільним добром усього культурного людства. В XX-ім віці заблисла Українцям знов ідея самостійної України в етнографічних границях. До сеї, поки що ще дуже далекої,

майже „утопійної“ цілі стремлять нині всі поступові політичні партії України шляхом боротьби за автономію української території в рамках володіючих нею держав: австроугорської і російської. Дуже тяжкий сей шлях, зовсім не вироблена політично закордонна українська інтелігенція, майже нічого ще не зробила в тім напрямі. Великі надії натомість вяжуть Українців з Австрією, що дала тамошнім Українцям завдатки і умови політичного й культурного розвитку.

Історично-політичні традиції українського народа дають йому з поміж усіх чинників найбільшу самостійність між його сусідами. Польська історично-політична традиція, се традиція колишньої великої держави, що виросла мабуть на первіснім вічевім устрою, подібнім до первісного українського. Однак історична судьба дозволила Польщі видобутись зі сумної епохи поділів і межиусобиць, серед котрої впала стара київська держава. Польща з'єдналась в одноцільне, сильне королівство, западні впливи придусили зовсім первісне народоправство, закріпостили люд і утворили стани: міщанство, шляхту і аристократію. Підбоек і литовською унією розширила ся Польща від моря до моря і стала в XV-ім віці наймогутнішою державою східної Європи. Тоді стали Поляки пануючою нацією над Литовцями, Білорусинами й Українцями. Ціла идеологія пануючої нації перейшла у Поляків протягом вікового їх пановання над іншими народами в кров і кість. Вже в сій одній идеології лежить основа аристократизму історично-політичної традиції Поляків. Сей аристократизм має ще важнішу підмогу в історичнім розвитку польської суспільности. Міщанський стан в Польщі дуже скоро підупав, шляхта і велика аристократія опанували все політичне, суспільне і культурне жите, так що польська суспільність в останніх століттях істнованя Польщі була чисто аристократична, шляхотська, оперта на вповні поневоленім селянстві та міщанстві. Хоч у самому нутрі шляхотської республіки нераз панували охлократія чи анархія але й вони були аристократичні. Аристократична традиція справила, що між Поляками й дотепер майже нема правдиво демократичних струй. Навіть польські соціяльні демократи перейняли польською державною ідеєю.

Зі сего всего виразно бачимо, що історично-політичні традиції Поляків зовсім відмінні від українських. Таксамо

теперішні змаганя. Поляки з витревалостию, гідною найбільшої пошани і симпатії стремлять до відбудованя своєї незалежної держави. Однак не в етнографічних границях, а в давних історичних границях, від моря Балтійського до Чорного. Щобиж осягнути сю ціль, старають ся Поляки передівсім з'асімілювати сусідні народи: Литовців, Білорусинів і Українців. Се стремліне й викликає теперішні дуже різкі конфлікти між колишньою пануючою нацією а колишніми підчиненими.

Московська історично політична традиція таксамо відмінна і противна українській як польська, лише з инакшого боку. І вона таксамо як польська виходить з державної традиції. Московська держава витворила ся з князівств, що їх заснували удільні князі зі старої київської династії серед славянських і фінських племен, котрі через своє змішане мали положити основу теперішньому московському чи пак великоруському народови. Від династії пішла назва — руский, та держава не була руська а московська, бо московський нарід дав їй зміст зовсім відмінний від змісту староруської київської держави. Вже від XII-го віку московський нарід стремить до наданя своїй державі суцільности й сили, помагає князям побороти значіне боярства й духовенства, вкінциж добути абсолютну, ба й деспотичну власть у державі. Не рівноправність і свобода усіх громадян (як у Українців) чи деяких станів (як у Поляків), а деспотичний авторитет князя, потім царя, є основою історично-політичної традиції московського народа. Абсолютизм володаря — се вічне страховище і у Поляків і в Українців — стає національною сьвятощию у Москалів і помагає їм збудувати величезну державу, що кладе кінець і Польщі і Гетьманщині. Для порівняня надасть ся як не мож лучше друга половина XVI-го віку. Коли на Україні кристалізуєть ся скрайно демократична запорожська республіка і зачинають ся народні рухи, коли Польща стає раєм золотої свободи для аристократії та шляхти, при безсильній королівській власті, тоді саме припадають в Московщині криваві оргії деспотизму Івана Грізного. Історично-політична традиція московського народа кладе царя дуже недалеко самого Бога, цілий нарід без ріжниць станів се царські холопи, царська власність. Одиниця, індивідуальність ту ничім, усе

мусить бути посвячене для поспільного добра держави олицетвореного в царській особі. Реформи Петра Великого, хоч надали Росії зверхний європейський вигляд, не мали для історично-політичної московської традиції ніякого значіння, ба навіть скріпили ще німб царської самодержавности аргументами, що їх вживав тодішний западноевропейський абсолютизм. Навіть послідна російська революція 1905 р. не встигла ослабити московської історичної традиції, що найвище підкопала її значінє в деяких кругах нечисленної московської інтелігенції. Та й в сих кругах наступила лиш зміна авторитету, котрому все покланяла ся душа московського народу.

Нинішні стремління московського народу щойно зарисовують ся, однак можна вже пізнати, що вони підуть споконвішними шляхами традиції: як найсильнішого скріплення держави і з'асмілювання усіх „інородческих“ народів, отже й українського. Московський сьвіт був все крайно нетолерантний для чужих вір, мов, звичаїв, ся нетолерантність є й буде, хоч нераз вона скриваєть ся за дуже поступовими кличами. Ассіміляційні стремління Поляків чи Москалів не є впрочім впливом якоїсь там особлившої ворожнечі чи завзятости до українського народу. Сеж закон природи, що в борбі о єствованє сильніший гнобить слабшого, сему законуви підлягають також усі антропогеографічні відносини.

Сих стрічок доволі, щоби виказати, як велика є самостійність українського народу на поли його історично-політичних традицій і змагань. Приступаємо тепер до розгляду послідної головної точки теперішньої глави — до української культури.

Україна, що в X-ім та XI-ім віці чудувала западноєвропейських подорожників своєю високою культурою, нині мусить бути зачислювана ледви до півкультурних країн Європи. Дуже низька матеріальна культура, про що оповім докладнійше потім, величезний процент анальфабетів (на галицькій Україні $\frac{3}{5}$, на закордонній місцями $\frac{9}{10}$ пр. Волинь 89%, Поділе і Минщина 88%, Київ і Полтава 85%, Чернігів, Хархів 84% і то всюди брало ся на увагу всіх „русских“!), маленьке число інтелігенції, література, наука,

штука щойно в початках — якже ту говорити про своєрідну, самостійну культуру?

А прецінь вона є. Все те що саме сказане, що мігби подумати собі кожний чужинець-турист, їздячи лиш по містах України, відносить ся до культури, що єї утворили на Україні чужинці враз з нечисленною і молодою українською інтелігенцією. Про сю культуру сучасної української інтелігенції поговорю пізнійше, а звернусь тепер до культури, яку сам собі віками витворив український простолюдин, до етнологічної культури нашого народу. Вона дуже висока і далеко полишає за собою простонародні культури у Польків, Білорусинів та Москалів, вона наскрізь оригінальна і своєрідна, зовсім відмінна від людських культур згаданих саме сусідних народів.

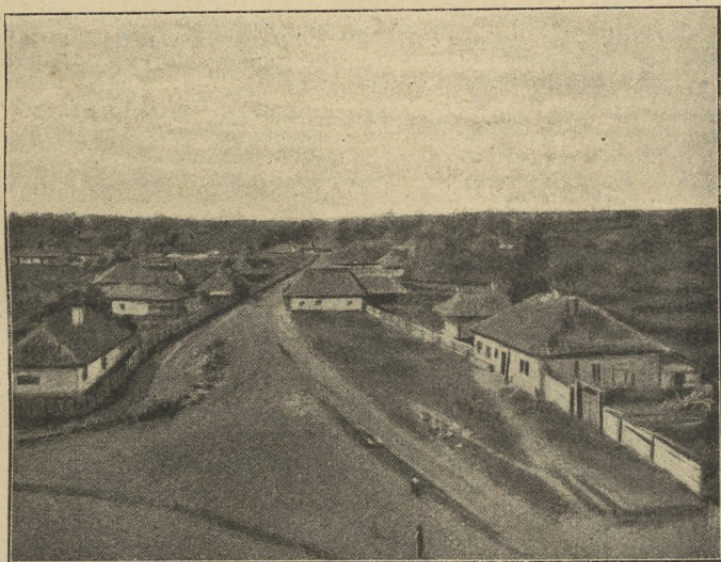
Вже в передісторичних часах була українська територія осідком дуже високої культури, котрої останки викопані чудують глядача своїм гарним виконанєм. В старині, на південних межах України цвили старогрецькі культурні впливи, потім римські, в середних віках византійські. Византійська культура мала на староукраїнську величезний вплив і єго сліди дотепер видні в народній ноші та орнаментиці. Найважнійший елемент в простонародній українській культурі є однак питомий. Цілий світогляд простолюдина корінить ся й дотепер в передхристиянській староукраїнській культурі, вся народня творчість умова має там своє жерело, усі народні звичаї та обряди, багато пісень, переказів, пословиць. Християнство на Україні не нищило давного світогляду лиш примінювало його до себе, а се тим легче було, що характер первісної віри та світогляду українського народу був погідний і не так жорстокий як се бачимо пр. у старих германських народів.

Крім старинних, византійських та християнських не бачимо в культурі українського люду важнійших чужих впливів. Вона дуже самостійна й окремішна від інших. Впливи польські чи московські дуже маленькі, показують ся лиш де неде в граничних смугах України.

Подати докладний образ питомої культури українського простолюдина значилоб подати докладний етнологічний образ єго. Се до географії рішучо не належить, тим менче до книжки так загального змісту як отся. Дятого коротко

лиш перейду прояви нашої людвої культури, щоби і при сій нагодї ясно доказати самостійність і окремішність українського народу.

Українські села з виїмком гірських, що широко порозкидані в довгїм неправильнїм рядї, суть живописно розкинені по вибраних, все красвидно гарних місцях. Хати типового українського села все окружені садами, котрих не зустрічаємо майже ніколи у Москалів та Білорусинів, дуже рідко у Поляків. Сусіди Українців мають сади коло хат лише в тих нечисленних околицях, де розвинулось проми-

Українське село.

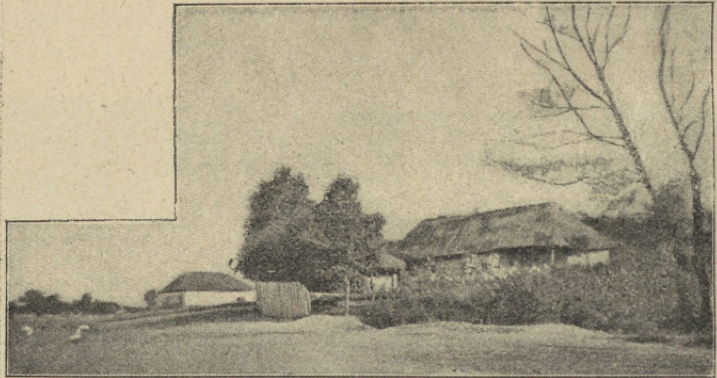
слове садівництво — в українськїм селї зелень садів вважається коначною. Москаль прямо не зносить деревини коло хати — вона єму бач заслонное вид,

А вже українські хутори, положені нераз в щирїм степу, прямо тонуть в зелени садів та пасїк. В тих відокремлених дворищах живе багато дечого з духа славної української бувальщини.

Українська хата лиш в горах та богатих лісом сторонах деревляна і деревом крита, всюди инде ліплена з глини й крита соломною, передними вікнами все звернена на пів-

день. Через таке хати виходять до вулиці ріжними сторо-
нами, та й загалом вулиця не відграває в українськiм селі
так важної ролі як в польськiм, білоруськiм чи московськiм.
Українські хати все добре обгороджені, та не так наглухо
як деякі московські чи білоруські. Вони стоять звичайно
досить далеко одна від другої (з виємком западного По-
ділля), через се небезпека пожару менча як у густо збитих
хат московських сіл чорноземної області. Наслідком сего
навіть асекураційні товариства у Курщині та Вороніжчині
беруть менчу премію від обезпечень українських сіл як від
московських.

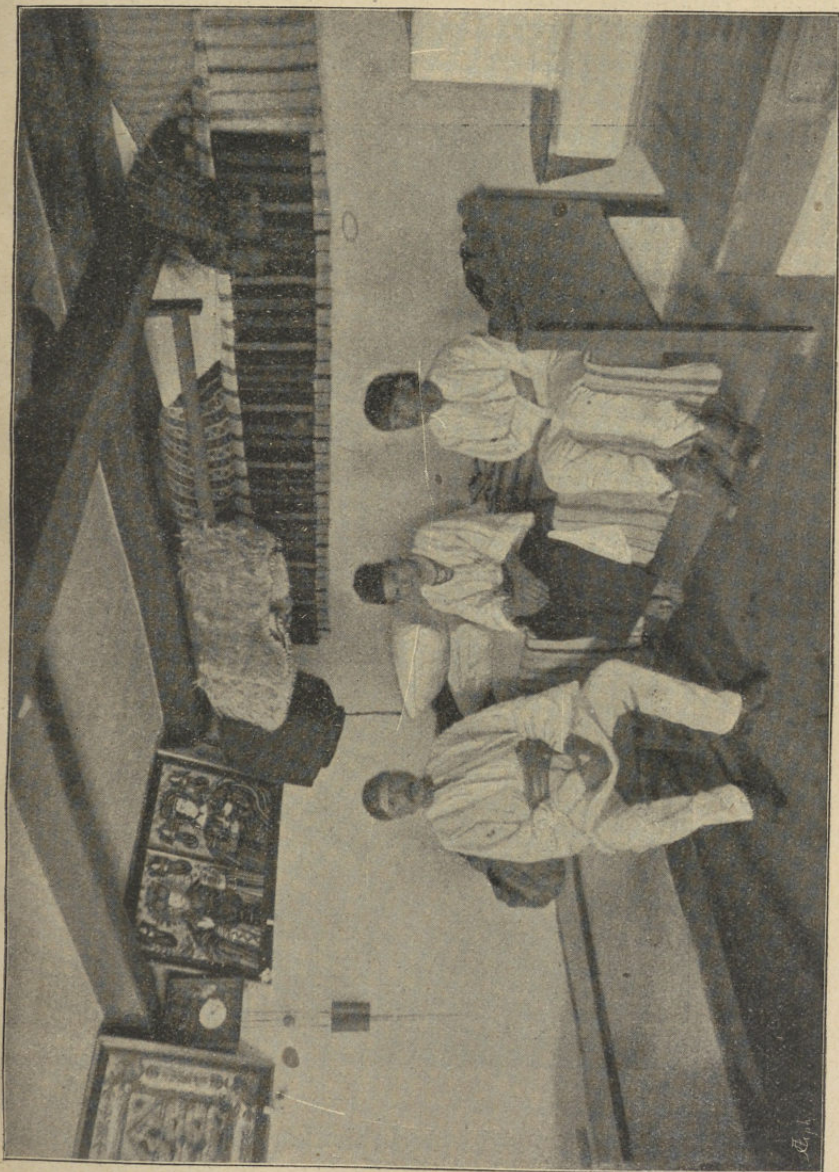
Загальний ви́шній вигляд українських хат, чистенько
вибілених, завітчаних зільниками дуже живописний і дуже

Хутір.

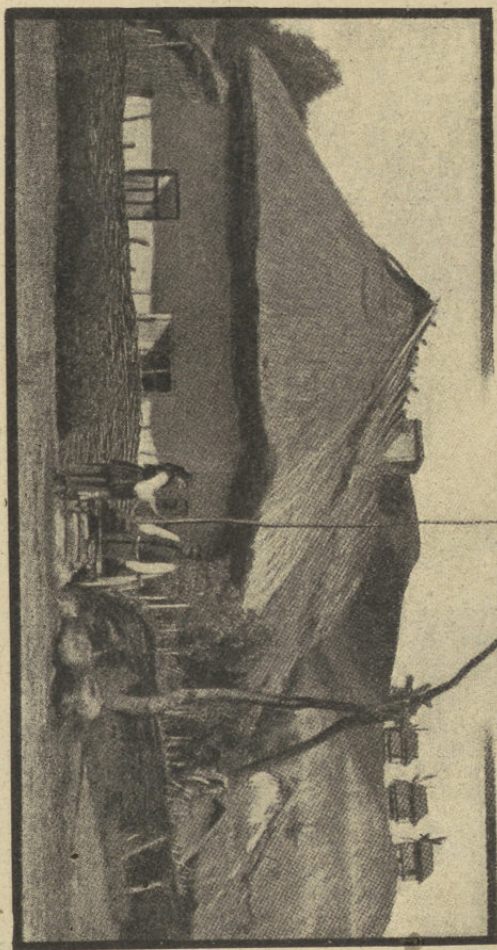
користно відріжняєть ся від хат сусідних Українцям народів,
головнож від нужденних і брудних московських „ізб“.

Хати по всій Україні (з виємком хибань найбіднійших
хижин) переділені сніями наскрізь на дві половини, чого не
зустрічаємо в типових хатах польського, московського чи
білоруського люду. Дальшою прикметою, котрою відріж-
няєть ся українська хата від хат сусідних народів, се єї зглядно
велика чистота. Спеціально відбиває вона від нехарности
московських хат, повних всяких насікомців і галапасів, де
крім людей любенько перемешкують телята, поросята, ло-
шата, не числячи дробу, а в зимі то і вся худоба збираєть
ся в хату. Звісний знавець московського села Новіков подає

Нутро хати на галицькім Покутю.

про се цікаву повістку. В однім українськїм селі поселилось кілька московських родин тай завели по хатах свої порядки. Колиж українська сільська старшина заборонила держати худобу по хатах, Москалі волїли виїмігрувати з села як примінитись до українських порядків. Загалом дуже рідко

Хата в Полтавщині.

коли трапляєть ся, щоби Москалі жили по селах в суміш з Українцями. В околицях національно мішаних чергують ся чисто українські села з чисто московськими, дуже рідко обі нації сидять в однім селі; тоді звичайно московська

часть села лежить окремо по другій стороні балки, потоку чи річки.

Так внутрішня обстановка хати, як і розклад обійстя відрізняють житло Українця від житла всіх его сусідів. Ще виразнійше зазначаєть ся його окремішність в ноші. Вона представляє великі ріжнородности по великих просторах України а прецінь всюди видно цілковиту самостійність та неподібність до ноші сусідів. Тільки ноша Поліщуків остає під деяким впливом білоруської, ноша на западних межах України під впливом польської, ноша Кубанців під впливом кавказької. (Московський вплив не проявляєть ся нігде). Але й ті впливи слабі, українська людова ноша всюди оригінальна і дуже естетична, прямо шукає собі рівної серед людських ношей всіх європейських народів. Не дивниця тому, що вона нерівно труднійше як у Поляків, Білорусинів чи Москалів уступає місця міській ноші.

Опис бодай головніших типів української ноші запровадивби нас при обмежених розмірах нинішньої книжочки за далеко. Сей опис нехай бодай в часті заступлять малюнки, поміщені на єї сторінках. Таксамо не можемо зупинятись довше на народній поживі, хоч і на сїм полі виказує український нарід визначні окремішности, розумієть ся о скільки їх не загляджує економічна нужда, що приневолює всякого вдоволятись „інтернаціональними“ картоплями чи хлібом.

Про инші сторони й галузи матеріальної культури українського люду буде нагода поговорити в дальших главах книжки, томуто й перейдїм тепер до умової культури українського народа.

Коли наша матеріальна культура мимо своєї оригінальності та окремішности, не визначаєть ся виразною висотою в порівнанню зі сусідними людськими культурами, то умова культура полишає їх далеко позаду.

Український мужик визначаєть ся передівсїм дуже степенною та поважною вдачею. При рухливости Поляка та меткости Москаля виглядає Українець неповоротним і повільним, ба лїнним. Такий погляд не є вповні влучний. Ся прикмета, в часті сповидна, походить з загального погляду Українця на єство житя. Житє після сего погляду є не тільки завзятою борбою о істнованє, що ставляє чоловіка на

кождім кроці супроти твердих конечностей, жите є само про себе предметом роздумуваня і філософованя, жите дає спромогу уживаня і відчуваня, жите є гарне і його естетику належить удержувати все і всюди. Подібний погляд на жите зустрічаємо у висококультурних народів старинности, в нинішних часах він дуже непрактичний для широких кругів нації, добрий хибань для вповні економічно забезпечених одиниць. В кождім разі се признака старої, високої, своєрідної культури, звідси походить теж звисний „аристократичний демократизм“ Українців.

Дальшими основами вдачі Українця суть висліди страшних пережитих народом лихоліть. З відси походить передівсім загальна мелянхолійність і сумовитість, замкненість в собі, недовірчивість та скептицизм, вкінциж деяка байдужність до справ буденного житя.

Останні основи вдачі Українця виходять з його вікових історично-політичних традицій: замилуваня індивідуалізму, свободи, рівности, народоправства.

Зі згаданих основ дадуть ся вивести всі прикмети української вдачі дуже легко та льогічно.

Відносини в родині відзеркалюють вдачу українського народу дуже гарно. Висша і старша культура враз з розвитим індивідуалізмом та свободолюбністю недопускають ту до такої абсолютної власти голови родини як у Поляків а головно у Москалів. Таксамо становище жінки у українського люду без порівняня висше як у польського а головно московського люду. Жінка в безлічи випадків є дійсною головою господарства у Українців, дуже рідше у Поляків, лиш виємково у Москалів. Доньки Українці не видають заміж проти єї волі, вона має ту людські права, у Москалів се справа батька, за доньку беруть „кладку“, неначе продають, кому хочуть. Дорослих синів батьки зараз при оженку виділюють, закладаючи їм нове газдівство. Пожите під одною стріхою збірної родини, як се водить ся у Москалів, неможливе і не водить ся у Українців, бо батько не має ту сеї абсолютної власти, що в Московщині, аби міг держати в руках незгідливу сімю.

Вдача Українця трудно заключає дружбу, за те вона дуже тривка, хоч здержлива і дуже лиш рідко доходить до інтимности. Москалі дуже легко дружать ся та легко й роз-

ходять ся і стають лютими ворогами. Поляки легко і дуже тісно дружать ся, держачи дружбу вірно. Вороговане найлютіїше буває у Москалів, у Поляків та Українців воно менче люте та довготривале.

Здібність до асоціації (стоваришень) значна у Українців. Усі такі товариства основані на безоглядній рівності праці й користи. Атамана вибирають і слухають та дають рівний пай і робить він посполу. У Москалів „большак“ сам добирає собі робітників, не робить лиш наглядає і сам лишає собі найбільший пай. У Поляків змісл до асоціації мало розвятий.

Зі сею справою лучить ся відношене Українця до громади. Громада се добровільне товариство людей свобідних, злучених задля спільної безпечности й загального добра. Позатим Українець не признає ніяких прав громадї, бо се вже нарушувалоб індивідуальну волю кожного з громадян. Длятого пр. общинне володїне землею, введене по московському взору (головно на Лівобічу), є для українського народа незносне і нищить его економічно більше як дроблене землі при одиничній власности. Московський мір се зовсім що иншого. Се абсолютна держава в мініятурі, хоч сповидно комуністична республіка. Мір зріс ся з душею московського мужика, волї міру він повинуєть ся супокійно, хоч вона поневолює его власну волю.

Загальне відношене до инших людей уняте у нашого народа у вироблені століттями форми. Стара культура і культ індивідуалізму виробили серед нашого люду товариські форми, що декуди нагадують еспанські та загалом двірські. Сусідство і вплив міст і инших центрів „культури“ попусвали сей мужичий церемонїял дуже, однак його ще можна віднайти на величезних просторах нашої землі в повнім розцьвітї. Велика делїкатність, чемність та уважливість, щоб другого не вразити, суть головним змістом товариських форм у нашого мужика, так відмінних від грубоватих форм польського чи московського селянства, зіпсованих міськими впливами.

Відношеня українського народа до віри теж орігінальні і відмінні від сусідних народів. Українцєви важна суть віри, він єї глибоко відчуває і шанує. Обряди для него маловажні. Зі старої культури та пошанівку одиниці виходить теж ве-

лика толеранція для чужих вір, якої не бачимо ні у Поляків ні у Москалів. Таксамо Українець рівнодушно все відносився і відносить до різних сект та розколів. У Поляків та Москалів сектантство цвило й цвите, у Українців появила

Українські народні музиканти.

ся одна штунда тай то яко вислід змосковщення церкви, а не якоїсь обрядової формалістики.

Найгарнійше і найвисше зазначається вартість української людової культури в народній устній словесности. Ви-

сока філософія українського народу найшла свій вислів в сотнях тисяч народних пословиць, поговорок і притч, якими не може повеличатись протонародня культура ніякого народу Європи. В них відбила ся неначе в зеркалі велика душа нашого народу і поклалась вся його житева мудрість. Геній нашого народу зніс ся однак найвисше в на-

Лірник з київщини.

родній поезії. Московська, тим менше польська народня поезія не можуть прямо входити в ніяке порівнане з українською. Починаючи від історичних дум та обрядових пісень, колядок, щедрівок, веснянок, весільних, козацьких, чумацьких, рекрутських пісень а кінчаючи дрібними шумками, коломийками то що, всюди бачимо пребогату участь природи,

єї удуховлене і розуміне, фантастичну та теплу мрійність, звеличане найвисших і найчистітйших почувань людської душі. А що вже сказати про величню любов вітчизни, ро-

Кобзар Кравченко.

здираючу серце тугу за єї бувальщиною, пієтизм хоч не безкритичний для єї героїв! В любовних пієнях ні слїду сексуалїзму, не тїлесну красу жїнки а душевну вони величають

передівсім. Навіть в жартобливих, ба сороміцьких піснях повно анакреонтичної грації. А притім яка краса слова, яка згідність змісту з формою! Прямо вірити не хочеть ся, що сей чорний, забідований, тількима століттями злиднів мучений люд міг таку безліч перлин правдивої поезії розкотити по нещасній своїй землиці!

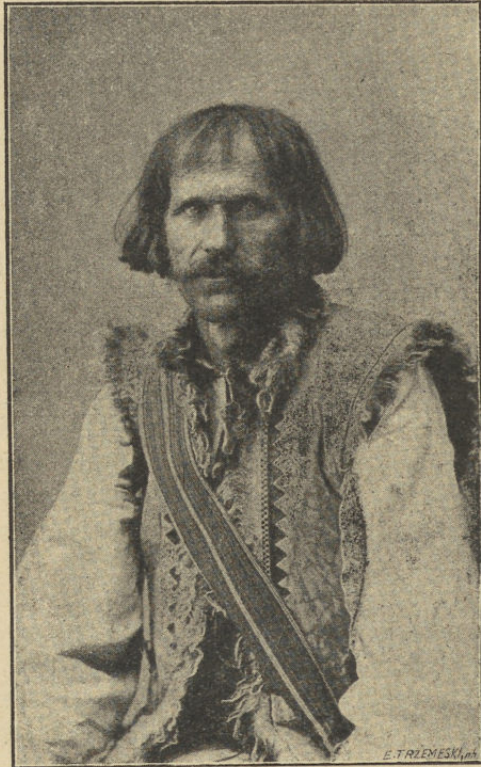
Народна поетична творчість дозволяє таксамо як і інші прояви культури пізнати величезну різницю між українським а московським народом. Московські народні пісні бідніші і скількостію і ріжнородностію, і формою, і змістом. Участь природи в них мізерна, фантазія рветь ся до надприродних меж то знов сходить на играшку, егоїстичні ціли, розбишацтво, руїна, величають ся немов сьвятощі, понимане любови змислове, жартобливі та сороміцькі пісні погані.

Як народня поезія так і народня музика Українців куди перевищає музику всіх сусідних народів і відріжняеть ся від неї дуже видатно. Польська народня музика таксамо дуже вбога як і поезія і має виключно веселий дуровий характер. Московська народня музика має крім дурових ще й багато мольових елементів. Однак вони зовсім відмінні від українських, де навіть в найвеселійших мельодіях звенить сумовита нута. Ріжниця в характері мельодій так великі, що не треба аж знавця, щоби відразу пізнати, чи якась мельодія українська чи московська.

Людова штука, проявлена головно в орнаментиці, стоїть у нашого народа зовсім оригінально і значно висше як у сусідних народів. Останки давного людового малярства ще живі на лівобічній Україні, різьбарство на дереві дійшло до високоартистичного розвитку у Гуцулів (Шкрібляк, Мегединюк і дд.). Найголовніша однак галузь української штуки се орнаментика. Вона представляє два основні типи: геометричний з перехрещуванем простих та ломаних ліній і ростинний, що користуєть ся частинами ростин: листем, квітками, білами. У вишивках, тканях, герданах, кораликових роботах, писанках, бачимо таку естетичну гру красок, що хоч кожда з них ярка, та цілість дуже гармонійно ділає на зір. У Москалів орнаментика стоїть значно низше; вона опираєть ся на звівринних мотивах та цілих предметах пр. дерева, хати, цілі ростины і т. д. і на великім замилованню

до ярих пестрих красок так зложених, що аж хапають за очи. У Поляків людова орнаментика не розвита, що до красок то вони кохають ся в палких красках та небогатьох, звичайно лучать синю з червоною.

На конець ще кілька слів про звичаї, обичаї та обряди. І на сїм полі український люд богатший від своїх сусідів,

Шкрібляк.

дорівнують йому хибань лиш Білорусини. Ціле жите українського мужика таке бідне й злиденне, а прецінь овіяне чаром поетичних і глибоких значінем звичаїв та вірувань від колиски до гробу. Родини, хрестини, весіле, смерть, все звязані з ріжними обрядами, головнож українське весіле, таке богате обрядами і піснями, таке відмінне в цілій сути від московського чи польського. Цілий рік Українця стано-

Гуцульське весіле.

вить циклъ сьвят, з котрими звязана безліч обрядів, що походять ще з передхристиянських часів. Подібні обряди зустрічаємо у Білорусів, деякі теж у Поляків (коляди, купальні вогні) зате у Москалів нема ту ніяких подібностей до Українців. Зовсім незнані їм ні коляди ні „богата кутя“, ні щедрий вечір ні щедрівка, ні голодна кутя ні весняні сьвята з веснянками, ні Юр, ні Русалчин великдень, ні Купало, ні обжинки, ні Андрій чи Катерина. Ціла суть української народної метафізики вповні чужа Москалям з їх типовими пересудами а майже зовсім чужа Полякам. Лиш з Білорусинами є значна анальогія, лише що в них переважають забобони над віруваннями та обрядами.

Наведеного думаю досить, щоби ясною стала повна оригінальність і окремішність української людОВОЇ культури. Перейдїм тепер до короткого огляду культури нашої інтелігенції.

Українська інтелігенція загалом дуже ще нечисленна. Ледви одно столїте минуло, від коли вона пробудила ся до життя. Розумієть ся, в руках інтелігенції кожного народу лежить розвиток національної культури в найширшій значіню сего слова. Придивім ся як стоїть справа національної культури у нашої інтелігенції.

Україна належить в цілости до сфери впливів європейської культури. Вона розширила ся з культурних центрів западної Європи на територію Українців і всіх їх сусідів: Поляків, Москалів, Білорусинів, Мадярів, Румунів. Кождий з тих народів прийняв в більшій чи меншій розмірі матеріяльну культуру западно-європейську та примінив духову культуру до своїх питоменностей.

Українці на жаль ще не нашли собі (подібно як Білорусини) шляху, на котрім самостійно змоглиб розвивати культуру. Вони колибають ся між культурами польською і московською. Можнаб сказати, що серед української інтелігенції типові Українці се виїмки. Все проче се культурно Поляки або Москалі, лиш говорячі та чуючі по українськи.

Такий стан є дуже сумний і приносить Україні необчислимі шкоди. Передівсім в області матеріяльної культури, бо вона у обох народів, що служать взірцями для Українців, дуже неповна. Господарство, гірняцтво, промисл, торговля, лучба стоять у Поляків багато низше як в західній

Європі. А що вже казати про Москалів, котрі майже на кождім поли матеріальної культури суть пародією культурного народу, хоч мають таку величню державну організацію. Не дивниця проте, що матеріальна культура стоїть на Україні так низько. З другої сторони для кожного інтелігента Українця повинно стати ясным, що підойм розвитку матеріальної культури треба шукати не у безпосередних сусідів, як дотепер водить ся, а прямо на западі, висилаючи туду на студії інжинірів, промисловців, купців, господарів.

На полі умової культури входять на Україні в гру головно лиш впливи польські і литовські. Польська умова культура дуже висока, може певеличатись дуже богатою літературою, знатною наукою і штукою, притім дуже виробленими житевими формами. Впливи польської культури на Українців обмежують ся майже виключно на Галичину, зате були вони тут аж до найновіших часів дуже сильні, доперва в останних роках змаліли. Колись ціла Україна, головнож правобічна, підлягала цілими віками впливам польської культури.

В польській умовій культурі є одна прикмета, що безоглядно заслугує на наслідуване у нас. Се єї національно-патріотична закраска, горяча любов до свого народа, його бувальщини і будучини. Тому польська порозборова література мусить бути для нашої сьвітлим взірцем напрямів і почувань. Поза своєю патріотичностию польська культура для українського народа не надобить ся. Вона арістократична своїм походженем і загальним сьвітоглядом, вона відчахнена від люду. Мимо всяких старань польська культура не найшла ще тривких звязий з польським простолюдином. Вона виросла понад ним, не на нім, не на єго питомій культурі. Взорувати м'олоду українську культуру вповні на польській значилоб відривати єї від народного кореня. А таке для української культури неможливе.

Московська культура нерівно небезпечніша для українського народа. Матеріально стоїть вона дуже низько, як се вже згадано, на умовім поли вона має таксамо дуже богату літературу, значну науку і штуку як польська. Московська умова культура панує тепер безподільно на цілій закордонній Україні і вийшла в кров і кість ледви не кож-

дого тамошнього інтелігента. Вона навіть яко „модна“ втискаєть ся на австрійську Україну.

Вже те становить велику небезпеку для молододі української культури, Бо єсли Москва завоює культурно Україну на постійне, то пропала вся самостійність українського живла і його чудова мова спаде на правду до ряду нарічій чи й „жаргонів“.

Та більша ще небезпека лежить в якості впливів московської культури. Перша єї лиха прикмета се цілковитий брак національних і патріотичних почувань, так потрібних на взір для кождоді молододі культури. Московська культура заражує Українців національною індиферентністю, для української справи погубною. Дальша прикмета всеї московської культури се єї рішуча недемократичність, ба відчахнене від народу. Народ єї не творив, інтелігенція, творячи єї не брала від народу нічого. Московською культурою вихований інтелігент від простолюдина неказано далекий, так що праця для народу єму не під спромогу. Погляди солодкавих „народників“ чи хочби Толстого на простолюдина і його душу разять прямо безпримірною ігноранцією вдачі та питомоді культури люду. Така відчахнена від народу культура як московська не піднесе його і не просвітить. Бачимо се найліпше на примірі московського мужика, до котрого інтелігент не вмів і не вміє найти доступу тай дуже рівнодушно дивить ся, як люд потапає у морю тьми. Пірвати люд на дорогу суспільного, економічного, політичного поступу не зможе ніколи інтелігенція, перейнята московською культурою. Остання російська революція дала на тім поли найкрасші докази.

Дальша головна прикмета московської культури се єї визначна зівнішність. Під тоненькою верствою покосту западноевропейських форм криє ся грубе варварство. Воно на кождім кроці визирає з під цивілізованої оболони і приєднало Россії закид „грядучого хамства“. Зівнішні житєві форми московського інтелігента разять необузданостію і грубостію, брутальною безоглядностію і безцеремонностію. Бачимо отже, що навіть зверхних форм европейської культури не перейняли Москалі як слід. Ще гірше стоїть справа зі змістом. Бачилисьмо як неповно прийняли Москалі европейську матеріяльну культуру. Таксамо є і з умовою.

Московська наука, хоч має кілька сьвітлих імен, стоїть далеко, далеко позаду німецької, англійської чи французької і то при величезнім богацтві орудників. Все в науці робить ся ту переважно на ефект, без методи, тож не дивниця, що виходять всюди фатальні прогалини. Ось возьмім хочби нашу науку — географію. Нема майже року, щоби російський уряд не вислав якої великої научної експедиції до Азії чи під бігун, кожда видає великі томи здобутків, а ту тимчасом пр. форми поверхні найлюднійших та найкультурнійших частин європейської Росії суть ледви в головних обрисах знані. Найліпшу географію Росії написав Француз Реклю, а новійшої дійсно наукової географії Росії зовсім нема. Нарисови Краснова сего титулу ніяк признати не можна, бо єго автор видно зовсім не знає новійшої методи географії.

Ще виразнійше виступає зівнішність московської культури в квестіях суспільних та політиці. Оба сї напрями людської думки стали останними часами дуже модні в московській суспільности. Але якаж пропасть ділить на тім полікультурних Європейців від Москалів! В Європі тези суспільних наук чи політики суть вислідами житя, їх примінюють ся до житя і відносить ся до них дуже критично. В Росії тези суспільних наук чи політики суть якимись відірваними від житя догматами, над котрими московські інтелігенти ХХ-го віку діспутують цілком так самісенько як їх предки діспутували перед пару століттями над сугубим чи тригубим „аллилуя“, над тим чи має бути „рожденна не сотворенна“ чи „рожденна а не сотворенна“, чи казати „Господи помилуй“ чи „О Господи помилуй“, чи хреститися трема чи двома пальцями ітд. Тоді бач були в моді релігійні справи, нині модні суспільні науки. І що з того йде? Розбуяле доктрінерство, опероване дешевенькими кличами, неспіла „прінціпіальність“ та наслідком того крайна нездарність у внутрішній політиці та парламентаризмі, в народній і суспільній роботі. А при тім всім яка погорда „гнилого Западу“! яка нетолерантна гордість!

З тою зівнішністю московської культури вяжуть ся також найгірша єї прикмета — занепад родинного житя і моральна розвезеність. Се явище звісне у всіх народів, що сьвіжо зіткнулись з западноевропейською цивілізацією.

Лихі прикмети високої цивілізації все приймають ся найперше, добрі спровсла. Москалі на сім поли перевисили значно свої западноевропейські взірці...

Наведеного думаю вистане, щоб доказати, що московська культура прямо погубна для українського народу. Тверда, кріпка, матеріялістична вдача московського народа безсумніву переборе всі „весняні бурі“ своєї нинішньої культури і виведе єї без сумніву на ясний шлях сьвітлої будучини. Але для українського народа, при його мягкій чутливій вдачі, булоб прийняте московської культури смертельною отруєю. Єслиб навіть український нарід і пережив такий експерімент (що не правдоподібно), то зіставби на віки нужденним прихвостнем московської нації.

До тогож такий експерімент нам зовсім непотрібний. Або скажім собі виразно: ми є Українці, народ самостійний та окремішний від Москалів і будуймо свою молоду культуру зовсім самостійно, або скажім собі: ми є Малоросси, одна з віток великого русского народа і його високої культури і тоді кладім ся супокійно на славно звісній фортеці „українській печі“. Бож тоді навіть над розвитком нашої мови нема чого працювати. А третої евентуальности нема!

Томуто лиш непереможному впливови московської школи та московського міського середовища а не якійсь ідейности можна приписати сю сумну обставину, що багато закордонних Українців інтелігентів так захоплюєть ся московською культурою і пересаджує єї на український ґрунт. Як безконечно низші ті інтелігенти від українського мужика, що і над Тихим океаном не міняє своєї питомої української мужицької культури на московську, заслугуючи собі у Москалів на згїрдну, але в наших очах дуже похвальну оцінку: „хохол вездѣ хохол“!

Если отже хочемо бути дійсно самостійною нацією, то лишаєть ся для української культури лиш одна дорога: йти крок за кроком вперед стежками западноевропейської культури, шукати взірців у Німців, Англіїців, Французів, Скандинавів. А цілий сей розвиток оперти на величній основі нашої високої простонародної культури. Не глядїм на заражених московщиною Українців, що каляють власне гніздо, порівнюючи нашу людову поезію чи орнаментуку з культурою Кафрів, а придивім ся, яким несказаним пієтизмом

окружають дійсно культурні народи нужденні останки своїх людських культур! Тих пару звичаїв чи пересудів, тих декілька пісень! Якжеж ми в своїй бідності багатші від них!

Та ми сего не видимо. Український народ сказав устами Котляревського перед сотнею літ А. Відкрив бач перший діамант на своїй дорозі — рідну мову. На жаль не найшовся ще такий, що сказавби таксамо могуче Б, відкривши спосіб використання скарбів рідної культури і заставивши до сього користування весь нарід. Сей „апостол правди і науки“, хоч мав деяких предтеч, головно Драгоманова, на жаль ще не прийшов. Однак багато вже є людей на Україні, що згодить ся зі мною в отсій думці: Українська протонародна культура так богата, що розвинувши всі в ній укриті зароди і доповнивши єї з чистих жерел западно-європейської культури, може український нарід добути собі повну культуру таксамо своєрідну і таксамо високу серед інших великих європейських культур, як є протонародна українська культура серед інших протонародних.

На закінчене сеї глави мусимо присвятити кілька слів т. н. інтернаціоналізмови чи космополітизмови серед Українців.

Розвиток української національної ідеї йшов на переломі XIX-го і XX-го віку так скорим кроком, що при виходу російської революції в 1905 р. можна було сподіватись, що українська справа в Росії піде вперед дуже швидко. Однак надія завела, бо хоч поступ української ідеї і культурної праці був значний, то не було того сподіваного скоку в перед. Причини сьому треба шукати передівсім у згаданім повисше відчахненню загалу російсько-української інтелігенції від народа але в дуже значній мірі теж і в „інтернаціоналізмі“ величезної частини поступового українського громадянства.

Завдяки своїм природним прикметам та історичним традиціям Українець легко захоплюеть ся усякими соціалістичними теоріями. Марксівська релігія (бо годі сего инакше назвати) здобула собі серед інтелігентних Українців множество завзятих прозелітів і пігнала їх тисячі в ряди російських соціалдемократів і соціалреволюціонерів. І так-

само як свого часу нігілістичні ідеї відобрали Україні багато надійних робітників на рідній ниві, так тепер майже увесь цвіт закордонної нашої інтелігенції пропадає для України в інтернаціональних а властиво московських рядах. Вони голосять: Тепер вже не час для Українців розвивати окреме національне жите. Тепер минула поря національних кличів, вони назадницькі та лиш спинюють загальний поступ. Тепер настає час інтернаціоналізму, сьвітова лучба щораз тісніше лучить людство в одну цілість і недалекий час, коли всі національні ріжницькі счезнуть цілковито і людство тим успішнійше буде займатись суспільними проблемами. В імя таких ідей йшли молоді українські інтелігенти в московських рубашках і лаптях між свій рідний нарід проповідувати московською мовою кличі поступу!

Дещо ліпше є в австрійській Україні. Тут соціяльна демократія, зачинає цоволи відвертатись від інтернаціоналізації (властиво польонізації) українського робітництва, але кличі інтернаціоналізму і тут сильні. І тут приналежність до партії дає патент на відтягане ся від національної роботи. А се приносить розвиткови Українства велику шкоду.

Щож сказати на таке?

Певно що географія не буде перечити права на іstownане соціяльній демократії серед українського народа. Географія мусить лиш сконстатувати, що економічно-суспільні відносини західної та середущої Європи, на котрих основані соціалдемократичні доктрини, не перенесуть ся ніколи в своїй повноті на Україну. Вона остане на завсїгди головно рільничим краєм з кількома промисловими округами. Географія моглаб в виду сего ще сконстатувати, що процент соціалдемократів між інтелігенцією є в десятеро більший як процент фабричних робітників між українським людом. А теорія інтернаціоналізму є для кожного географа-природписця прямо сьмішна.

Хоч третє слово виписане на стягу соціалдемократії є наука, то єї теорія інтернаціоналізму є прямим запереченєм теорії еволюції, сеї основи, на котрій стоять усі біологічні науки. Народи є таксамо продукти природної еволюції, як породи звїрят чи ростин, вони таксамо повстали не відразу, повстають цоволи, деякі таки в наших очах, себто в очах історії. І як породи звїрят і ростин так і народи.

борють ся між собою о істноване по думці тих самих еволюціоністичних законів. Деякі народи гинуть завчасу, інші розвиваються в великі нації, інші бачимо в стані повільного завмираня ітд. Зовсім як різні зьвіринні і ростинні породи. І так ту як там найсильнійші, одиниці ростуть і розвиваються. Навіть якби нині сповнили ся мрії інтернаціоналістів і усе людство землі дістало однакові антропологічні прикмети, заговорило одною мовою ітд. ітд. то за парусот літ малибисьмо нові племена, за кількасот літ нові народи, за пару тисяч літ нові кодла, за кількадесять тисяч нові раси. В виду розвитку лучби не булоб зріжничковане так велике як тепер, але воно мусілоб прийти дорогою природної конечности. Народи є твором природи і в борбі Дарвін contra Маркс кождий дійсно образований чоловік стане по стороні першого отже проти інтернаціональних мрій.

До того ще замітити треба, що в інтернаціоналізм можна бавитись членам народів просьвічених, а ніколи Українцям. У нас інтернаціоналізм є рівнозначний з польонізацією і руссіфікацією. Як просьвітити польською чи московською мовою та школою нарид, що на широких просторах має 90% анальфабетів? Саме ся скількість анальфабетів між Українцями показує наглядно, що ширити інтернаціональні кличі по Україні може хибань науковий ігнорант.

Український нарід а українська земля.

Від старинного географа Страбона дуже багато говорено в науці про звязь природи краю з його населенем. Се мало бути в загалі головним питанем усеї географії. Вже висше зазначилисьмо, що сего питаня не вміли розв'язати давнїйші географи, з історичним і фільольогічним образованем та способом думаня. Доперва коли географія стала природописною наукою, могла вона з ліпшим успіхом узятись до оброблюваня впливу землі на людий. Тепер сі досліди щойно в початках, а однак дали вже значні результати. З тисячів ниток, що вяжуть нарід з його рідною землею знаємо бодай десятки.

Нинїшнє географічне положенє Української землі є тесаме що перед тисячею літ. Єсли правдивї теорії учених, котрі вітчини Арійців шукають у південній части східної Европи, себто на Україні, то Українці суть споконвічними автохтонами своєї землі. І границі українського народа нинї майже тісамі, що перед тисячею літ. Лиш на западі втратила Україна на постійне деякий простір в користь польської території. Від безпосередного сусідства Дунайця і Висли відсунула ся українська границя всюди здовж польської, місцями о кількадесят кільометрів на схід. Лиш в горах, котрі все суть заборолом проти чужих впливів, сягає українська територія таксамо далеко на запад як колись. Усе Підгірє та надвислянські доли протягом пяти столїть цілком спольщились.

Зовсім инакші судьби переходили всі инші границі України. Північна границя зглядом Білорусинів, зазначена споконвіку величезними лісами і багнами, оставала здавен давна мабуть без ніяких змін. Натомість північна границя на схід від Дніпра, східна і полуднева границя підлягали протягом минулого тисячлїтя величезним перемінам.

Староукраїнська київська держава дуже скоро показала величезну експанзію і добула панованє майже над цілою східною Европою. Як далеко сягало тоді південноруське племя — предок українського народа, не знаємо докладно, годї однак припускати, щоби воно сягало поза свої нинїшні північні межі. На полудне сягнула київська держава, а з нею і південне племя по устя Дунаю, Чорне

море і Кавказ, де на північнім Підкавказю була його провінція Тьмуторокань.

І вже тоді, перед тисячею роками показало свою непереможну силу географічне положенє України на пограничу Европи і Азії. Зі середно-азійських степів, сего роєвища монгольських кочевих орд, через уральську браму народів приходили неначе битим шляхом в безпосереднє сусідство України страшні орди. Україна все перша мусила з ними зіткнутись. Найбільший український завоюєвник Свѣтослав, що розбив був слабші орди, найшов конець в борбі з сильнішою, Володимир також визначний завоюєвник, муcїв битися з кочевиками під мурами власної столиці. Сї боротьби з кочевиками, що зачались ще заки Україна вийшла на історичну арену, продовжались відтепер аж до кінця XVIII-го віка з ріжним щастєм. То перемагала українська сторона, українська кольонізація йшла на південь і схід, та укріплялась над Чорним морем, то перемагали кочевики і границя України пяталась на північ і захід. Не помагали ряди фортець і граничні вали, будовані київськими князями на південно-східній границі. В часах найсильнішого розвитку татарських набігів ціле Задніпре стояло пустарою а на правобережній Україні Київ був ледви не граничною твердиною, ціле Подніпре, Побоже і Поділе стояло майже пусткою, в вічній тревозі перед набігами. Тоді українська територія обмежувалась на Полісе, Підлясе, Волинь, Червону і Угорську Русь, з прочих земель лишались лиш дрібні окравки заселеними постійно. Сї колибаня і флюктуації українських границь не мають ніякої аналогії в історії Европи і доказують найліпше, в як тяжких обставинах приходилося жити українському народови.

Сусідство кочевої Азії зовсім обезсилило другий елемент географічного положеня України — сусідство Чорного моря. Воно було спосібне дати Україні дуже багато. Чорне море зближало Україну найбільше з усіх європейських земель до Візантії, найбільшого культурного осередка Европи в середних віках. Сї зглядно короткі хвилі, коли Україна могла без більших перешкод від кочевиків оставати в тіснійших взаєминах з Візантією, дали Україні величезні культурні користи. Широком руслом поплила культура так матеріяльна як духовна на Україну, так що від XI-го до XIII

віка вона була найкультурніша поміж славянськими державами і дорівнювала майже усім западноевропейським державам цивілізацією. Під богатьома зглядами перевищила тоді Україна й західну Європу, тодішній Київ чи Галич переростав о голову тодішній Париж чи Лондон і величиною, і богатством, і торговельним значінем.

Однак взаємини з морем і Візантією ставали для України щораз трудніші в виду щораз сильнішого напору кочевих орд. Вкінці прийшло татарське лихоліте. Воно найліпше показало величезне значіне географічного положеня України. Українська держава мусіла перша здержувати східню навалу, по невдачі перша Україна облилась морем крови, доптана стопою азійського кочевика. Правда сильний опір України спинив татарську навалу і лиш Україні має завдячувати Европа, що не спіткала єї тасама судьба що Азію, котру підбили в трех четвертинах тісамі Монголи. Українська держава ще ціле одно століте боролася з Татарами але вкінці не змогла остоятись. Єї нищили Татари, на борбу з ними треба було з'уживати всю енергію, рівночасно західні і північні сусіди Поляки і Литовці за плечами України могли свобідно розвиватись і росли в силу. Вкінці Поляки здобули Червону Русь а решта України, маючи до вибору або прилучитись до Литви, що тоді культурно була зовсім руська, або пійти під московське ярмо, пійшла добровільно під литовське панованє. Люблинська унія 1569 р. віддала всю Україну під владу Польщі. Се все наслідки географічного положеня України на межах Європи і Азії.

Ще довго по втраті державности трівали сумні наслідки географічного положеня України. Постійні татарські і турецькі набіги, міліони цвїту нашого народу забрані в ясир, мусіли ще довгі столітя бути сею живучою струєю, що піддержувала щораз миршавіючий орієнтальний сьвіт. Однак невдовзі зачало географічне положенє додатно впливати на Україну. Географічне положенє враз з іншими природними чинниками було одною з головних причин витвореня українського козацтва. Яке було його значіне для України не буду розводитись, вистарчить сказати, що воно одно охоронило Українців яко нарід перед цілковитою загибелію.

Козацтво яко продукт географічного положення, находит аналогію хибань в звисних північно-американських лісовиках і степовиках, що йшли в передній сторожі тамошньої європейської кольонізації. І то аналогію слабу та неповну. Порівнувати наше козацтвом з донським, волжанським чи уральським, або з австроугорськими пограничниками зовсім неможливо. Українське козацтво репрезентувало визвольні та самостійно державні змаганя цілого українського народа і дійсно вкінци довело до воскресення української держави в формі автономного гетьманства. Гетьманщина обіймала що правда ледво половину України але творила терен, довкола котрого могла вирости велика самостійна Україна. Уже не вина географічних обставин, що вона не виросла й сама автономія Гетьманщини зовсім упала.

Від кінцевих десятиліть XVIII віку географічне положенє України на порозі двох частин сьвіта стає з некорисного знов корисним. Переважно українськими силами розторощує Россія остаточнo чорноморських кочевиків. Сей факт має величезне значінє для України. Відтепер зачинається сей величезний а тихий кольонізаційний рух українського народа на схід, південний схід і полудне. Сей рух протягом одного столітя збільшив українську територію більш ніж у двоє. Україна знов сягнула і то мирним путем усть Дуная, Чорного моря, Кавказа, Каспія і долішної Волги. Все те знов є впливом географічного положення України. В иншім положеню не малиб Українці тільки свобідних земель до довільної експанзії.

Ся експанзія українського народа ще далеко не скінчилась, але мабуть вже перейшла свою кульмінаційну точку. Тепер еміграція українського елєменту все ще дуже велика, але далеко їй до колишньої. Земель так свобідних як колись були і так легких до займаня, вже не має і масовість переселеня мусіла устати.

Тим не менче географічне положенє отвирає сьвітлу будучину будучій українській кольонізаційній експанзії. Підкавказє і степові области над долішною Волгою і Уралем є властиво з культурного боку *bonum nullius* (ничіє добро). Московська кольонізація з кліматичних причин вже на нижнім Поволжу не вдаєть ся, тим менче на Підкавказю, а инших кольонізаційних конкурентів задля їх малочисель-

ности Українці не мають чого боятись. Вже тепер Українці становлять тут дуже поважну менчість, сидячу великими етнографічними островами, на Кубанщині мабуть беззглядну більшість. Ще пару десятків літ навіть безплянкової кольонізації і сі великі та багаті простори будуть українські. Таксамо є з Кримом. Кавказ і підгірське Закавказзе заселені ріденько дрібними кавказькими народцями, котрі дужій українській кольонізації, що станула вже там твердою ногою не можуть давати опору а крім сего й дотепер емігрують в магометанські землі. Кавказ дуже надававши ся до кольонізації нашими верховинцями, іменнож Гуцулами. Вони одинокі з Українців змоглиб визискати чудові ліси, пасовиска і сіножати Кавказа. Западна четвертина Кавказа тепер вже належить до української території, українська мова стає там майже міжнародною серед кавказьких племен.

Географічне положенє України на порозі Азії дуже видатно пособляє українській кольонізації в Туркестані і середущій Азії загалом, а також кольонізації Сибіру. Довжезним на тисячі кілометрів шляхом протягнулись ряди українських кольоній здовж південної границі Сибіру аж за Амур до берегів Японського моря. На сій довжезній смузі щораз то загушуєть ся число українських кольоній. На сю кольонізацію, котра що року веде десятки тисяч українських хліборобів на схід, звернено увагу доперва в останних двох десятиліттях. Але вона є значно старша, вже в сімдесятих роках минулого столітя находили німецькі учені подорожники українські кольонії на обногах Алтая, на китайській границі ітд. Кожда нова перепись населеня в Росії приносить в тім напрямі нові несподіванки, доказуючи, що переселенський рух Українців є і тепер стихійною, напівсвідомою проявою житя народу таксамо як се було попередного столітя, коли межі України розширили ся в двоє. Маємо тут найліпший доказ кольонізаторських здібностей українського народа.

Сей кольонізаційний рух, хоч йому треба завдячувати таке розширенє української території, мав для української справи також лихі наслідки. Він вичерпував усю енергію українського народа протягом більше як столітя і забирав Україні що найрухливіші та найенергічніші одиниці десятками тисяч що року. Наслідком сего руху вся енергія народа звер-

нула ся в оден бік: добувати нові землі та розживати ся на них. Через те потерпіла політична думка і культурні змаганя Українців дуже сильно.

По розширеню границь України по Чорне море, воно по довгих століттях знов дістає своє значіне для нашої території. Правда тепер вже нема над сим морем культурного сонця Византії, турецьке господарство потопило висококультурні колись береги Чорного моря в багні варварства. Але море все морем і воно дало Україні по століттях перший раз нагоду безпосередної лучби з широким сьвітом. Правда, Чорне море замкнене і природою і міжнародними договорами, притім московський уряд хочачи чи не хочачи спинює належний розвиток плавби на нім. Правда Чорне море лежить оподалік від головних торговельних доріг сьвіта. Однак усї ті лихі прикмети Чорного моря можуть невдовзі стратити на вазі. Близьке є здійснене пляну: получити Балтійське море з Чорним через Двину і Дніпро каналом доступним для морських кораблів. Тим робом замкнене Чорного моря стане слабше і саме через Україну пійде оден великий мореплавний шлях. Чорноморска плавба мусить скорше чи пізнійше розвинути ся, бо є природною конечностию для усего набережного населеня українського, котре все проявляло великі мореплавні здібности. Тепер Українці становлять бодай три четвертини залози кораблів так воєнних як торговельних, що плавають по Чорнім мори під російською флягою. При зрості народоправного устрою в Росії, не вдержать ся обмеження, котрі ставить уряд торговли чорноморській в користь балтійської.

Вкінци великі торговельні шляхи сьвіта при розширеню культури зачинають щораз приближуватись до України. В міру як європейські впливи зачинають рости в Ірані, Сирії та Мезопотамії, родять ся щораз то нові проекти сухопутного полученя Європи з Індією. На разі найбільше говорить ся про багдадську желізницю, потім напевно пійдуть перські зелізничі проекти. Але найлегче сухопутне полученє Європи з Індією мусить йти таки через Україну: попри Київ і Харків, звідси попри устя Волги і Урала, Аральське озеро й Амударію, Афганістан до Пенджабу. Коли ся дорога буде проведена, тоді Україна дістане першорядне торговельне значіне яко переходовий край одного з найважнійших шляхів

землі. Тоді доперва значіне Дніпра, Дону, Чорного, Азовського й Каспійського моря яко бічних галузий і довозових доріг головного шляху стане величезне.

Кождий зрозуміє, що тоді й політичне значіне України буде перворядне. Вже тепер вона є неоціненою посілостию для Росії, лиш єї посідане позваляє Росії тяготіти до Босфору й Передної Азії. Колиж сухопутні торговельні шляхи до Індії наближать ся до границь України або й підуть серед них, тоді Україна, що пануватиме над сими шляхами, стане перворядним чинником у світовій політиці. Посідане української території буде тоді найціннішим скарбом і квестією житя для держави, що єї тоді посідатиме. А еслиб Україна, хочби в своїх етнографічних границях, була тоді самостійною державою, то вона відразу сталаб одною з найбільших і наймогутнійших європейських держав.

Ще на одну прикмету географічного положеня України мусимо звернути увагу. Се єї положене оподалік культурних центрів. Знаємо, яке велике значіне мала короткотревала безпосередна лучба з культурною Византією. Лиш на сей короткий час дозволила історична судьба Україні зблизька грітись при огнищи культури. Вал кочевого варварства відділив дуже скоро Україну від сего огнища і коли воно потім погасло, вона опинилась у великій віддали від культурних осередків Європи. Одинока Польща передавала Україні посередно западноевропейську культуру. Однак хиби польського державного і суспільного ладу не дозволили западній культурі прийнятись там у всій повноті. Україна дуже небогато скористала з польської культури. Московщина аж до XVIII-го віка стояла культурно значно низше від України а хоч потім скоро дігнала єї і перегнала, то й до нині Україна звідтам нічого культурно не скористала, ба навіть стратила. Білорусини, Румуни, Словаки, Мадяри теж не були і не є так культурними сусідами, щоб могли видатно причинитись до розвитку української культури. Осідки повної западноевропейської культури: Німеччина, Франція, Англія, Скандинавія дуже далекі і можуть дотепер лиш посередно впливати на Україну. Низька ровень культури на Україні має отже свою головну причину в єї географічнім положеню.

Другий географічний елемент: прямова будова мав і має таксамо важний вплив на український нарід як і географічне положенє.

Головним чинником в прямовій будові України є рішуча перевага низу. Низи і плити займають більш як $\frac{9}{10}$ простору України. Тих 200 чи 300 метрів се обсяг, поза котрий майже не виходять ріжницї висот на українських землях. Такі малі висотні ріжницї мають для антропогеографічних відносин величезне значінє. Перше знамя таких низових просторів се брак перепон, що моглиб творити добрі природні границї. А брак добрих природних границь тяжко відбиваєть ся в історії кожного низового народа. Відбив ся він дуже болючо на Українцях. З виїмком Чорного моря, що було колись границею староруської держави і є нині границею українського народа, не мала і не має Україна добрих природних границь. Ні Карпати ні Кавказ вповні добрих природних границь Україні не давали ні не дають. Межі України все були легко доступні всяким завоюєвникам і оборона державної самостійности була для України нерівно труднійша як для якого нибудь иншого краю Европи. Правда, з другої сторони брак гірських границь позваляв розширяти межі держави майже до схочу. Скорий і великий зріст старої київської держави дає сего досконалий примір. Але на жаль з тих самих догідностей скористали потім з лїпшим успіхом Татари, Литовцї, Поляки, Москалі, зі шкодою для України. Легкість воєнних походів, легкість територіяльних добичий, пригідні дані для розвитку забірних держав — усі ті антропогеографічні прикмети великих рівнин оправдали ся дуже видатно в історії українських земель. Питоме для великих низів глочене ся ріжних народів переживала й Україна. Від Кіммерийців до Турків кілька то народів пересунулося по єї рівнинах!

В теперішних часах високорозвитої лучби природні перепони втратили багато на вартости, отже й лихі прикмети низів зглядно зменчились. Правда, стратегічно й тепер Україна трудна до оборони і противник, що заатакувавби пр. Россію на єї українських землях, поставив би єї в дуже небезпечне становище. Однак таксамо без природної охорони є пр. східна границя Німеччини, північно східна Франції ітд. Поза тим стратегічним моментом представляють укра-

їнські низини і плити майже самі вигоди. Брак тяжко перехідних природних границь довкола України все облегчував міграцію українського народу. Тим робом дуже легко зросла українська територія від кінця ХІХ віка в двоє і розширяєть ся без трудностей щораз дальше.

Не лишень з огляду на брак природних границь має низовий характер України значіне. Загальний брак видатних взнесінь серед просторів України все пособляв дуже легкій лучбі поміж найдальшими єї точками. Проведенє шляхів не зустрічало на Україні ніяких перепон і можна було вести їх прямолінійно. В нинішних часах битих шляхів і залізниць се велика і важна прикмета українських земель, котрої на жаль не використано. Бо залізничі шляхи України заложені для чужих позаукраїнських центрів, без огляду на природні центри України. Наслідком сего не приносять теперішні шляхи на Україні таких користий для лучби, які моглиб приносити.

Дальшою головною ціхою усіх, отже й українських низів є їх велика однастайність. Ся однастайність витворює одноманітність житевих условин і дає українському народови велику одноцільність в його занятях, звичаях, мові. Типи будівель, народної ноші, так ріжнородні на малих просторах пр. в Німеччині, простирають ся на Україні на сотки тисяч квадратних кільометрів з дуже незначними місцевими відмінами. Низовий, однастайний характер України пособляв також до певної міри незмінному перехованю давних звичаїв через довгі столітя і повільному розвиткови культури. Бо брак природних противенств на українській території викликував брак внутрішних противенств серед єї населеня, противенств, що збогачують здібність і характер цілости нації. А тим самим робом брак головних підойм до розвитку і поступу, котрих повно на просторах середущої та західної Європи, менших і біднійших природою. Мелянхолійність і байдужність, типові прикмети низинних народів споконвіку були прикметами й Українців, а ті прикмети зовсім не пособляли культурному розвиткови. Доперва нинішні часи легкої лучби можуть в значній мірі обезсилити лихі впливи однастайности будови поверхні українських земель.

Однак далеко не всі типові прикмети низової нації мають Українці. Хибує їм передівсім і все хибувала здібність до розвитку централізації і за нею йдучої великої політичної сили, одним словом здібність до державности. Ся питоменність низових народів дуже сильно розвита у Москалів, слабше у Поляків, була все дуже слаба у Українців. Українці ніколи не мали і не мають питомого низовим народам видатного нахилу до нівеляції стремлїнь, до спрямованя їх в одну сторону, до підпорядкованя своєї індивідуальности інтересам держави. Лиш там, де при загальній рівности усіх горожан отвирало ся кождому однакове поле до зазначеня свого власного я, уміли Українці шанувати державну думку і дуже гарно вводити єї в жите. Найліпшим сего приміром є запорожська Січ. Отся обставина й одинока дає надїю, що Українці в нинішних часах народоправства моглиб бути державним народом. Бо тепер державне жите стало таким, яким його ходіли бачити Українці передчасно, сотки літ тому в зад.

При великій однастайности українських низів кожде взнесїне поземеля має свою вагу. Легкі набренїлости поземеля, ряди горбів, річні долини, навіть багна і ліси виступають в українській історії яко важні границі, оборонні лінії, основи міст і замків, місця захисту, сторожеві станиці ітд. Навіть так незначні нерівности як могили на українських степах, відограли значну ролю в історії України.

Антропогеографічне значіне гір України загалом не велике. Кавказ щойно в останнім століттю став невеликою своєю частиною українським, а Карпати мимо того, що споконвіку входили в українську територію, займають занадто малу і слабо заселену єї частину, щоби могли відгравати значну ролю. Однак на малі розміри подибуємо в Карпатах усі впливи гір на чоловіка.

Постійне ходженє в гору чи вділ ставляє значні вимоги до мязів, легких і серця. Томуто, як каже Рацель, тіло верховинця закалюєть ся без його волї чи відома. Витривалість і відвага мусять бути прикметою верховинського мисливця, дроворуба, дарабника чи пастуха. Постійне сусїдованє з дівичою природою мало заселених верхів, полонин, лісів розвиває у верховинця второпність, почутє свободи і самостійности, а жите в відосібнених долинах родить

велике привязане до домівки і рідних сторін взагалі. Усі ті прикмети бачимо виразно у наших Верховинців.

Українські Карпати й дотепер належать до найрідше заселених частин України. Головно із сеї причини вони були пасивною областю, котру історичне жите оминало. Безсумніву мусіли бути наші Карпати протягом довгих століть майже безлюдні. Історичні рухи обходили карпатську верховину звичайно на північ або на південь, колиж відбувалися поперек неї пр. походи Малярів, Татар, то проходили скоро безлюдну пустару. Задля всего того Карпати не відгравали ніколи зглядом України ролі важного граничного заборола.

Гори мають звичайно велике антропогеографічне значіне яко захист окремих частин народа або й цілих народів чи племен. Карпати з їх зглядно легкою перехідністю саме на їх українській частині мали під тим зглядом невелике значіне. Вони давали що правда через цілі столітя захист волоським пастухам, що випасаючи свої отари по усіх карпатських полонинах далеко аж під Татри, полишили по собі незатерті сліди в місцевих назвах гір, рік, долин, сіл. Карпати давали теж захист численним українським утікачам з під панщинної кормиги, що творили черен звісних чорногорських опришків. Грабіжництво, питоме верховинцям по цілім сьвітї, розвинулось отже яко географічна прикмета гір і у нас. Однак ніякий державний завязок не вийшов від Карпат. Альпи витворили свою Швейцарію і багато причинились до розвитку Австрії — Карпати, крім принагідного захисту не дали Україні нічого.

На ще одну антропогеографічну прикмету гір мусимо тут звернути увагу. Се загальна біднота їх населеня і конечна його експанзія. Населене українських Карпат при малій скількості продуктивної почви уже в половині минулого столітя найшло ся в скрутнім положеню. Найперше проявило ся се у Лемків, потім у Бойків, в останних десятиліттях у Гуцулів. Вислідом сего скрутного положеня була передівсім мандрівка за заробком. Лемки кинулись спершу до мазярства, потім до сезонного робітництва при рілі на долах, в останних часах до масової зарібкової еміграції до Америки. Бойки спершу промишляли солярством, потім взялись до торговлі овочами і ведуть єї до тепер на

значних просторах середущої і східної Європи. Зарібкова еміграція захоплює в останніх часах і їх щораз більше. Гуцули доперва недавно взялись до сезонного робітництва рільного та до роботи при дереві поза межами власного краю. Їх питомий домашній промисл мігби їм дати значну поміч, однак зівнішні причини замість піднести його, доводять до занепаду.

Розглядаючи загальний вплив прямої будови України на її нарід, мусимо також застановитись над антропо-географічним значінем геологічного складу. Не годить ся його недоцінювати, як дехто мігби подумати, однак і перецінювати его, як се робили деякі учені, виводячи навіть антропологічні прикмети з геологічного складу підлога, не яло ся. В кождім разі від геологічних условин залежить дуже багато житевих відносин населеня.

Полишаємо зовсім на боці се величезне значіне, яке має геологічний склад і тектоніка посередно через обшловлені ними форми терену. Звернемося лиш до безпосередних впливів. На першій місци стоять тут безсумніву мінеральні богатства території. Україна, як побачимо низше, посідає дуже значні засоби ріжних копалин. Найважніші в нинішніх часах кладні вугля, зеліза, соли, нафти находять ся на Україні в величезних скількостях. З них лиш поклади соли мали своє історичне значіне, вшворюючи оживлену лучбу і торговлю вже в староруських часах, потім спричинюючи зріст чумацтва. Інші копалини доперва в останнім століттю добули собі велике значіне і моглиб у декого виробити погляд, що Україна може колись стати таким самим промисловим краєм як нині Англія чи Бельгія. Однак оден погляд на карту України поуче нас достаточо, як невеликий її простір займають богаті ужитними мінералами области. Тоді легко зрозуміємо, що значить геологічний склад. Він засуджує Україну на найдальші часи бути переважно хліборобським краєм, що правда із запорукою гарного розвитку власного промислу в деяких центрах.

На тежсаме вказує Україні дорогу геологічний характер її почви. Майже три четвертини України лежать в чорноземній области східної Європи. Чорнозем, оден з найцінніших родів почви на сьвітї, робить Україну найбільш родючим краєм усеї Європи. Не дивниця отже, що Українці

були споконвіку і до нині є переважно хліборобським народом. Велика природна прикмета України — родючість чорнозему мусить і на найдальшу будучність бути її головним богатством. Невдовзі її значіне зросте ще сильно.

Родючість української землі має попри свої добрі сторони й неодну лиху. Мов земля обіцяна принаджувала вона споконвіку чужинців чи яко завоевників чи яко кольоністів. Родючість принесла Україні безліч лиха і нещастя — українська земля лиш малу часть своїх творів віддавала рідним дітям. І дотепер головню нечисленні чужинці — великі земельні власники, забирають більшу пайку богатих плодів України. Єїж рідні діти зі своїх кровю і потом зрошених загонів ледви тільки можуть зібрати, щоби не вмирати з голоду і то лиш в добрих роках. Тут бачимо другу лиху сторону родючости України. Буйність землі здавна зродила у нашого народа байдужність і недбайливість в єї управі. Правда Українець ліпший хлібороб від Білорусина, Москаля, Румуна, Татарина. Але від віків він звик спускатись на буйність рідної землі й остав далеко поза поступовими хліборобами середущої і западної Європи. Старі хліборобські пережитки і способи держать ся у него з великою тривкостію, а ту землі стало вкінци обмаль і треба до єї оброблюваня взятись инакше як діди-прадіди робили.

Геольогічний склад підложа України відбився також на єї будинках та шляхах. Будинки чоловіка все обусловлені підложем і тому хати ліплені глиною і криті соломою суть до нині типовою домівкою Українця. Доперва в останних часах зачинає і по селах розповсюднюватись цегляна будова з черепяним дахом. Кам'яні будови на Україні ніколи не були первісні і прийшли сюда з висшою культурою. Причини сьому треба шукати не в браку будівельного каменя. Під грубою кривлею сукромого ґрунту він є всюди на Україні і то в знаменитій якости. Однак богацтво глини вказувало все близшу і легшу дорогу до ліпянок. Навіть ся дрібниця мала свій і то переважний наслідок. Староруські міста складались переважно з деревляних і ліплених домів, а укріплені були земляними валами з частоколом або ліпленими городнями. Муровані доми і міські окружні мури були рідкі. Ся обставина спричинила скорий упадок старих українських міст навіть під напором кочевиків. Не впалаби

так скоро українська держава, еслиби була засіяна сильно укріпленими мурованими містами.

Глибоке чорноземне і глинясте підложе України вплинуло дуже виразно на якість її шляхів. Попри недбайливість держав, котрі володіли Україною, сама природа утруднювала належнє потягнення шляхів. Каміне лежало глибоко під глиною, ніхто його не ломив на інший ужиток, трудно було потрапити на думку потягнення шляхів камінем. Навіть в нинішніх часах споруджене добрих доріг є на Україні трудно. Приміром на Полісся, Підлясся, Слобожанщині, на чорноморськїм низу, прямо нема доброго матеріалу до потягнення доріг.

Розглянувши впливи пологої і прямої будови України, перейдім до антропогеографічного значіння українських вод.

Про значінє Чорного моря я вже згадував при пологій будові України. Воно бувало в тісній сполучі з українським народом в староруських і козацьких часах, однак через недостаток доброго розвитку берега, брак добрих пристаней і островів не вдали Українці стати типовим мореплавним народом, мимо доказаних великих здібностей в тім напрямі.

Невеликий простір Чорного моря, таксамо як його замкненість не пособляли розвитку мореплавства. З одної сторони велика бурхливість і небезпечність бурей (задля близости берегів) відстрашували від плавби, хоч знов закаливали моряків на безпеку. З другої сторони малий простір моря позволяв вдоволятися малими суднами. В хвилю погоди вони таксамо служили як великі, в непевну хвилю оставали в пристани. Се спинувало розвиток мореплавства великими кораблями на велику скалю і великі віддали. І Українці хоч в деяких періодах своєї історії були дуже добрими моряками, не звязали ся дотепер з морем так тісно як інші набережні народи.

Значно сильніші звязи лучили українськїй нарід з ріками его території. Ріки мають антропогеографічне значінє передівсім яко вигідні дороги. Великі головні ріки України, що уходять в море, головно Дністер і Дніпро мали все характер перехідний, ні то рік ні то морських рукавів. В княжих часах морські кораблі доходили Дністром до

Галича, в козацьких часах турецькі галери заганялися за чайками аж під пороги. Для давнішого мореплавства взагалі була мала різниця між морем а рікою. Морські дороги з легкостію продовжувано ріками. На українських землях переводили се найгарнійше Варяги. Їх „путь с Варяг в Греки“, що став пізнійше головною дорогою старої київської держави, йшов від Балтійського до Чорного моря ріками і волоками. Мандрівки Варягів по українській водяній сіти мають велике історичне значінє. Бо хоч нині майже певно знаємо, що Варяги не є творцями староруської держави, то однак ніхто не ме відмовляти їм великого значіня при єї творбі.

Ріки се природні отже найлегші та найдешевші дороги. Іменно для широкопростірних земель, як північно-американські З'єдинені держави, Россія, Україна значінє рік яко шляхів є величезне. Ріки лучать народи. Дністер і Дніпро лучили Україну з морем і культурною Византією, з цілим сьвітом середземноморської і орієнтальної культури. Дніпро своєю сильно розгалуженою водяною сіттю лучив Україну з Польщею, Білою Русію, Московщиною а посередно з балтійським морем і північною Європою. Нині по проведеню навіть сих нездалих каналів, що лучать його з Вислою, Німаном і Двиною відграває Дніпро дуже важну ролю яко артерія, що лучить краї і народи ріжних типів, ріжних плодів. А ще сьвітлійша його будучина, коли він стане доступний морським кораблям і сполучить два моря ціпким звеном свого величнього русла. В часах козачини значна часть українського народа стала прямо річним народом. Жите-бутє запорожської Січи було в цілости звязане з Дніпром — він єї захищав, кормив, одягав. Запорожці стали так типовим річним народом, велика ріка стала для них такою житевою конечностию, що основуване иншої Січи було можливе лиш на иншій великій ріці пр. Дунаю, Кубані та всюди не вдавалось. Не диво, що в фантазії українського народа виріс Дніпро на народну сьвятош.

Дальше антропогеографічне значінє рік лежить в сїм, що вони дають напрям богатом народним рухам. Історичні жерела вказують на розширюване старої київської держави долі Дніпром а галицької долі Дністром і Прутом по устя Дуная. Безсумніву і перше розширене українського

народа мусіло йти вздовж Дністра, Бога, Дніпра на південний схід, бо при всіх згаданих вище колибанях меж України їх поступ йшов до південного сходу, пачене на північний захід. Історія XVI-го віка pozwalaє нам виразно бачити, як перші піоніри нової кольонізації — козаки прямують в степи лінією Дніпра. Хоч се загальник, а таки можна без обиняків сказати, що за українськими ріками весь український нарід спрямувався на південний схід. Ще й дотепер в сю сторону розширяєть ся невпинно українська територія.

Природа звязала тим способом Україну виразними напрямками з південним сходом. Однак значні окраїни нашої території: середуща Галичина, Холмщина, Підлясе, часть Волини, своїми ріками направлені на захід і північний захід у балтійську область. Крім сего перехід від чорноморських рік у балтійські дуже легкий: з Дністра в Сян і Буг, з Припети в Вислу і Німан. Ся обставина має перворядне значіне і мала свої наслідки так в минувшині, коли західні впливи саме на се українське пограниче легко переходили, як і в будучині, коли дотеперішні канали будуть поправлені, а нові проведені. Україна має зі заходом зовсім не гірші звязи, як зі сходом і творить з гидрографічного огляду дуже важну переходову країну.

Зовсім не випадкове є се цікаве явище, що з північним сходом, з Московщиною, не лучать України ніякі гидрографічні вузли. З области Дона лиш стощище Донця (теж направленого на південний схід) і саме усте головної ріки належать до України і то прийшли до неї зглядно недавно, таксамо як простори над середним Доном. Гидрографічна окремішність української території від московської виступає тут у повнім сьвітлі. Московщина має споконвіку інші напрями, інші артерії, інші гидрографічні вузли.

Нинішня географія не вважає рік правдивими природними границями і в супереч історії та етнографії не вірить в їх розеднуючу силу. І дійсно ріки яко границі не відгравують на Україні ніякої ролі. Навіть обрамлена непрохідними болотами Припять не творить доброї границі України з Білою Русію, обосторонні етнографічні впливи, ба й границі зовсім єї не респектують. Ріки не є взагалі ніякими тривкими перепонами, вони радше лучать як розділюють

поодиноких людей і цілі народи. Лиш яко хвилева перешкода мають ріки свою стійність у війнах і з тої причини багато крови потекло українськими ріками в море.

Впливи воздушного океана, що окружає грубезною оболочкою нашу земну кулю, суть на весь її органічний світ так великі і очевидні, що не потрібую довше над ними розводитись і їх ествованя основно доказувати. Антропогеографічний вплив клімату був мабуть першим впливом природи на чоловіка, що звернув на себе увагу географів. Дуже багато говорено і писано на сю тему і намножено багато всяляких нісенітниць, так що треба бути дуже осторожним при читаню ріжних елюкубрацій давнійших географів і негеографів на сю тему. Доперва в найновіших часах природописно вишколені антропогеографи, головно Рацель, розглянули справу впливу клімату на людей з належитою стислостію.

Двояким способом впливає клімат на народи. Або безпосередно, себто на їх тіло і духа, або посередно, обусловлюючи умовини життя народів. Бо клімат має велике значіне для пологої будови, гидрографії, рістні і зьвірят краю. А з них знов виходять умовини життя народів. Оба способи впливів, посередний і безпосередний дають разом політично-географічні висліди, що проявляють ся в політичних змаганнях народів і їх державах.

Положене України майже таксамо далеке від рівника як від бігуна, на південно східних межах Європи, так дуже під кліматичним зглядом упривілеєної, дало їй оден з найгарнійших кліматів уміреного підсоня. Горяче літо позволяє на видатне використане землі, сувора зима і загальна змінчивість температури закалює тіло й душу, буйні вітри очищують атмосферу і вводять рух в природу, скількість опадів, достаточна для рістні, таксамо далека від надміру вохкости западної Європи, як і від мертвої суші азійських степів. З огляду на загальний вплив клімату України на її народ, він є зовсім подібний як вплив клімату западної і середущої Європи. Українці є отже одним з північних народів Європи і доказують се наглядно тим, що не можуть легко заакліматизуватись в тропічнім підсоню такої Бразилії чи Аргентини. Там Українці без сумніву гірше можуть приміноватись до клімату як Еспанці, Португальці чи Італійці.

Але, думаю, ліпше чім Англіїці або Скандинавці, бо Українець вже в своїй вітчині привик до довгого і горячого літа. До холодного сибірського клімату привикає Українець дуже скоро і легко, бо морози на Україні хоч короткі та тугі і трудніші звичайно до знесеня як сибірські — сухі, без вітрів. З кліматичного згляду кольонізаторські спосібности Українців повинні бути навіть ліпші як у культурних народів западної чи середушої Европи.

Клімат України, як вже в першій частині сеї книжки зазначилисьмо, є дуже одностайний по цілій великій нашій території, з виємком південних її окраїн. Ся одностайність з одної сторони добра, бо причинюєть ся до одноцільности народа, з другоїж сторони вона непригідна, бо ріжнородність клімату оживлює і прискорює хід історії на данім просторі. Бо тоді ріжницї народного характеру і способу жита дають безліч товчків до розвитку і поступу.

Мимо зглядної одностайности, виходять значні ріжницї, коли порівнаємо північні окраїни нашої вітчини з полудневими. Україна має в менчій мірі тусаму добру прикмету, що Франція, а то перехід східно-европейського клімату в середземноморський без видатніших границь. Тим способом повстає ріжниця в продуктах, що впливає на розвиток лучби та торговлі.

При описи українського клімату зазначилисьмо вже висше, що він серед кліматів сусідних областей Европи займає окреме становище. Зараз таки за межами України на півночі і сході обнижуєть ся середна річна температура відразу сильно а таксамо й більшає довжина і морозистість зими. Рівняти московський клімат з українським не буде ніхто сяк так обзнакомлений з дійсним станом річий. Мимо сего звісний історик і публіцист Леруа Боліє вважає одноцільний клімат одною з головних причин єдности Россії. „В січні“ — пише він — „нераз мож їхати з Астрахану до Архангельська саньми, Азовське і Каспійське море таксамо замерзлі як Біле море або фінський залив, Дніпро таксамо як Двина. Зима вкриває майже кожного року північ і полудне одною білою скатертю. Менче цупкі є звязи, що навязує літо, але остає надвижка еднаючих обставин“.

Таке може писати хибань чоловік, що не має понятя і про кліматологію і про антропогеографію. На таких пре-

місах може опиратися хиба той, що апіорно, заздалегідь обдумав собі якийсь загальник і хоче за всяку ціну докзати його стійність. Бож звісна річ, що така сама зима з єї білою скатертю вкриває рівночасно й всю Скандінавію, Польщу, Німеччину, північну Францію. Мож кождої зими заїхати з Астраханя не то до Архангельська, а до Іркуцка в одну сторону, до Стокгольму в другу, до Парижа в третю. Не лишень Дніпро замерзає, але й Висла, Одра, Лаба навіть Сена. Єслибисьмо взяли сніг і лід яко основу об'єдиненія, то мало що з Європи осталоби. Бо не в самім снігу й леді зимовім належить шукати признак єдности клімату, а в загальнім його характері, в єдности всіх кліматольогічних прикмет.

Певно, Україна належить до східно європейської кліматичної провінції, алеж до неї числить ся ще майже ціла Швеція, ціла Польща, майже ціла Австроугорщина і східна Німеччина, а Ганн зачислює сюди й цілу западну Сибір, Кавказ і Туркестан. Кождий географ зрозуміє, що така велика кліматична провінція мусить ділитись на поменчі області навіть в кліматольогії, не то вже в буденнім житю. Кождий російський южанин, навіть не Українець з роду, сильно відчуває ріжницю клімату України від петербурського чи московського, у рідкого московського писателя не зустрінемо згадки про благодатний клімат України. А як сильно відчуває ріжницю кліматів Українець, коли мусить пробувати на далекій Московщині! Щож доперва, коли возьмемо справу з наукового кліматольогічного боку! Воейков, найбільший кліматольог Росії, звертає виразну увагу на скупість сніжної кривлі на Україні, на зглядно високу температуру теплійших періодів зими і на аномально теплу весну, що виходить з причини, що при слабім засніженю лиш невелика скількість тепла потрібна на стопленє снігу. Сніжна кривля Польщі чи східної Німеччини нерівно подібнійша до московської як українська. Дальше ізотерми зими саме на Україні переходять з напрям N—S на напрям NW—SE. Ізотерма типової московської зими (січень — 9° чи — 10°) зовсім минає межі України. Певне Дніпро чи Дністер мають той сам лід що й Волга апо Двина. Але тут ходить головно о час замерзлости. Двина стоїть під ледом 190 день, Волга 160, а Дніпро на Україні лиш 80—100 день, Дністер 70.

Сеж величезні різниці. Ще більші різниці між українським а московським кліматом вийдуть, коли порівнуватимемо довготу зими, чи там часу пригідного до робіт поза хатою. Сей час виносить в Московщині ледви дещо більше як чотири місяці, на Україні найменче шість і пів місяця, на південній Україні й девять. А ся різниця відгравас величезну ролю в житю населеня. Пора зимового замкнення і конечної майже бездільности менчає в двоє. Боротьба з холодом приймає на Україні форми зближені до западно-європейських, тим часом в Московщині вже бачимо деякі полярні прикмети в зимовім житю населеня. Українська зима не пригноблює чоловіка, не замучує його нудьгою а сталить тіло в борбі з морозом і дає ему відпочинок по літних спеках. Зимова пора — пора найінтензивнішого товариського житя серед українського народа, пора колядок, щедрівок, вечерниць, досвітків...

Українська весна, тепла і сонічна, цілком инакше впливає на Українця, як холодна, вохка московська чи польська. Сонішність українського клімату, погідність українського неба витворили в Українця супокійну, погідну вдачу. Нема в него сеї веселости, що питома південним народам в порівнанню до північних. Ту навпаки Москаль чи Поляк веселійшої вдачі як Українець, живійші, легші в пожитю, своєвільнійші. Не Українці а саме Москалі та Поляки співубігають ся о назву Французів Півночи чи Сходу. Се вже витворили сумні історичні обставини. За те мелянхолійність українська погідна, московська переходить в розпуку й песімізм.

Українське літо й осінь, переважно теплі та погідні, зробили Українця в протиставленю Москалеви передівсім хліборобом. Теплота сих пір року, близька південно-європейській, дає житю українського народа багато полудневих ціх. Жите серед природи, використуване єї органічних скарбів, на Україні куди інтензивнійше як в Московщині, Білоруси чи Польщі. В теплих порах року живе Українець все поза хатою. Днем робить в поли чи городі, навіть в ночи звичайно спить поза хатою, в столоді чи повітці або таки в садку чи на подвірю. Сли поля далекі від сіл, то значна часть їх населеня бівакує цілими тижнями в поли. Все те південні ціхи житя. Мимо сего не бачимо у нашого народу

усіх прикмет південних народів. Мимо сего Українець більше привязаний до хати, до домашнього огнища як Москаль, ощаднійший і уміреннійший, не має „широкой русской“ натури. Бачилисьмо вже, що Українці не мають веселої вдачі. Таксамо рухливість думки в них менча як у північників — Москалів чи Поляків. Зате глибина думки більша і духові твори українського народу яко такого значно глибокі як московського чи польського. Задумчивість і замкнутість в собі більші у Українців, що живуть на півдні, як у Москалів чи Поляків, що живуть на півночі. Все те знов наслідки сумних історичних відносин. В однім хибань оправдують Українці своє південне пробуванє — в значнійших здібностях і загально великім умовім обдарованю. На се мусить згодитись усякий безсторонний обсерватор, що український мужик, сей майже одинокий типовий репрезентант нашої нації, своїми природними здібностями перевищає усіх своїх сусідів.

Лінивство і слабість волі, прикметні полудневим народам супроти північних, теж не розвились типово серед Українців. Значна нераз байдужність українська є радше витвором історичних обставин як клімату і природи краю взагалі. Хибань одну родючість чорнозему можнаб ту винуватити, бо надія на неї майже ніколи не заводить і байдужности сприяє. Зате пятьсот років татарського лихолітя могло дійсно витворити байдужність. Чого тут напружатись, коли леда хвиля прийде орда й забере чи спалить усе?

Мимо сеї, так сказати еволюційно дідичної байдужности не мож Українцям приписувати лінивства, питомого південним народам. Хлібороби вони лучші як усі їх сусіди, хіба що тамті завели у себе поступове газдівство (приміром в части Поляки), домашний промисл теж найгарнійше розвятий у Українців. А на зарібковій еміграції український робітник прямо пошукуваний і заробляє досконало. Український косар куди більше пошукуваний і ліпше плачений як Москаль. Український кольоніст загосподаруєть ся на такім безвістю, де Москаль гине з голоду або втікає.

Таксамо слабість волі не є питомою прикметою Українців яко південного народа. Його борба з кочевою Азією, витворене зі себе такої організації як була козацька взагалі а запорожська спеціально, добуте нової державности по

триста роках неволі, нове пробуджене в XIX-ім віці серед так прикрих ба й ворожих обставин, величезна кольонізація, все те промовляє радше за великою енергійністю як за слабостию волі. Певне, у нашого люду, пригнобленого тількисотлітною неволею, укриваєть ся питома енергія і сила волі під шкаралущено байдужности і рівнодушности ба й рабства, а нашу інтелігенцію ослабляє в єї енергії погубний вплив чужих культур. Однак сї обставини, що саме висше навелисьмо, доказують наглядно, що в українськїм народі спочиває величезна скількість енергії та сили волі, лиш дотепер належито не визисканої.

Ще одна справа вяжесть ся з кліматичними впливами. Досить утертий є у всіляких історіозофів і старших антропогеографів загальник, що все північні народи даної кліматичної полоси закладають держави і приходять яко заборці, що підбивають південні народи. Германи підбили римську державу, північні Французи оснували французьку, північні Еспанці еспанську, північні Італійці італійську, північні Німці з'єдинили Німеччину. Аж просить ся сей загальник, щоби його примінити до східної Європи. Північні „Русси“ полудневих „возсєєдинили“ природною конечностию історії — се треба приймати Українцєви яко конечну судьбу і не пручатись. І багато Українців так фільософує.

Тимчасом сей загальник, як і багато инших, є неправдивий. Українці, як саме бачилисьмо, не мають зглядом Москалів ніяких таких прикмет, як має звичайно південний нарід зглядом свого північного сусіда. Правда московська держава панує нині на Вкраїні, алеж нинішня московська держава се парість староукраїнської київської держави. Українська держава підбила, державно з'організувала, навіть по части скольонізувала московську територію та дала їй династію. Староукраїнська, київська державна традиція дала пізнійшій московській державі майже весь престіж, який ся мала. Лиш татарське лихоліте спинило розвиток України і пособляючи рівночасно розвиткови Московщини, дало їй сю перевагу над Україною, котрою й доси користуєть ся Россія.

З нашого огляду впливів клімату на український нарід виходить отже, що Українців годї числити до т. н. полудневих народів. Українці мають усі прикмети народів пів-

нічної уміреної полоси, народів, що суть репрезентантами нинішньої європейської культури. Зріст свідомости і просвіти безсумніву зробить Українців рівновартними членами рідні культурних народів Європи — природа краю своїм впливом дала їм до сего всі потрібні дані.

Кінчаючи наше розглядане впливів української землі на український нарід, присвятім дещо уваги антропогеографічному значіню ростиного й зв'їринного свїта України. Фльора та фауна краю, будучи вислїдом чотирох головних географічних елементів: положеня, різьби поземеля, гидрографії та клімату, є заразом головною основою істнованя населеня і обусловлює його спосіб житя нерівно сильнійше як котрийнибудь инший географічний чинник.

З ростиногогеографічного опису України в першій частині книжочки побачить кождий читач, що наша територія ділить ся на дві головні області: лісову та степову. Гірські ростинні формації займають дуже маленьку частинку нашої території.

Навіть серед самих Українців широко панує погляд, що вони є степовим народом. Вороги Українців не раз представляли їх очам Європи яко навпів кочевих, некультурних степовиків, що своїм зростом і розвитком загрожують культурним цінностям Європи. Сї погляди, хоч оперті з одної сторони на великій ролі, яку відгравает степ в нашій історії а хочби в наших піснях, з другої сторони на неспірнім факті, що нинішня Україна в більше як трох четвертинах лежить в степовій полосі східної Європи, таки не мають правди за собою. Бо вистарчить оден погляд на вегетаційну карту Європи, а всякий побачить, що „стара“ Україна себто споконвічна сутоукраїнська територія лежить майже в цілости в лісовій полосі. Отже: Угорська Русь, Галичина, Холмщина, Підлясе, Полісе, Волинь, майже ціла Київщина та Чернігівщина. Лиш південно східні окраїни сих історичних територій сягають в лугову полосу. Чисто степова полоса і переважна більшість переходової лугової полоси се простори, що лиш хвилево були державно-українськими. Дійсно українськими вони стали доперва через кольонізацію останніх століть.

Були отже Українці споконвіку лісовим та луговим народом — в части степовим зробила їх доперва остання ко-

льонізаційна експанзія. І як нині не мож звати Англіїців чи північних Американців степовими народами, за те що скольонізували американські прерії і в них нині сидять, так не можна вважати Українців степовим народом лиш за те, що скольонізували східноєвропейські степи.

Не степ а ліс і луг питомі для Українця ростинні формації. На окраїні лісової полоси і змежних частях лугової виріс завязок київської держави. Розширяючись, обняла вона передівсім лісові області України, степові підбила пізнійше і держалась в них непевно і коротко. Другий центр українського історичного житя — галицько-волинська держава, виростає також в лісовій полосі України. Третий центр — козацький привязаний теж не до степової а до лугової полоси України. Навіть найдальше в степи посунений осередок українського історичного житя — запорожська Січ, була своїм істнованем звязана з Великим Лугом і іншими надрічними лісами диких полей.

Видатне замилуване українського народа до хліборобства, від найдавніших часів аж до тепер, теж промовляє за лісовим характером народу, хоч і як декому здавалоб ся таке дивним висказом. Бо хоч степ сповидно найліпше надаєть ся до культури зернових трав, хоч нині головні центри збіжевої продукції сьвіта припадають на степові країни прерій, пампасів, східноєвропейських степів, то треба одно памятати: Нігде на цілій землі степи не виховали хліборобського народу. Жаден степовий нарід нігде і ніколи не брав ся до хліборобства сам зі себе, доперва лісові чи інші народи мусіли степовиків учити рільництва. Ледви під напором твердої конечности брали ся степовики до хліборобства, та ніколи воно не перейшло в їх кров і кість.

Яка велика була роля лісової полоси в історії України, я згадував уже в першій частині книжки. Лиш українським лісам завдячує український нарід перебуте татарського лихолітя. Вони були захистом народу, в лісову полосу відтягало ся населене із загрожених кочевиками окраїн, щоби потім при догідній хвили знов висунутись в степи.

Українські ліси мали в історії також велике значіне яко границі. Загально звісна в антропогеографії є здібність лісів до твореня границь народів на низших ступенях куль-

тури. І на Україні ся прикмета лісів виразно виступає. Ліси північно-українського Поліся мали дуже значний вплив на розмежене староруських племен і відділюючи широкою, трудною до переходу, половою південних Русинів від західних і північних, значно пособили творбі трох нинішних східнославянських народностей: української, білоруської і московської. Варто пригадати, що нинішні центри Московщини носили в старину назву Заліся, був Переяслав заліський, Галич заліський, Володимир заліський ітд.

Значіне ліса яко границі відбило ся також дуже сильно на внутрішній історії України. На тім ступени культури, на котрім була Україна протягом цілих середних і перших століть нових віків, ліси були дуже добрими границями. Ліс роздрібнював нарід на дрібні групи, що жили на природних чи викорчованих полянах або надрічних лугах, кожда своїм житєм, Ліс утруднював лучбу, не позволяв на витворене сильної, централістичної державної організації. Лісовий характер давньої України був головною природною причиною роздрібнення старої київської держави на сю безліч удільних князівств, що вкінци майже зовсім задавила спільну державну думку на старій Україні. Київ не випадково лежить на межах лісової полоси. Разом з іншими причинами й рідше залісене допомогло київському князівству найскорше розвितись державно, зайняти значнійший простір і стати вихідною точкою величезної експанзії за Олега, Святослава, Володимира...

Зі своєї первісної території виніс Українець свою велику любов до деревини, любов, що окружає біленькі хати типового українського села сьвіжою зеленію садів. Зелень, в котрій поринають українські хати, відразу позволяє відрізнити українське село від московського, що неначе боїть ся деревини.

Степ не є отже споконвіку рідний Українцєви. Слова пісні: „степ широкий, край веселий“ склалась аж в останніх часах козаччини. Степ був для Українців споконвіку сим страшним, загадочним диким полем, звідки що хвиля вилітали мов сарана дикі кочеві орди на Україну. Змаганя старої київської держави з кочевиками виразно показують антропогеографови причину невдатности сих борб. Тодішні Українці яко лісовики не знали прямо способів поборюваня

степових орд на степу природнім, чи штучнім своїх власних полей. Давні Українці не чули ся свійсько на степу. Треба було довгої еволюції, заки Українці примінились до степу і впливом сего приміненя було козацтво. Доперва по его витвореню і розрості міг український нарід успішно йти в степову полосу і єї кольонізувати. Степи однак зачали заселюватись на добре доперва при кінци XVIII го віка. Тамошні українські селитьби ще й до нині подекуди не позбули ся характеру сьвіжих кольоній. Однак на сі степові простори рушила така маса народу і розмножила ся на нових землях так сильно, що нині більше як половина Українців живе на степовій полосі, витворюючи тим робом загально розповсюднену ілюзію, що Українці є степовим народом.

Ростинний і зьвіринний сьвіт, багатий і буйний, позволив дуже скоро розвинути засібність України. Дуже вчасно дійшла вона до слави „краю медом і молоком текучого“. Сі природні богатства органічного сьвіта мали тим більшу вартість, що не вичерпували ся скоро і давали тай дотепер дають населеню нагоду до постійної праці, трівалої діяльності, статочного розвитку. Не є се богатства рівнико-вих країв, що пособляють бездільности, але богатства скупійшої природи, що вимагають постійного труду, щоб їх добути. Осібні глави сеї книжки будуть присьвячені оглядови використуваня ріжних природних богатств України єї населенєм. Тепер обмежу ся лиш кількома увагами на сю тему.

Чоловік значно змінив природні відносини рістні і зьвірні України. Зміни сі не так глибоко сягають як в середущій чи западній Європі, однак мають велике антропо-географічне значіне. Лісова полоса України аж занадто проріджена і винищена, культурний хліборобський степ посунув ся далеко на північ і захід. Обмежено, денедез майже зовсім винищено ріжні ростинні породи, натомість заакліматизовано нові. Первісне величезне богатство дикої зьвірини на Україні нині зовсім пропало, так що польоване стратило все значіне. Сильно підупало й рибальство. Зате розмножила ся під рукою чоловіка усяка домашна зьвірня.

Усі ті обставини надають Україні прикмети культурної країни. Як побачимо дальше, степень використаня дарів природи на Україні ще дуже низький, куди низший як

в дійсно культурних європейських крах. Мимо сего є Україна без сумніву одним з найбільш одарених природою країв Європи. Дотепер се було одним з найбільших нещасть України, з усіх сторін простягали чужі народи свої руки до українських богатств і черпали з них повними жменями.

В руках українського народа є однак спромога, колись самому користуватись великими богатствами своєї території.

Економічні відносини України.

Економічно-географічні досліді творять під теперішній час дуже важну частину антропогеографічних дослідів. Крім теоретичного питання: як населене використовує свою територію — переважно для географії, розв'язують економічно-географічні досліді безліч питань великої практичної ваги, потрібних для економістів, купців, капіталістів, політиків, суспільників ітд. Економічна географія доставляє тривких даних, на котрих опираєть ся нині економічна ба й політична експанзія великих народів і держав. У нас на жаль нема ще зрозуміння для економічно-географічних дослідів.

Дати нині докладний економічно-географічний образ України є дуже трудно, майже неможливо. Україна поділена між три держави і то так, що в жадній не творить українська часть окремої політичної території. Наслідком сего урядова статистика держав не може дати докладного образу економічних відносин України.

Томуто й слідуючі стрічки не можуть мати сеї претенсії. Дуже ріжновартний матеріал, до того ще й дуже неповний, не позволив дійти до бажаної докладности й одноцільности.

Україна передівсім тим ріжнить ся від культурних країв середушої й западної Европи, що єї кольтонізація так сказати ще не завершена. Лиш північно-западні „старо-українські“ землі мають достаточну густе населене, цілий південь і схід заселені рідко, навіть дуже рідко. А до повного використання богатств природи навіть на густо заселеній „старій“ Україні ще дуже далеко.

Наш економічно-географічний огляд вести мемо тим способом, що будемо поступати від найпервіснійших галузий використання країни до найбільше скомплікованих і культурно найвисших.

Найбільш первісним способом використання території є безперечно польоване і рибальство. Вони відгравали величезну ролю тисяч літ тому назад. Повні наші літописи згадок про великі зьвіринні і рибні богатства давньої української території та про велике їх значіне для населеня. Татарське лихоліте припинило вичерпане сих богатств

і ще в XVI-ім та XVII-ім століттю Україна дивує чужинців величезним багатством зьвірини і риби. Польоване і рибальство було одним з головних занять козакуючої пограничної людности України.

Ще до кінцевих десятиліть XVIII-го віка Запороже опиралося в значній мірі на зьвіринних і рибних промислах, занедбуючи хліборобство, що могло було стягнути на запорожські землі густішу людність і дати січовій організації більшу відпорну силу.

Нині зьвіринні промисли не мають в економічному життю України ніякого значіння. Продукційне значіння польованя є майже жадне. Коли в 1906 р. убито в Галичині 500 оленів, до 10.000 серн, звиш 2.000 диків, до 90.000 заяців, звиш 8.000 фазанів, 50.000 куропаток, 30.000 перепелиць, 10.000 слукв, 14.000 качок, то сучасно в таких густо заселених Чехах убито приміром звиш 800.000 заяців, звиш мільон куропаток ітд. Сі цифри свідчать про се, що в Галичині природне зьвіринне багатство зовсім підупало а не зачалося ще штучне збільшуване зьвірини в промислових цілях. В Галичині, на Буковині і угорській Русі польоване вже стало хиба розривкою і спортом богатих. Для простолюдина воно звичайно недоступне — хибань незаконною дорогою добуде часом трохи дичини для власного вжитку чи на продаж. Мисливський монополь висших верстов приносить простолюдинови навіть шкоду, бо спричинює заборону убиваня полевих шкідників. А дики й олені роблять багато шкоди на Бойківщині і Гуцульщині. Для того для простолюдина має більше чім промислове мисливство значіння вибиване шкідної зьвірини: медведів і вовків, рисів, диких котів. Їх бють дотепер принагідно або на облавах в галицьких, буковинських і угорських Карпатах нашої території. Лисів убито в Галичині 1906 р. звиш 9.000.

Цілком анальоґічно як в австро-угорській часті України поставлене мисливство на російській Україні. Нігде й ту нема дійсного зьвіринного промислу на більшу скалю. Навіть на Полісю мисливство не має форми зьвіринного промислу і творить хибань бічне зайняте декого між селянами. Полюють тут на заяців, серн, диків, лосів та на дику пташню, ту ще доволі часту: тетеревів, готурів, орябків, качки, бекаси ітд. На зубрів і бобрів тепер полювати не

вільно. Лисів і борсуків стріляють багато, зглядно багато також вовків і медведів.

Волинь вже значно бідніша звіриною, ще бідніша Київщина, Поділе, Полтавщина, Харківщина. Всюди тут хиба заяць та лис попадають ся стрільцям. В лісах і боло-тах Чернигівщини дичини дещо більше. Зглядно найбільше значіне має польоване на південній полові України, чорно-морській і підкавказькій та на Кавказі. Крім серн, заяців, лисів, полюють ся на східних степах сайгаків, вихухолів, хорсиків, вовків, в кавказських горах на зубрів, турів, оленів, медведів, рисів. Степової і водяної птиці: дрохв, стрепетів, куропаток, перепелиць, диких гусей і качок добувають і тепер багато. Збиране яєць водяної птиці дає й дотепер немалий дохід. На Кавказі полюють дотепер багато на фазанів, гірських куропаток, турачів, тетеревів. На берегах Каспія біють річно до 70.000 каспійських тюленів.

* * *

Нерівно більше значіне як польоване має на Україні рибальство. Далеко єму до колишнього, однак до нині воно є ще доволі важним економічним чинником.

Рибний промисл України відбуваєть ся в трох реїонах: морськїм, при устях рік і внутрі суші по ріках, озерах і ставах.

Властиве морське рибальство дає зглядно немного риби, бо лиш середно $24\frac{1}{2}$ мільонів кїльограмів річно. На Чорнім мори здовж берегів Бессарабїї, Херсонщини і Таврїї ловить ся передовсїм у великих скількостях баламут (скупбрїя, макреля), кефаль і хамса (анчоус, сарделя), в менчих скількостях камбала, осетр, виз, чечуга, севруга. Головні місця полову є на кинбурнській косї, на острові Тендрі, в Каркїнитській заливї, коло Тарханкутського рога, коло Евпаторїї, Балаклави, Ялти, Судака, Феодозїї. Ловлю ведуть задля єї значних коштів великі підприємцї, що наймають собі на ціле літо рибальські артелї. Однак і дрібне рибальство морське щораз більше зростає. Дрібні рибалки ловлять головно скупбрїю, котру потім переважно солять, рідше вудять, а також беруть ся до лївлї дрібних але смачних чорноморських устриць. Ловить ся їх коло 1 мільона штук річно.

Нерівно значнійші користи як на повнім морі дає рибальство при устях рік, по лиманах, головнож на найбільшій з них — на Азовськїм морі, та на самих ріках чорноморської області. Річна продукція сягає тут середно до 140 мільонів кїльограмів. При устях Дунаю головним центром рибальства є Вилків, в котрїм при кінци ХІХ-го віку жило 900 самостійних рибалок, що часом лучились в артелї. Ловлять ся ту передівсїм визи та инші осетроватї риби, пересїчно до 30.000 штук річно і до $\frac{1}{2}$ мільона чорноморських селедцїв.

Рибалки при устях Дону.

При устях Дністра, Бога і Дніпра ловить ся переважно чисто річна риба: тарань, чехонь, судак, короп. Селедці і осетрові риби відгравають меншу ролю. Тутешні рибалки все зорганізовані або в артелї, де зарібок ділить ся поспільно по рівному між усіх членів, або в „тахви“, що їх набирають самі підприємці за умовлену платню. Лівля ведеть ся ту найріжнороднійшими способами, ріжними родами сітїй і неводів, „котами“, самолівками і т. д. Осередком збуту риби і фабрикації консерв є Одеса. Тутешня лівля дає однак лиш невеликі скількості риби в порівнаню до лївлі на Азівськїм морі, його ріках і лиманах. При кінци

ХІХ-го віка пересічна вартість щорічного улову риби переходила тут мільон рублів, що року ловилось звиш 11 мільонів кільограмів осетрових і інших більших риб та до 7 мільонів штук селедців. Нераз зимою збирасть ся на Азовське море до 70.000 рибалок з 20—30.000 коней та волів. Величезними неводами, нераз на 2 кільметри довгими, ловить ся тут величезна скількість судаків, лещів, коропів, сомів, окунів, тарані а також осетрових риб і оселедців. Важні рибальські осередки з великими ледівнями, солильнями і вудильнями є в Азові та Керчи. Члени рибальських артелів походять головно з Полтавщини та Харківщини.

Немалу участь беруть Українці також в каспійським рибальстві, що дає річно звиш пів мільярда кільограмів риби. Рибальять над Каспієм українські надволжанські та надкаспійські кольоністи з Астраханщини і сторонні робітники зі східних українських земель.

Внутрішнє рибальство по ріках, озерах і ставах має дуже невелике значіне. Над Дністром, Дніпром, Припятью, Десною, Сулою, Орелю, Донцем, трапляють ся ще рибальські артелі, але риба всюди ловить ся лиш для місцевої та околичної потреби. Ще лиш на Полісью рибальство дає деякі користи, пр. в Мозирщині до 40.000 рублів річно, в Пинщині лиш 3.500 рублів. Озеро Князь дає риби річно на 10.000 рублів. Ціла Галичина продукує річно до 1,500.000 кільограмів, з чого може дві третини припадає на її українську часть.

Придивляючись станови рибальства на Україні, не можна повздержатись від сумних думок. Всюди, куди глянеш, ведець ся грабіжна господарка. Узкі очка сітей і неводів виловлюють навіть дрібну молоденьку рибку, що продасть ся по пару копійок фунт, або й по просту викидаєть ся геть. Виловлюють навіть икру на кавяр. Риба, що йде на терло до рік, лиманів, плавнів теж ловить ся. Не дивниця отже, що рибне богатство менчає а рибальство щораз більше підупадає. Про раціональне годованє риб, про зариблене рік ніхто не думає. В Галичині ледви зачато в сім напрямі роботу, але результати дотепер невеликі. А прецінь Україна, рільничий край, де відпадки з фабрик не затроують води так, як се буває в переважно промислових краях, моглаб нетяжко відновити свою славу багатої рибою країни.

Зв'язана з рибальством лівля раків теж не розвита, хоч жидівські підприємці східної Галичини вже тепер висилають цілими вагонами за границю раки, головно з галицького й російського Поділя. В озерах коло Олешок, на Запорожу теж здавна ловить ся багато раків. Є в Олешках навіть сушарня рачних шийок.

Із сего короткого огляду мисливства і рибальства на Україні бачимо, що сї галузи зайнятя українського населеня грають невелику економічну ролю. Показує се наглядно також процент населеня, котре займаєть ся сими промислами. Він виносить на закордонній Україні 0·2%, на австрійській є ще значно менчий.

* * *

З черги переходимо тепер до другої галузи природного господарства — до лісництва.

Який є простір лісів на Україні, трудно зовсім докладно сказати без спеціальних дослідів в тім напрямі, з тих самих причин, що утруднюють добуте докладних статистичних даних у всіх інших питаннях дотичних України. Приблизне обчислене загального простору лісів на нашій території дає суму звиш 110.000 км.², значить 13% загального простору. Сї числа показують, що Україна належить до ряду біднійших лісом країн Європи. Між великими територіями нашої части сьвіта лиш одна Англія має ще менче ліса бо 4%, впрочім біднійші лісом від України лиш малі території: Португалія (2·8%), Нідерлянди (8%), Данія (8·3%), Греція (9·3%). Україна стоїть отже на шестім місци від долу. Така стара культурна країна як Франція має 15·8% ліса, Німеччина 25·9%, Угорщина 27·4%, Австрія 32·7%, Россія 38·8%. З великих територій сьвіта найбільше зближені до України з огляду на залісене З'єдинені держави північної Америки з 10·3% ліса.

Причини зглядної бідноти лісів на Україні йдуть передівсім з того, що вона обіймає дуже великі простори степової полоси Європи. Покажуть се найліпше процентіві числа ліса ріжних областей України. Области положені в горах мають дотепер найбільший процент лісів. Отже: Буковина 42% (в кімпольонгській окрузі звиш 78%), Угорська Русь 40% (Мармарош 62%). Дальше слідує області пригірської і північної лісової полоси: минське Полісе 38·2%,

Волинь 29·6%, Галичина 25·4%, Городненське Полісся 25·5%, люблинське Підлясе 25·1%, сідлецьке Підлясе 19·8%. На такім самім степені залісєня стоїть сповидно й Кубанщина. Вона крім сильно залісєного гірського простору обіймає підгірські луги та безлісні степи, процентове число виходить отже невелике — 19·8%.

Перехід між лісом а степом зазначують: Київщина з 18%, Чернигівщина з 15%, Поділе з 10·9%, Харківщина з 8·5% ліса. Степові області України мають ліса дуже маленько: Курщина 7·1%, Вороніжчина 6·8%, Бессарабія 5·8%. Таврія (завдяки лісам Яйли) 5·7%, Полтавщина 4·7%, Катеринославщина і Донщина по 2·4%, Херсонщина 1·4%, Ставропільщина 0·3%.

Бачимо отже і в сім розміщеню лісів деяку аналогію України і Злучених Держав. Ту степові, там прерійні простори безлісні, ту в Карпатах, там в Апалячах і Корділерах найбільше лісів, тут і там лісові рівнинні простори з переходами до степів.

Є ще одна подібність між Україною а Злученими Державами — се безоглядна грабіжна господарка в лісах. Вона й є другою головною причиною малолісности України. Ся грабіжна господарка зачала ся на добре в XVI-ім віці і триває до нині. Історичні жерела згадують про великі в старину ліси навіть в тих областях України, котрі тепер дуже убогі лісом. Звісні в історії Великий Луг на Запорожу, Чорний ліс на верхівях Інгула, великі ліси Полтавщини та Харківщини, Деревлянські пущі, величезні ліси Надбужа, Розточа ітд. ітд. Все те нині або зовсім зникло з лица землі або перемінилось в нужденні останки, що леда хвиля стануть наконецною жертвою людської нерозумної захланности. Безліч географічних назв виразно вказують на ліси, розсіяні по просторах, нині зовсім безлісних, грубезні дубові пні добувають ся з дна річок, що нині плывуть по ширім стєну. В однім пятьдесятьлітю, в другій половині XIX-го віка, зменчились ліси в Харківщині з 10·9% на 8·5%, в Полтавщині з 13% на 4·7%, в Чернигівщині з 17·1% на 15%. А досліди почв виказали, що пр. в Полтавськім повіті було колись 34% ліса (нині 7%), в Роменськім 28% (нині 9%), в Лубенськім 30% (нині 4%). Подібні відносини себто нищенє ліса панують всюди по Україні. Пр. в Гали-

чині убуло за останнє столітє 2000 км.² ліса, себто майже 3% загального простору краю втратило свою лісову кривлю.

Наслідки сеї грабіжної господарки дуже сумні. Я згадував про них уже в першій частині книжки. Однак при низькім ступени польської, московської та української культури ніхто не звертає уваги на ці загально-звісні сумні наслідки: погіршене клімату, брак води, повени, яруги-водорії, яловіне почви ітд. ітд. І ліси дальше рубають ся, з року на рік нарід більше бідує за браком палива та будівельного дерева. Лиш на Підлясю, Полісю, Волини і в пригірських частях Галичини, Буковини та Угорської Руси має населене дерева доволі, всюди инде його дуже мало або й зівсім нема, так що при будівлях і паленю треба думати про суррогати дерева або платити грубі гроші. Ці три кубічні метри дерева, потрібні пересічному мешканцеві наших земель, лиш для пятої може частини Українців легко доступні.

При тім українські ліси звичайно дуже лихо загосподаровані. Навіть в австро-угорській части України дуже небогато фахових лісників (пр. в Галичині 250 на 800), ще гірше є на російській Україні. Через таке передівсім ліс належито не прирастає і багато дерева прямо марнуєть ся (головно в гірських карпатських лісах, де гниють сотні тисяч кубічних метрів вітрового лому, галузя ітд.). В малолісних околицях використовуєть ся лісові продукти дуже старанно й ошадно так, що пр. з гектара ліса в Полтавщині продукуєть ся річно 11·5 кубічного метра, в Катеринославщині 7 м³. Однак лиш мала часть продукції українських лісів дає будівельний матеріял, величезну перевагу і то головно в малолісних околицях має опалове дерево. Будівельний матеріял в більшій скількості виходить лиш з карпатських і поліських лісів. Вивіз будівельного матеріяла з Галичини і Буковини доходив на останнім переломі століть до 1½ мільона м.³ річно, з Минщини переходив 900.000 м.³ Ціла продукція Галичини виносила 1900 р. 3,660.000 м.³ матеріялового і тількиж опалового дерева.

Штучне залісюване навіть на австрійській Україні, де воно наказане законом, не розвиваєть ся як слід, ще менче воно за кордоном. Простір українських лісів невпинно зменчаєть ся, замість стояти на мірі або й прибільшуватись як творить ся в культурних країнах Европи. А прецінь Україна

є одним із тих країв, де лісова справа є житєвим питанєм. Бо від відповідного залісеня залежить дуже багато важних природних чинників і то саме тут, де клімат є туй-туй на границі посушности. Жерела висихають, ріки маліють, водорії нищать почву — все те повинно застановити економістів, котрим добро рідного краю лежить на серци. Певно, лиш ігнорант схоче заліювати шириий степ Херсонщини чи Таврії, алеж на Україні стільки неужитків, що не годять ся на нічо инше лиш на ліс! Навіть у південній Україні можна залісенєм довести до такої процентової скількості ліса, яка є у Франції. Та на жаль доперва будуче поколіне мабуть зрозуміє значіне залісеня для економічного добра України.

У використуваню українських лісів беруть Українці участь переважно лиш яко робуча сила, грошеві користи йдуть для чужинців, властителів чи підприємців. Скількість лісів, що суть власностию селян хліборобів, дуже маленька, навіть в Галичині, де при полагодженю панщинних сервітутів таки бодай дрібні окравки лісів дістались сільським громадам. Майже всі ліси то власність великих земельних власників, духовенства та держави так по сей як і по той бік кордону.

Лісове господарство і промислове використуване лісових продуктів займають теж дуже невелику часть українського населеня. На закордонній Україні се процентове число лиш дещо переходить 0'1%, отже для загалу населеня України не буде дуже більше, хоч в карпатських краях України зростає воно в сотеро й більше. Правда, в сім процентівім числі не вміщено ту масу українських хліборобів, що мають бічний заробіток в лісах.

* * *

Вже нераз мав я нагоду згадати про велике значіне хліборобства для України. З черги переходжу тепер до представлення сеї найважнійшої галузи зайнятя українського населеня. Розумієть ся, що антропогеографія не може запускатись в статистичні подробиці і тому повного образу нашого хліборобства не може подати навіть нерівно обширнійша книжка як ось теперішна. Такий образ може подати хибань спеціальна економічна студія.

Мимо сего буду старати ся, виходячи навіть нераз поза межі географії, представити бодай побіжно нинішний стан хліборобства на Україні. Трудности ту ті самі, що й в інших на статистиці опертих дослідах над Україною.

Хліборобством займаєть ся майже $\frac{9}{10}$ частий українського народа. На російській Україні процент хліборобського населеня серед самих Українців виносить після урядової статистики 86·4%, в Галичині навіть 94·4% (що правда після дуже сторонничих мірковань Бузка). Сі цифри наглядно показують нам вагу хліборобства в економічнім житю України. Неоден посторонній, пізнавши сі цифри а знаючи притім звичайний комунал про Україну яко країну медом і молоком пливучу, читаючи про величезний вивіз збіжа з українських пристаней, думавби, що наше хліборобство стоїть Бог зна на яким високім степені.

Тимчасом такий погляд є на жаль зовсім хибний. Нема може в Європі краю, де хліборобство булоб в такім сумнім стані як воно є на Україні. Є правда краї в Європі, де хліборобство крайно занедбане пр. в Португалії, Еспанії, балканських краях. Однак там природні відносини є того роду, що дуже утруднюють хліборобство. Без штучного наводнюваня майже неможливо в тих краях вести хліборобство, а таке наводнюване вимагає сильної організації населеня, доброго правління в краю, великих коштів і підлягає нерівно більше як наше хліборобство природним чи воєнним катастрофам.

Причини сумного стану хліборобства на Україні не лежать в природі краю. Клімат наш дуже сприяє хліборобству з виїмком хибань незначної частини степової полоси, де надто велика посушність часто шкодить збіжам. А почва — одна з найбогатших почв світа. Звиш три четвертини української території лежать в області чорнозему а пісковаті чи дернові суглинки північної Київщини, Поліся, Підляся, Розточа ітд. теж не лихі почви.

Не в природі — а в людях лежать причини сумного стану хліборобства на Україні.

Перша і найголовніша причина се брак просвіти серед населеня України. Темнота хлібороба робить для него всі великі здобутки хліборобської науки майже недоступними. Наш хлібороб уживає перестарілих і непрактичних хлібо-

робських знарядів, марнуючи тим способом власну робучу енергію і сили домашньої звірини. Уживане хліборобських машин, з котрих деякі як звісно навіть при інтензивній дрібній господарці можуть дуже в пригоді стати, у нашого хлібороба майже не знане. Поступове улїпшуванє почви і раціональна плодозмінна господарка з малими виїмками теж незвісні. Якже може хліборобство в таких обставинах природно розвиватись і стояти на висоті часу?

Зглядно найвисше стоїть хліборобство на західних межах України: на Підлясю, в Холмщині, а головно в Галичині. Біднійша почва вимагала тут від давна інтензивнійшої управи, крім сего впливи західноєвропейського хліборобства просякали сюда дуже легко, так посередно через велику проміжку польської території, як і безпосередно через вплив німецьких кольоній, в Галичині ще через зглядно висшу просьвіту нашого народа. Галицькі хлібороби вже на значних просторах примінують раціональний плодозмін і удобрення почви, мають доволі добре знарядє, в останних роках на більшу скалю переводять гноєне штучними навозами і тд. Трехпільного господарства годї прямо ще подибати, хиба на родючїм Поділю. Зате в горах, на Лемківщині та Бойківщині ведеть ся господарство в дуже примітивний спосіб, дуже часто через випалюване гушавника та пнів по зрубках. На Полісю таке „лядне“ господарство теж частє, однак частїйше і звичайне є двопіле і трехпіле. Подібно веде ся хліборобство в північній Волини, Київщині, Чернігівщині. В південних частях сих земель а також на Поділю, в Полтавщині та Харківщині переважає трехпільна система. Гноять ся звичайно лиш незначні, близше хат положені кусні ґрунту. І ту видно одначе деякий поступ до многопіля та раціонального плодозміну. В степовій полосі способи хліборобства знов погіршають ся — панує ту т. н. залежна система, що по визисканю землі запускає єї на довший час під степову рістню. Однак і ту тверда конечність приневолює до повільного переходу до лїпших способів управи.

Мертвий інвентар українського хлібороба в останних часах значно змінив ся. Первісна соха удержалась лиш на Полісю і подекуди в наших горах, нераз тільки яко пам'ятка по прадїдах. В цілій середущій полосі України зда-

вна уживається типовий український тяжкий плуг, деревляний, з міцним залізним окутем, добрим лемішом і череслом. Жалізни плуги ширять ся дуже скоро. В полудневій степовій полосі, хліборобське знаряде найліпше на всю Україну. Жалізни плуги ріжних заграничних систем, головню т. н. буккери, розповсюднені ту дуже широко завдяки німецьким кольоністам, від котрих сусіди Україні скоро переймають поступовий спосіб веденя газдівства. Сіялки, ба й жнивварки та молотільні можна ту часто бачити яко власність зажиточнішних хліборобів або хліборобських спілок. Найбільше стараня та поступ хліборобства видно в Галичині. Новозасноване українське товариство „Сільський Господар“ протягом пару літ зросло на диво. Тепер має воно 90 філій, звиш 1.100 кружків, до 27.000 членів. Сей зріст і його гарні наслідки найліпше свідчать про потребу коопераційної організації нашого хліборобства по всій Україні. На сій дорозі же наше хліборобство без сумніву гарна будучність.

Без сумніву є отже деякий поступ в хліборобстві на Україні. Наш селянин стоїть яко хлібороб значно висше від Білорусина чи Москаля. Однак порівнане з великим земельним власником чи Німцем кольоністом виходить для українського селянина дуже некорисно. Бо хоч значній більшості великих земельних власників на Україні ще таки досить далеко до звершеного веденя хліборобства, то висший степень їх господарства не підлягає найменчому сумніву. Томуто лиш вони тягнуть добрий зиск з родючости української землі, єїж автохтон, український мужик добуває з рідної землі ледви тільки, щоби злиденно прокормитись. Та й того часом не стає. Головно в останних роках, наслідком вогких і холодних літ, панував прямо голод по широких просторах України, „житниці Європи“.

Друга причина сумного стану українського хліборобства лежить в дуже невідрадних земельних відносинах. За воївники, котрих споконвіку принаджувало богатство української землі, заздалегідь поділили єї між своїх вельмож, вспіли притягнути до себе всю чільнійшу українську шляхту, а навіть витворити з поміж републіканської козащини нову клясу великих земельних власників. Наслідком того вікового володіння земельних вельмож на Україні й дотепер

належать до них величезні простори землі, тимчасом український мужик глотить ся і примирає голодом на своїх узеньких загонах.

Для приміру кілька цифр.

В українській часті Галичини займає велика посілість цілих 40·3% загального простору краю, в тім рілі 27·2%, лук 21·3%, огородів 12·8%, пасовиск 18·2%, полонин 30·4%, лісів 84·7%. Тутешне відношене великої та малої посілости ще не є таке невідідне для українського дрібного хлібороба. Таксамо в Чернигівщині, Полтавщині, Харківщині займають селянські посілости звиш половину всего простору (53·2%, в Харківщині до 60%). Менче землі має селянство в Катеринославщині (45·6%), Таврії (39·4%) і Херсонщині (34·4%). Таксамо небогаті землею селяне Поділя, Волини та Київщини, бо там сама лиш шляхотська посілість вино-40%, 38%, 37% усього простору а пр. на миньськїм Полісю мають мужики лиш 28% землі.

При зглядно густім хліборобськїм населеню нема отже куди мужикови розгаздуватись. Голод на землю став хронічним явищем серед селянства всеї великої України. Парцеляція більшої посілости, що перед кількома роками так гарно почала ся пр. в Галичині, тепер майже зівсім припинила ся задля штучного підігнаня цін на землю. Правда, стан посіданя дрібних та середних дідичів хоч поволи та статочно менчає по цілій Україні, однак найбільші лятіфундії не тратять на просторі а навіть збільшають ся поволи.

Не маючи куди розширюватись, дроблять селяне свої ґрунти місцями до неможливости, старають ся щораз більше землі арендувати від великих власників, шукають підпори в домашнім промислі, однак велика скількість кидає свої дрібненькі клаптики землі та емігрує на Кавказ, Туркестан, Амур, Байкал, до Канади, Бразилії та Аргентини. І то не лиш з густо заселених просторів „старої“ України пр. з Галичини, Київщини, Полтавщини, але й з недавно та рідко заселених просторів: Херсонщини та Катеринославщини, йдуть що року десятки тисячів наших хліборобів у безвісти, шукати землі і ліпшої долі. Годі дивуватись! Коли чужим кольоністам, що призвала Катерина II. на наші землі, давано по 65 гектарів на голову, то наш мужик по знесеню кріпацтва діставав що найбільше 3½ гектара а в багатьох

випадках ледви $1\frac{1}{2}$ гектара на душу. За пів століття населенє майже подвоїло ся та землі не приросло. Вже двацять лїт тому в Полтавщині приходило на душу мужеського пола середно ледви 1'6 десятини (1 десятина -- 1 гектар і 9 арів), звиш 60% господарств обіймало лиш 1'3 десятини а лиш не цілих 4% обіймало більше як 5 десятин... Який може бути розвиток хліборобства при таких розмірах поодиноких господарств?! Тих 60% загонових господарств межують уже з безземелєм.

Трета причина сумного стану українського хліборобства се накинений московським урядом общинний земельний устрій. Він полягає на тім, що селянські землі одного села не належать до поодиноких селян а до цілої громади разом і вона розділяє землю між своїх членів що кілька років. Я вже висше згадував, що ся московська форма володїня землею для нашого хлібороба зовсім не по нутру. Загальний економічний індивідуалїзм Українця-хлібороба не може зжитись з общиною. Позаяк при кождім новім подїлі земельні надїли звичайно змінюють своїх господарів, нікому не виплатить ся якесь особливе піклованє своїм надїлом, що має потім йти на інші руки. Поодинокі енергійні одиниці, що певно взяли би ся до всяких мелїорацій, з конечности примінюють свою систему газдівства до перестарілих способів більшости сусідів.

Коли мимо всіх тих неприхильних обставин хліборобська продукція України на вивіз є дуже поважна, то се маємо завдячувати передівсім великій родючости землі а потім економічній політиці великих земельних власників, що продукти своїх лятїфундій шлють переважно за границю, хоч нераз у ріднім краю грозить голод.

Переходимо тепер до потрібного огляду хліборобства на Україні.

Жадна з європейських держав (не числячи Россії) не розпоряджає такою скількостію орної землі як Україна. Ся скількість величезна — звиш 45,000.000 гектарів. Вся орна земля європейської Россії обіймає 130,000.000 гектарів, з чого майже ціла третина (32%) припадає на українську територію, котра прецінь становить лиш не цілу шесту частину Россії. Процентове відношенє рілі до цілого простору є на Україні близько 53% — в Європі лиш одна Франція

з її 56% рілі перевищає Україну. В Німеччині процент рілі є лиш 48·6, в Австрії 35·5, на Угорщині 42·8, в Росії загалом 26·2.

Скількість рілі є в ріжних землях України дуже ріжна. Степові та переходові області мають найбільший процент рілі: Херсонщина 78%, Полтавщина 75%, Курщина 74%, Харківщина 71%, Вороніжчина та Катеринославщина по 69%, Поділе і Таврія по 64%, Бессарабія 61%, Київщина 57%, Чернігівщина 55%. Лісові й пригірські країни мають значно менше рілі: Галичина 47%, Городненське Полісе 40%, Волинь 37%, Минське Полісе 24% ітд.

Розуміть ся і на просторі кожної з тих областей з осібна рілі розмішені ріжно. Пр. в Галичині на східнім Поділю простір рілі виносить 75—80%, на західнім 60—75%, на Підгірю лиш 20—30%, в гуцульських горах лиш 10%. Подібно є на Буковині, Угорській Русі, Кавказі. В рівнинних областях України місцеві ріжниці менчі.

Загальна хліборобська продукція України дуже трудна до обчисленя, коли не неможлива. Однак скомбінувавши сяк так ріжні дані, приходимо для першого десятиліття ХХ. в. до величезної цифри річно звиш 150 міліонів метричних сотнарів (по 100 кг або звиш 6 пудів). Цифра ся обіймає впрочім лиш збіжеву продукцію, без инших хліборобських продуктів, навіть без вівса і картофлі. Під тим зглядом певисшає отже Україна всі європейські країни з виїмком хибань одної Росії. Загальна збіжева продукція України відносить ся до продукції цілої європейської Росії як 1 : 3. Колиж узгляднимо обставину, що російська часть України займає лиш не цілу шесту часть простору Росії а ледви четвертину населеня, то зрозуміємо, яку вартість має Україна для російської держави, яко єї житниця.

Поміж збіжами України безсумніву перше місце займає пшениця. На південній Україні займає пшениця нераз більше чім половину засіяного простору, чим дальше на північ і захід, тим менше сїють пшениці. В Херсонщині є процентове число 51%, в Катеринославщині 50%, в Таврії і Донщині 49%, в Бессарабії 36%, на Поділю 30%, в Харківщині 29%, в Полтавщині і Київщині 22%, в Галичині 14%, на Волині 11%. На Полісю городненським пшеничних культур лиш 4%, на минським лиш 3%, в Чернігівщині не цілий

1%. В Київщині, Поділю, Волині, Галичині сіють більше озимої, на південній Україні більше ярої пшениці. Середня видайність виносить у озимої пшениці 10½ гектолітра на гектар, ярої 7½ гл. Пшениця є головним збіжєвим продуктом України на вивіз.

Жито сіють головно на північних і західних землях України, де воно є головним хлібом населеня. В Чернигівщині, минським та городненським Полісью займає жито 48% рілі, на Волини 38%, в Полтавщині 33%, в Харківщині 29%, в Київщині 28%, в Донщині 22%, в Катеринославщині і на Поділю 19%, в Таврії 18%, в Галичині і Херсонщині 17%, в Бессарабії лиш 7%. Жито, всюди майже виключно озиме, видає середно 10½ гл. на гектар.

Значіне інших родів збіжа є вже значно менче. Овес займає на Україні середно 16% рілі, на Полісью 21%, в Галичині 17%, в Чернигівщині 16%, в Харківщині і Полтавщині 11%, на південній Україні 5%. Яко хлібове збіже має овес значіне лиш у карпатських Верховинців. Ячмінь має найбільше значіне в полудневій Україні, де займає пр. в Таврії 28%, в Катеринославщині 26%, в Херсонщині та Харківщині по 21%, в Бессарабії 18%, в Донщині 17% рілі. Ячмінь є також важним вивозовим збіжем південної України. В інших областях України ячменю сіють менче, в Полтавщині 13%, на Полісью і в Галичині 9%. Оркиш сіють в дуже мінімальних розмірах на західних межах України. Гречка займає найбільше простору в Чернигівщині (до 27% рілі) і на Поділю (до 14%), в інших областях України її сіють значно менче: на Полісью 7%, в Полтавщині 6%, в Галичині 2%, на південній Україні майже нічого. Проса сіють найбільше в Київщині (10%) і Вороніжчині (9%), в Харківщині та Полтавщині лиш 4%, в Галичині 1%. В Херсонщині пробують в останних часах сіяти просо-джугару. Кукурудза відграває більшу ролю лиш на Буковині, у південно-східнім кутику Галичини (3%), в Херсонщині (3%), на Поділю (7%) а головно в Бессарабії, де вкриває 32% рілі. Кукурудза має в сих областях, де її багато садять, може навіть більше значіне яко народна пожива, як жито чи пшениця в інших областях України.

Крім властивих збіж має ще кілька ростинних пород велике значіне в хліборобстві. Найважнійше місце між ними

яко народна пожива займає безперечно картофля. Єї 6 до 8 разів більша як у збіжа видатність робить з картофлі головний хоч не дуже поживний корм малоземельних. Однак лиш одна Галичина користає на більший розмір із сеї прикмети картофлі (до 14% рілі). Навіть на Полісю і в Чернигівщині займає вона 6%, в Полтавщині та Харківщині до 3%, на південній Україні ледви 1% рілі. Великі земельні власники гонять з картофлі спірітус (головно в Галичині) або кормлять нею худобу.

Горох, біб, фасоля і сочевиця управляють ся всюди але в малих скількостях, і то переважно в огородах не на поли. В Галичині займають сі плоди 3% рілі, на Полісю і в Чернигівщині 2%, в прочих землях України ще менче.

Культура кормових ростин (конюшини, люцерни, ріжних мішанок, пастівних бураків і тд.) дуже нерозвита на Україні. Лиш в одній Галичині займають сі культури звиш 10% поля і то не лиш у великих земельних власників але і у селян.

З черги приходимо до культури промислових ростин. Найширше розповсюднене мають ростины видаючі волокно отже лен і коноплі, важні також для олію. Однак вони займають лиш незначний простір землі і прямо никнуть при головних земельних продуктах. Льну сіють найбільше на Полісю і в Катеринославщині (3% рілі), в Чернигівщині, Полтавщині, Харківщині займає він 1—2% рілі, в Галичині 1% разом з коноплями. На південній Україні сіють лен з коротким билем, придатний лиш для олійництва. Коноплі займають пересічно 1% поля, лиш в Чернигівщині до 4%. Коніпне волокно перероблюють лиш сільські ткачі, на вивіз йде його мало, так само олій спотрібовуєть ся на місци до пісних страв. Льняні продукти натомість йдуть певеважно на вивіз. Олій дають також соняшники, годовані скрізь по Україні, найбільше у Вороніжчині та Донщині. Ріпак управляють теж скрізь по Україні великі земельні власники головно в Херсонщині, Київщині, Полтавщині та на Поділю. Льнянку подибуємо головно в Полтавщині, Чернигівщині, Київщині, Херсонщині, Катеринославщині, Курщині переважно у великих власників, мак скрізь по Україні в селянських огородах або й на полях.

Дуже важну ролю серед торговельно-промислових рости України займає цукровий бурак. В 1897 р. було в Росії 410.000 га буракових полей з того 330.000 на Україні. Загальна продукція бураків була близько 60 мільйонів метричних сотнарів, з чого 50 мільйонів на Україні. Буракові поля України дають отже Росії $\frac{5}{6}$ її цукру, усі інші області разом з Польщею лиш $\frac{1}{6}$. Осередок продукції цукрових бураків є в Київщині, Харківщині і на Поділю, крім сего багато бураків управляє ся на Волини, в Чернігівщині, Курщині, південно східній Галичині і північній Буковині. Управою бураків займають ся що правда головно великі маєтки, однак і селяне взяли ся останними часами на добре до сеї галузи хліборобства.

Дальшою дуже важною промисловою рослиною України є тютюн. Він займає на Україні звиш 50.000 га рілі, з чого на Галичину припадає лиш 3.000. Найбільше сїють тютюну в Полтавщині, Кубанщині, Чернігівщині та Таврії, значно менше на Поділю, Волини, Бессарабії, Херсонщині та Харківщині. Управляють тютюн істий (головно в Бессарабії, Кубанщині, Таврії) та махорку. Велику корисність управи тютюну для селянства зменчує в Росії лихе з'організоване торгівлі і визиск зі сторони покупців. В Австро-Угорщині є тютюн державним монополем і його управа є урядом обмежена. Загальна продукція тютюну виносила 1908 р. на російській Україні до 660.000 сотнарів, в Галичині 50.000. Тютюнництво на Україні має велику будучність, значні простори південної України дуже надають ся для розвитку сеї галузи рільничого промислу.

Останна в кінці промислова рослина України, що має більше значінє — се хміль. Його продукують на більшу скалю лиш на Волини за почином тутешних чеських колоністів. Хміль займає тут звиш 3.000 га простору з річною продукцією над 16.000 сотнарів, себто 40% усеї хмільної продукції Росії. Однак волинське хмелярство незорганізоване, тому й не приносить належного зиску продуцентам, бо їх визискують посередники-покупці. В Галичині управляють хміль на 2.300 га лиш великі власники.

З хліборобством, головною економічною основою України, тісно звязані огородництво і садівництво. Огородництво зовсім нерозвите на Україні. Крім невеличких яринних огородчиків коло хати та баштанців у степу, не бачимо нігде на Україні яринної культури на більший розмір. Навіть в сусідстві більших міст українські селяне майже не беруться до огородництва, дуже в тім випадку корисного, а полишають его Болгарам, Москалям, Молдаванам. На увагу заслугує огородництво лиш в Чернигівщині, в околицях Одеси та на наддніпрянських пісках Запорожа (Олешки і тд.), де звичайно збирають ярини два рази до року: вчасним літом на вивіз і в осени для власної потреби. Південно-українські баштани продукують багато мельонів, кавунів, гарбузів, динь та огірків. Витворилась ту навіть осібна кляса баштанників, що наймають землю під баштани.

Нерівно сильнійше розвите на Україні садівництво. Замилуване нашого народа в деревині дуже пособляє закладанню садів. Однак брак просьвіти справляє, що сади України, так богатої пригідними для їх культури условинами, стоять ще на дуже низькім ступени. Крім сего брак організації в продажі овочів дуже болючо відбивають ся на українських садівниках. Мимо сего має українське садівництво велику будучину перед собою і вже тепер відгравас значну ролю в економічнім житю України.

Найширший простір займають сади в Бессарабії, де займають звиш 40.000 га. Садять ту делікатнійші породи яблук, грушок, сливок, крім того богато морелів, мігдалів, волоських оріхів і тд. На Поділю займають самі селянські сади звиш 26.000 гектарів. Крім згаданих вже овочів плекають тут много вишень і черешень. Сади лежать тут головно в ярах. Яр Дніпра між Хотином а Ямполем продукує річно до $\frac{1}{2}$ міліона сотнарів овочів. З Поділя і Бессарабії вивозять щорічно звиш 800.000 сотнарів сьвіжих, 100.000 с. сушених овочів і 20.000 с. оріхів та мігдалів. Найроскішнійші сади є однак в Таврії, де вони вкривають близько 7.000 га, головно на північних пригірях Ясілі. Річна продукція переходить 160.000 сотнарів сьвіжих овочів і 40.000 с. оріхів. Удають ся тут найделікатнійші породи наших овочів, крім сего морелі (4.000 сотнарів річно) і бре-

скви. Від половини мая збирають ту черешні, від кінця мая вишні, в половині червня морелі, при кінці червня сливки і ранні грушки, в половині липня брескви і ранні яблука, в серпні осінні грушки та яблука, в першій половині вересня зимові яблука найделікатніших пород.

Крім сих областей ведець ся садівництво на більшу скалю ще в Київщині і на Волини. Плекають ту переважно твердші північні роди яблук та грушок, крім сего багато вишень. Також в Херсонщині і Катеринославщині є досить садів, головно в долині Дніпра. Плекають ту також морелі. В Полтавщині садівництво ще доволі значне, в Харківщині, Вороніжчині, Курщині і Чернігівщині багато менче. Розводять ту породи овочів мішані північно-полудневі. В Харківщині промислове садівництво найбільше розвите коло Харкова, Охтирки, Богодухова. В Галичині садівництво незначне з виїмком Покутя і Косівщини та подільських ярів, головно коло Заліщик, де розвелось плекане морель.

В деякій звязи з садівництвом стоїть в и н о г р а д а р с т в о . Північна границя винограду на Україні припадає приблизно на ізотерму місяця мая $+16^{\circ}$ і досягає 49° північної ширини. Межна її провести від Заліщик попри Камянець і Катеринослав до Астраханя. Місцями сягає виноград і поза 50-ий степен ь ширини пр. коло Білгороду в Курщині. Ціла південна Україна є отже пригідним тереном до управи вина. Однак виноградарство не розвинуло ся ще на цілім тім широкім просторі і обмежуєть ся лише на кілька більших та менших областей. В Галичині лиш в Заліщиках плечуть дещо винограду. Таксамо незначна продукція російського Поділя (по ярах), дещо більша в Катеринославщині. На Запоріжю оба збоча долини Дніпра вкриті рясним виноградом. Ще значнійше виноградарство в Херсонщині, де під виноградом є звиш 7.000 гектарів. Головною винною областію України є однак Бессарабія, де винниці займають 75.000 гектарів, значить $\frac{1}{3}$ простору винниць усеї російської імперії. Бессарабські винниці лежать головно в акерманським і дністрянським повіті і дають $2\frac{1}{2}$ міліона сотнарів винограду річно. Добувають з него пересічно звиш 870.000 гектолітрів вина, однак наслідком лихої організації винної торгівлі виходить мимо доброти вина, часто таке, що бочка дорожша як її зміст. Так само слабо оплачуєть

ся виноградарство в Донщині, де що року збирають пересічно до 33.000 сотнарів винограду і фабрикують звісні шипучі вина. В Ставропільщині зустрічаємо більші винниці лиш в долині Куми далше на сході над Терекком, крім сего в Чорноморії. Під виноградом є на Передкавказю до 19.000 гектарів, вина (дуже доброї якості) продукуеть ся до 200.000 гектолітрів.

Найроскішнійше розвиваеть ся виноград в Таврії. Богато винниць має Мелітопольський і Бердянський повіт, однак найгарнійше удає ся вино в самім Кримі. На єго південнім побережу плекають навіть французькі та еспанські породи винограду, котрі в части вивозять або спотрібовують в кліматичних місцях, в части обертають на виріб вина. Продукція Таврії дає пересічно до 250.000 гектолітрів вина, виноградарство є дуже важним економічним чинником для місцевого населеня. Однак тутешні Українці займають ся ним дуже мало.

Слідуючі дві галузи природного господарства: бджільництво та шовківництво стоять так сказати на границі між управою землі а годівлею худоби, томуто будемо про них зараз говорити. Бджільництво розповсюднене скрізь по Україні. Воно від непамятних часів належить до найбільш улюблених зайнять нашого народа. Винищенє лісів завдало найбільше втрат бджільництву, бо первісне бортне пасічництво було тривко звязане з лісом. Замінюване лук та сіножатий в орні поля далше руйнує годівлю пчіл а поступове пасічництво за браком просьвіти ширить ся між нашим народом дуже поволи. Первісне бортне пасічництво удержалось ще на Полісью, (Минщина мала з початком столітя 45.000 пнів) і в сусідних частях Волини та Чернигівщини. Чернигівщина є до нині головним центром українського бджільництва, особливо в околицях Батурина і Котопу. Часті ту пасіки по 1—2 тисячі улив. Головний пожиток мають тутешні пчоли з гречки, нераз цілі пасіки переводять возами на гречані поля. Мало що менче розвите пасічництво в Полтавщині (1907 р. 325.000 пнів), де теж зустрічаємо величезні пасіки у селян. На Волини було тодіж звиш 180.000 пнів, в Катеринославщині 33.000. Значно слабше бджільництво Поділя, Херсонщини, Таврії. Пчільнича продукція України переходить мабуть значно по-

ловину продукції всієї Росії. В Галичині 1880 р. ще було до 300.000 пнів, 1900 р. лиш 210.000, але й тоді все таки продукувала вона половину скількості меду, а $\frac{1}{8}$ воску цілої Австрії (25.000 згл. 350 метр. сотнарів). Останні вохкохолодні роки дуже зашкодили бджільництву Галичини (як і загалом всієї України), однак в Галичині зачинає поволи рости поступове пасічництво. Коли воно пошириться ся по всій Україні, тоді вона відновить свою славу країни медом пливучої. В 1897 р. займало ся бджільництвом на російській Україні ледви 4.000 людей.

Шовківництво розвинене на Україні дуже слабо, хоч дерева морвові можуть рости майже по всій Україні а шовківництво не вимагає ні великих трудів, ні великих вкладів. Роблять проби в Донщині, Таврії, Бессарабії, Херсонщині, Катеринославщині, Харківщині, Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, однак продукція шовку дотепер мизільна. В Київщині 1907 добуто ледви 1.300 кг. шовкових коконів.

* * *

Четверта велика галузь природного господарства се скотарство. Воно є всюди на Україні тісно звязане з хліборобством, лиш на чорноморських степах остали подекуди форми степового скотарства, незалежного від хліборобства. Скотарство має для українського народа велике значіне. При малоземелю є воно майже одиноким способом доброго заробку для дрібного хлібороба, жерелом готівки на податок, буденні потреби, поліпшене господарства то що. На жаль наші хлібороби доперва зачинають розуміти значіне скотарства і пізнавати поступові его способи, плекати худобу по стайнях, вважати на єї расу, примінювати хліборобство до потреб скотарства ітд. В Галичині сей рух щойно зачав ся, на закордонній Україні лиш великі власники та й то рідко беруть ся до поступового скотарства. Великим власникам оплачуєть ся скотарство лиш екстензивним, первісним способом, длятого селянське, дрібне скотарство має без порівняня більше значіне в економічнім житю кожної культурної країни як велике скотарство. Длятого можна велику будучність пророкувати скотарству України, коли єї просвічене селянство возьме его в руки.

Яка є загальна скількість худоби на Україні, трудно означити хибань в дуже загальнім приближеню. В кождім разі ся цифра значно переходить 30 міліонів голов, з чого близько 4 міліони припадає на австрійську часть України. В порівнаню з сусідними землями посідає Україна величезні скотарські богатства. Закордонна Україна, хоч творить не цілу $\frac{1}{6}$ частину європейської Росії, розпоряджає $\frac{1}{3}$ частию всеї худоби, значить у двоє більше як припадалоб по величині території. Україна є отже для прочої Росії великим складом мяса. Таксамо австрійська часть України служить місцем вивозу скотарських продуктів для західної Австрії та Німеччини.

Найбіднійша худобою зі всіх великих областей України є мимо всего Галичина, бо ту на 1000 мешканців припадає лиш 723 голов товарини (116 коней, 372 рогатої худоби, 60 овець, 172 свиней). Зараз по ній йде Київщина (на 100 людей 80 голов худоби). Інші області мають значно більшу скількість худоби: Поділе 107, Харківщина 108, Волинь і Полісе 112, Полтавщина 118. Найбільше худоби мають однак південно-українські степові області: Херсонщина 191, Бессарабія і Катеринославщина по 243, Донщина 395, найбільшеж зі всіх Таврія, бо 522 голов худоби на 100 голов населеня.

Наш огляд скотарства зачнемо від коней. Вже в першій частині я згадував про різні раси коней на Україні. Українська раса коней розповсюднена по цілім Подніпровю, чорноморська єї відміна на Кубанщині. До степових пород коней належить також донська, часта на східних межах України. Однак до усіх тих рас належить зглядно невелика скількість коней українських хліборобів, переважаюча більшість се мішанці, звичайно малого зросту і невеликої сили. З малих пород коней лиш одна гуцульська гірська заслугує своїми високими прикметами на увагу. Всі иньші малі конята, хоч їх є міліони, означають радше низький ступінь годівлі коней як єї добрий стан. Їх робуча сила в порівнаню до поживи, яку спотрібовують, є дуже маленька, отже користь в порівнаню з коштами удержаня невелика.

Годівля коней не станула ще на Україні так високо, щоби були якісь видатнійші стараня о поправу раси селянських коней. Стаднини держать лиш великі земельні власники, щоб плекати перегонові коні. В австрійській Україні

удержує військовий уряд по різних місцях стадників для поправи раси і веде велику стаднину в Радівцях на Буковині для розплоджування і улїпшування гуцульських коників. У Воронїжчині знов розводять расу „битюгів“, сильних тягарових коней. На увагу заслугоують також стаднини в Новоалександрівську (Харківщина) і в Янові (Холмщина).

Відносно найбільше число коней має на Україні Курщина, Чернигівщина і Волинь, де коні творять 22—24% всеї худоби. Середнє місце займають Поділе, Полїсе, Галичина, Воронїжчина, Київщина Харківщина з процентом коней 13—18%. Вкінці йдуть всі південні області України враз з Полтавщиною, в них процент коней виносить 7—9%.

Рогата худоба має для українського скотарства нерівно більше значінє як коні. З расового огляду стоїть худоба на Україні дещо висше як коні. Широке розповсюдненє сірої української раси спричинює визначну якість худоби на значних просторах України. У східній части степової України водить ся червона калмуцька раса худоби, добра на мясо. Крім сего за посередництвом великих земельних власників, господарських товариств а по части й змагань уряду перехрещують ся місцеві раси худоби з ріжними западно-європейськими. Се змішанє найбільше в Галичині (зі сімментальською расою).

Зглядно найбільше число худоби має між українськими землями Галичина, бо ту рогата худоба в відношеню до загалу худоби творить близько 52%. (Що до безглядного числа рогатої худоби перевишають усї інші області України Галичину дуже значно). Потім йдуть Донщина і Городненщина (31%), Минщина, Волинь, Поділе (27—30%). Решта українських областей має 20—22% крім Катеринославщини (18%) і Курщини (16%). Найменчий процент має Таврія (бо лиш 10%), що до загального числа худоби між усїми областями як звісно найбогатша.

Молочарство, звязанє з ховом рогатої худоби, є на Україні що йно в початках. Лиш в Галичині, де утворив ся коопераційний Союз господарсько-молочарський, що продукує річно до $\frac{1}{4}$ мільона кг. масла, розвиває ся молочарство на більшу скалю.

Годівля овець на Україні наслідком австралїйської конкуренції в останних десятилїтях XIX-го віка, сильно підупала.

До сего часу була південна Україна одним із головних доставців вовни на світовий ринок. До упадку вівчарства причинилось в невеликій мірі також розоране степів, на котрих блукали колись величезні отари овець, під доглядом напів кочевих чабанів. Однак мимо всего можна тепер на Україні числити що найменше 10 мільонів овець. Найбільше овець водить ся в Донщині, Кубанщині, Таврії, Катеринославщині і Бессарабії (разом до 6 мільонів). Як і в інших галузях скотарства так і ту значна більшість овець належить до селян. Вони годують переважно груборунні вівці різних порід: волоські (пирнай), маличі, чушки, цигайські. Сі вівці можуть пасти ся $\frac{3}{4}$ року, часом і більше на степу. Великі власники годують різні породи тонкорунних меринів (електоральні, негретті, рамбуле, інфантадо, чорноморські іти.), котрих вовна значно цінніша, та годівля коштовніша. Селяни доперва в останніх часах потрохи беруть ся до годівлі тонкорунних овець. Дуже важне вівчарство також в Чернігівщині, Полтавщині та Харківщині, де в 1900 р. було $3\frac{1}{2}$ мільона овець (з чого 3 міль. селянських). Годують тут славні решетилівські і сокільські вівці, що дають дуже гарний смушок. Тепер їх перехрещують з туркестанськими. Решта України посідає зглядно дуже невеликі кількості овець і вівчарство не має нігде більшого значіння. Лиш в Карпатах воно годує дуже значний процент населення. Вівці, гівської груборунної породи, випають ся по полонинах і більше користи дають молочними продуктами та шкірами на кожухи як самою вовною.

Кі з держать на Україні дуже небогато, майже виключно в горах: Карпатах і Кавказі. Годівля свиней представляє одно з найголовніших жерел доходу біднішого українського селянства і є тому дуже розповсюднена. Свині годують не лише по хлівах але й пасуть по полях а над долішнім Дністром і Дніпром заганяють на ціле літо в плавні. Благородні англійські раси йоркшпів і беркшпів на Україні дуже рідкі тай скоро вироджують ся, звичайні тутешні раси: московська, польська і кучерява тучать ся пізно і поволи. Найбільше свиней годують на Волині, Поділю і в Чернігівщині.

Верблюдов держать лиш на південно східних степах України: в Ставропольщині, Донщині і Таврії, буйволів лиш

в Бессарабії, ослів і мулів в більшій кількості лиш в Бессарабії та Таврії.

Кінчаючи огляд українського скотарства розгляньмо ще годівлю домашньої птиці. Вона хоч здавалася дуже маловажною галузю господарства, є прецінь дуже важним економічним чинником для дрібних українських хліборобів. Домашню птицю легко удержати хоч найбіднішому, на власний ужиток, при прямо спартанським способі життя нашого хлібороба, вона майже не йде, а головно на продаж і на вивіз.

Годують дробу по цілій Україні дуже багато, наша територія є дуже значним осередком вивозу птичого мяса, яєць й піря в інші області Россії, Австрії, до Німеччини, Англії то що. Лиш в Карпатах годують дробу мало, бо й зерна обмаль і птиця слабо несе ся. Раси дробу переважно свійські, серед них визначаєть ся українська порода куриї — ушанок. Тучать дріб дуже рідко, хибань гуси на продаж жидам гусячого туку.

Мимо сего, що годівля дробу веде ся на Україні по старому, що продуценти не суть з'організовані а покупці визискують їх дуже, продукція дробу, яєць і піря є дуже велика й дає значні приходи селянству. З девятьох українських губерній Россії вивезено 1905 р. звиш 600.000 сотнарів яєць, з чого звиш 90% пішло за кордон. Сі українські губернії дали 40% усього вивозу Россії, одна Харківщина дала 8% вивозу, Київщина 5%. Можна без помилки припустити, що ціла закордонна Україна продукує більш чім половину дробу та яєць Россії. Одно Поділе продало 1908 р. близько 3½ мільона штук дробу, Харківщина 1906 р. 1¼ мільона. Галичина вивозила коло 1903 р. річно яєць за 35 мільонів корон, піря за 3 мільони, дробу за 1½ мільона. В тих цифрах є вже і вивіз з Краківщини, що творить коло $\frac{1}{3}$ часті усього.

Скотарством займаєть ся на Україні кожний хлібороб, процент самостійних скотарів дуже маленький. 1897 р. в російській Україні виносив він ледви 0'4.

* * *

З дотеперішого огляду можна легко вирозуміти, що хліборобство разом зі скотарством та спорідненими галу-

зями господарства суть безперечно головною основою економічного життя України. Однак, хоч мабуть на найдальшу будучність хліборобство задержить своє переважаюче значінє, то прецінь навіть вже тепер не мож України називати чисто хліборобською країною. Величезні мінеральні богатства лежать розкинені під землею по ріжних областях України — найбільше на Донецькім кряжи, в Карпатах і на Кавказі. І хоча вартість сих мінеральних богатств без порівняня менча як вартість української почви, хоч нема виглядів, щоби ціла Україна була колись так промислова як пр. Німеччина чи Англія, то все таки певна річ, що в дуже вже недовгім часі Україна буде могла всі свої потреби заспокоїти власним промислом.

Золото зустрічаємо на нашій території лиш на донецькій височині на горбах т. н. Нагольного кряжа. Воно там находить ся в кварцових жилах, в дуже незначній кількості.

Срібло находить ся в срібно-оловяних рудах передовсім на Кавказі (Худеські кладні в Кубанщині і Садонські в западній окраїні Терщини). Невеличкі кількості срібної руди находимо в Донецькім кряжи коло Нагольної слободи, на південній Буковині і на угорській Русі в Гутинськім пасмі.

Олово виступає на Україні все разом зі сріблом в тих самих місцях — тому то й его продукція незначна, хоч більша як продукція срібла.

Мідяний крух добувають на нашій території вже в значно більших кількостях. Головні кладні міді находять ся в Донецькім кряжи, крім сего в Херсонщині і Таврії, на південній Буковині та на Мармароши.

Ртуть належить вже до найважніших гірнячих продуктів України. Добувають єї з ртутної руди — киновару, котрого великі кладні находять ся в Донецькім кряжи коло Микитівки в карбонських верствах. В 1905 році добуто киновару 842.000 сотнарів, що дали чистої ртуті до 320.000 кільограмів. Донецький кряж є одиноким місцем добуваня ртуті в цілій європейській Росії.

Цинку майже не добувають на Україні. Его крухи виступають разом зі срібними та оловяними крухами, найбільше в згаданім вже Нагольнім кряжи. Цини, ніклю,

хрому, платини й інших рідких металів зовсім нема на Україні.

Важну ролю відграває натомість Україна в світовій продукції мангану (марганця). Манганову руду добувають з олігоценських верстов коло Никополя в Катеринославщині, невеличку скількість на східнім Поділю. Річна продукція (1905 р.) виносить 1,600.000 сотнарів, отже 32% продукції Росії а близько одну шесту частину всеї світової продукції.

Усі дотепер обговорені металічні багатства України просто щезають при величи багатств України в найпотрібнішій для чоловіка металю себто в желізі. Желізо находить ся в дуже багато місцях України та й на широких просторах. Однак при нинішнім стані желізного гірництва лиш в кількох місцях України оплачуєть ся добуване желіза, зате воно там ведеть ся на величезні розміри.

Головним центром добування желіза на Україні є Кривий Ріг над Інгульцем в Херсонщині разом з околицею. Річна продукція знаменитого червоного і бурого желізяка виносить тут (1903/4) $26\frac{1}{4}$ міліона сотнарів. Загальний запас круху обчисляють поки що на 870 міліонів сотнарів. Процент желіза в крусі 60—75%. Криворіжські кладні поволи вичерпують ся, однак в найблизшій околиці відкрито в останних часах таксамо величезні припаси руди. Інші центри продукції желізної руди мають менче значінє. Добувають єї коло Керчи і в кількох місцях Донецького кряжа. Значні скількості бурого желізяка находить ся також на східній Волини. Масси багонного желізяка є на Полісю, Волини і в западній Київщині. Іх однак не експлюатують, таксамо як желізних крухів Кубанщини. В галицьких Карпатах желіза дуже маленько, на Буковині і Угорській Руси добувають его лиш дуже незначну скількість.

Загальна продукція желізної руди виносила на російській Україні 1905 р. 31 міліонів сотнарів отже 60% загальної продукції російської дєржави. В попереднім передреволюційнім році процент сей переходив 69.

Приходимо тепер до другої групи мінеральних багатств, до мінерального топлива. Як серед металів саме найважнійший — желізо — находить ся на Україні в найбільшій

числі, так і ту найважніше мінаральне топливо — кам'яний вугіль — займає на Україні перше місце.

Україна має лиш оден углевий басейн — Донецький, однак він належить до найбільших і найбагатших углевих заглибин Європи. Ширина сього трикутного углевого поля переходить 160 км., довжина 370 км., простір доходить до 23.000 км². Продукція дійшла в лихим 1905 році до величезної суми звиш 130 мільонів метричних сотнарів, значить 79% угляної продукції цілої Росії. Се число не зазначає однак продукції можливої, навіть при нинішнім розмірі копалень. Бо вже в 1902 р. була підготовлена продукція 177 мільонів сотнарів, себто більше як вся Росія загалом випродукувала в 1905 р. Однак брак попиту на вугіль приневолив до обмеження продукції.

Донецький кряж є також тим замітний, що крім звичайного вугля добувають ту багато антраціту, що заключає 88—98% чистого вугля. Антраціту добуто 1905 р. 137 мільонів сотнарів, значить більше як десяту пайку всего донецького вугля і 99% усеї російської продукції антраціту. Коксу добуто з донецького вугля 1905 р. до 23 мільони сотнарів, отже також 99% усеї російської продукції коксу.

Із сих цифр бачимо наглядно, що Україна при всій своїй хліборобській закрасці має великі припаси вугля — головної під нинішні часи підойми великого промислу. Українська продукція вугля займає в світовій продукції що правда аж семе місце по Злучених Державах, Англії, Німеччині, Австрії, Франції та Бельгії, але всеж таки є вже досить поважним чинником. До того треба памятати про некультурні відносини в російській державі, серед котрих приходиться ся розвивати українське гірництво, про прецікаві тарифові відносини російських желізниць, про молодість українського углевого промислу, часто примітивні способи і т. и. В інших культурних обставинах моглаб углева продукція України розвितись без порівняння гарнійше. З огляду на великі богатства донецької заглибини, где єї без сумніву велика будучина.

Крім антраціту і чорного вугля добувають на Україні ще бурий вугіль. Головна область бурого вугля обіймає південну Київщину (т. н. київсько-елісаветський басейн). Бурий вугіль лежить в третичних верствах і творить коло

Катеринополя, Журавки і тд. грубі поклади. При кінці минулого століття добувано ту щорічно 82.000 сотнарів вугля. Углеві поля сягають також в сусідні області Волини та Херсонщини і займають звиш 5.000 км.² простору. Третичний бурій вуголь експлюатують теж в кількох місцях Галичини (на Розточі і Підгірю пр. Потилич, Джурів). В 1901 р. видобуто звиш 1 мільон сотнарів, в 1905 р. продукція опала вже дещо понизше половини сеї кількості. Таксамо незначні є скількості бурого вугля, добувані на кавказькім Підгірю коло Баталташинська.

Україна посідає також великі маси спорідненого з вуглем торфу, що має нерівно більшу опалову вартість як дерево (3.000—4.500 кальорій). Найбільші кладні торфу находять ся в поліських багнах, багато його також на Волини, Підлясю, Галичині, Київщині, Поділю, Ставропільщині а не хибує його нігде на Україні з виємком степових, посушних областей. Добувають торф в багатьох місцях України, головно на Полісю і в Галичині (1905 р. машиново в 40 місцях). Однак всюди лиш на дрібну скалю, хоч значіне торфу при безлісности значних просторів України могло стати дуже велике.

Крім великих богатств вугля находимо на Україні дуже значні скількості нафти і земного воску. Головним тереном нафтової продукції є галицьке Підкарпатє від Попраду на схід здовж зівнішних окраїн карпатської дуги. Майже всі галицькі копальні нафти лежать на нашій етнографічній території. Борислав і Тустановичі, що дали в 1907 р. 86% всеї галицької продукції, лежать в суто українській Дрогобиччині. Загальна галицька продукція нафти виносила звиш 17¹/₂ мільона сотнарів, значить 4·8% сьвітової продукції. Крім галицьких теренів має Україна ще значні нафтові терени здовж північного збоча Кавказу від таманського півострова по верхівя Лаби. Вони продовжують ся на захід в околиці Керчи і Феодозії, на схід в Терщину (Грозний). Продукція нафти на північнім Підкавказю щойно на добре зачала ся.

Земний віск, хоч трапляєть ся по ріжних місцевостях сьвіта, то однак лиш на одній Україні добуваєть ся в більшій скількості. Одиноким центром був до недавна Борислав, де в 1885 р. добуто 123.000 сотнарів земного воску.

Однак грабіжна господарка по копальнях значно зменчила продукцію. В 1907 р. дав Борислав wraz з кількома іншими поменшими підкарпатськими копальнями (Дзвиняч, Старуня, Трускавець) лиш 25.000 сотнарів. Земний віск знаходить ся також на Кубанським Підкавказю.

Желізо, вуголь, нафта се три головні мінеральні багатства України. Четверте, не найменче важне се сіль.

Україна має три головні сільні області: підкарпатську, донецьку і чорноморсько-каспійську. Підкарпатська сільна область тягнеть ся здовж карпатського берега з під Кракова аж до румунської границі. З виїмком великих копалень соли в Величці і Бохні, усі галицькі саліни лежать на нашій території (Ляцьке, Дрогобич, Стебник, Болехів, Долина, Калуш, Делятин, Ланчин, Косів). Сіль є в Австрії державним монополем, томуто її продукція є обмежена. Пр. в Стебнику відкрито великанські кладні камяної соли, більші від велицьких, однак в Стебнику є лиш солеварня таксамо як і всюди на українським Підкарпатю. Мимо сего продукція соли на галицькій Україні виносила 1908 р. близько 540.000 сотнарів.

В другій сільній області України, в Донецьким кряжи добувають передовсім великі скількості камяної соли. Головні копальні є в Бранцівці коло Бахмута, де сверлення показали 100 метровий шар чистої соли, а річна продукція переходить 4 міліони 100 тисяч сотнарів (1901). Крім сего в Донеччині виварюють багато соли з сільних жерел та озер, головно коло Славянська в Харківщині. Річна продукція доходить 1,400.000 сотнарів.

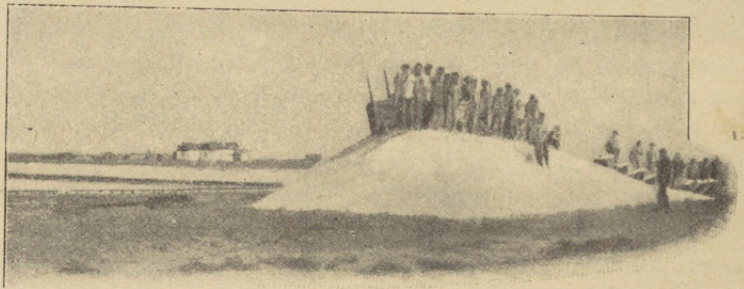
Третя сільна область України лежить над Чорним морем. Сіль добувають ту з лиманів і солених озер, напускаючи солену воду в плиткі ставки, щоби випарувала на сонци. Головним місцем продукції суть кримські солоні озера (Сакське, Сасик — Сивашське, Крим — Елїйське, Чончарське, Кинбурнські і т. и.), дальше йдуть лимани Херсонщини, головно Куяльницький коло Одеси, Маничські озера в Донщині ітд. Загальна продукція колибаєть ся між $3\frac{1}{3}$ а $5\frac{3}{4}$ міліона сотнарів річно, що зависить головно від того, чи літо було сухе й горяче чи вохке й холодне.

Загальна сільна продукція України переходить отже 10 міліонів сотнарів. Російська Україна без Таврії випро-

дукувала в 1905 р. 27% усеї соли добутої в Росії, з таврійською солию сей процент піднімаєть ся до 50%. Одна Бранцівка дає 86.5% усеї камяної соли добуваної в Росії.

Калієві соли (каїніт, сильвін) добувають в більших скількостях лиш на галицькім Підкарпатю — в Калуши. Продукція в 1911 р. виносила 179.000 сотнарів, в 1908 р. вже впала на 121.000 сотнарів.

На сїм скінчилисьмо огляд важнійших мінеральних богатств України. Є однак ще багато інших, менче впадаючих в очи а прецінь вартісних. До таких мінеральних плодів належать фосфоріти, на Поділю по обох боках кордону і в сусідних окраїнах Бессарабії. Подільські фосфороти заключають 70—75% фосфорового квасу і знаменито надають ся до меліораційних цілій. В 1905 р. добуто на закор-

Добуванє соли в Криму.

доннім Поділю звиш 180.000 сотнарів фосфоріту, значить 93% всеї фосфорітової продукції Росії.

Каолін або порцелянова глина добуваєть ся на Україні в Катеринославщині, Херсонщині, на Волини, в Полтавщині, Чернігівщині (Полошківська глина коло Глухова), найбільшеж в Київщині (межигірська глина). Загальна продукція (1904) виносила 237.000 сотнарів. Поза Україною каоліну в Росії не продукують.

Гончарські глини розповсюднені по цілій Україні, найліпші роди є в Чернігівщині й Полтавщині. Огнетревалі глини і горновий камінь находимо в Донецькім кряжи. Табличний лупак добувають в Катеринославщині на Запорожу. Літографічний камінь находить ся на Поділю, головно коло Камянця і Могилева. Графіт найдено в невеликих скількостях на Волини над Случею,

в Київщині, Катеринославщині й Херсонщині коло Кривого Рога. Мінеральні краски, головню охру зустрічаємо коло Лисичанська в Донецькій краї, коло Кривого Рога, коло Єлисавета в Херсонщині, коло Старого Оскола в Курщині. Сірку добувають під Ельбрусом на верхівях Кубані. Триплю добувають в Київщині (Звенигородський повіт), пемзу на Кавказі. Жорновий камінь стрічаємо в різних місцях України, найславнійший коло Глухова в Чернігівщині, точильний камінь теж частий пр. в Полтавщині, на галицькій Поділю (теробовельський камінь). Пишуча крейда теж доволі розповсюджена пр. на галицькій Поділю, Волини, в Харківщині. Гіпс в великих кількостях виступає на Покутті і Поділю по обох сторонах кордону, крім сего в Донецькій краї. Біла, просвітчаста його порода, алябастер є дуже частий на галицькій Поділю.

Будівельний камінь, вапно, пісок, глина, всюди трапляють ся в великій кількості і добрій якості. Навіть в степових низинах України всюди під почвою можна знайти добрий камінь. До каменярських робіт надаєть ся дуже добре червоний девонський пісковик галицького Поділя а ще ліпше кристалні (граніти і гнейси) та вибухові скали Волині, Поділя, правобічної височини і т. д. Славні суть волинські лябрадоріти, котрі зустрічаємо теж в сусідній Київщині.

На сім кінчу огляд мінеральних багатств України. З него виразно виходить, що Україна, хоч не дорівнює на тім полі краям середньої та західної Європи, однак як на культурні відносини, що на її просторах панують, продукує дуже багато і при зміні обставин може зайняти дуже важне становище в світовій продукції.

Таке сконстатоване факту моглоб неодного Українця підбити в гордість. Однак ся гордість булаби зовсім неправдана. Бо сі всі мінеральні багатства знаходять ся в руках англійських, бельгійських, німецьких, французьких, московських і польських властителів а український нарід дає лишень лихо плачену робучу силу до експлюатації сих великих багатств. Отже й на сім полі як на всіх попередних бачимо сумний економічний стан нашого народа, що збогачує чужинців скарбами власної землі, а сам з них майже

не користає. Винен ту в першій мірі брак просьвіти, зміни сего сумного стану мож сподіватись лишень від зросту просьвіти і кооперації.

* * *

Промисл України находить ся тепер на переломовій точці. Дуже визначний домашний промисл, розвятий старою хліборобською культурою нашого селянства, не може видержати конкуренції з великим фабричним промислом сьвітотим. Фабричні вироби в міру розросту желізниць сягають щораз дальше в забиті колись дошками закутини і побивають своєю дешевостию продукти домашнього промислу. Фабричні вироби походять переважно з чужих країв, український фабричний промисл хоч росте дуже швидко, не може заспокоїти й частини запотрібованя. Виходить отже: власний домашний промисл безвпинно упадає, фабричний ще належито не розвинув ся.

Зачнемо від домашнього промислу. Український домашний промисл має вже свою і то гарну славу. Єго витвори хибань в найпростійших, найгрубших родах звичайненькі. Впрочім навіть предмети призначені до щоденного ужитку прикрашені з артистичним смаком, з замилюванем до краси. Звичайнісенькі горшки, миски, тарілки, коновки, бербениці, торбини, палиці, не кажучи вже про біле й одіж — все те, хоч зроблене з грубого матеріялу, мусить бути бодай на маленький розмір прикрашене. А притім навіть в найбільш прикрашених предметах ні сліду несмачного переладованя. Дальшою ціхою виробів домашнього українського промислу є їх велика трівалість і солідне виконане. Ся обставина з одної сторони дуже корисна, з другої сторони наклад праці вимагає висшої ціни. Фабрична тандита, значно дешевша на сповид, може тим способом легко конкурувати з виробами домашнього промислу і обмежує єго щораз більше. Сільські та маломісточкові промисловці, не могучи безпосередно збути своїх виробів, попадають у руки ріжних гуртових покупців і посередників, котрі визискують їх в страшний спосіб. Домашний промисл через таке щораз більше підупадає, бо дає дуже лихий заробіток. Лиш тверда конечність а по части й традиція, що переказує ремесло з батька на сина, держить людий

при домашнім промислі. І ту знов одиноким ліком може бути кооперація домашних промисловців в напрямі добутя ліпшого знарядя, кредиту і організації збуту.

Найважнійший між усіма домашніми промислами був до недавна ткацький промисл, що доставляє головно грубих та тривких полотен на прості селянські й маломіщанські одяги та біле. Однак з простих верстатів українських ткачів виходять також дуже гарні тонкі полотна, ска-

Гуцельська пряха.

терти, рушники, хустки, нераз чудово прикрашені, що прямо дивують заграничних видців. На таких самих первісної роботи верстатах виробляють також сукна різної грубости на чоловічі одяги, гарно, нераз сухозолотом і різнобарвими узорами ткані запаски та плаhti жіночі, килими й ліжники. Серед крайно невідрадних обставин, працюючи в тісних хатах, о голоді й холоді, виробляють українські ткачі прямо чудові тканини, котрих високо естетичні прикраси дають їм артистичну вартість куди висшу як найдорожшим

фабричним виробам Англії, Франції чи Німеччини. Мимо сего наше домашнє ткацтво упадає, ткач-артист уступає перед зорганізованою капіталістичною промисловістю.

Ткацтво і звязані з ним суконництво розповсюднені по Україні ще так значно, що майже нема села, деби не було ткачів, бодай таких, що займають ся ткацтвом лиш в часах, вільних від хліборобських зайнятъ. Найвисше стоїть домашнє ткацтво в Полтавщині, де воно займає (1902 р.) звиш 20.000 родин, також в Чернигівщині й Харківщині. Головний єго осередок є в місті Кролевци і околиці, в Зінькові, Миргороді і т. д. В Галичині розвинулось ткацтво найбільше на Підгірю, сцєцїально гарні вироби дає Косівщина. Звісне ткацтво є теж коло Городка, Комарна, Галича, Буська ітд. Виріб сукна найсильнїйше розвятий в золотонішськїм повіті Полтавщини. Килими й ліжники найкрасші тчуть ся в миргородськїм і зінківськїм повіті, в Бессарабїї, на Подїлю (Ольгопільськїй, Балтськїй, Ямпільськїй, Брацлавськїй повіти, Збаражчина, Бучаччина) та в горах на Гуцульщині.

Кравецтво, звязане посередно з текстільним промислом, не розвинуло ся нїгде до більших розмірів, хоч має своїх представників по всіх селах а ще більше по місточках. В Полтавщині кравецтвом і шапкарством займаєть ся звиш 10.000 родин.

Промисл вязаня рибальських сітїй має значне розповсюдненє в Лохвицькїм повіті Полтавщини й Остерськїм Чернигівщини.

Мотузярство зустрічаєть ся по цілій Україні, найбільше в Полтавщині, Київщині (Лисянка) й Галичині (Радимно).

По текстільним промислі найважнїйше загальне значіне має оброблюване дерева. Воно розповсюднене по цілій Україні, з виїмком єї степових областей. Грубе оброблюване дерева займає постійно великий процент населеня Карпатської верховини й Підгіря, Полїся, Волини, Київщини, Чернигівщини. Виріб бальків, дощок, тесельство, всюди ту розповсюднене. Найгарнїйших теслів має Гуцульщина, сільські теслі будують самостїйно величаві деревляні церкви, часто на вивіз до долівських сіл.

З тесельством звязана будівля деревляних суден. Головний її осідок є на миньськiм Полісью в Мозирі, Петрикові, Балажевичах над Припятью а головно в Давидгородку над Горинею. Над Дніпром будують судна в Городнянськiм повіті Чернигівщини, в Никополи, Олешках, Голій Пристані, Херсоні, над Дністром в Журавні, Галичи, Жванци, над Доном в Азові.

Столярськiй промисл, слабо розвитий, заспокоює однак потреби сільськoго й маломіськoго населеня, так що фабричнi вироби на села попадають доволі рідко. Артистичне столярство витворило ся на Гуцульщині (Косівщина: Яворів, Річка), де воно тісно звязане з токарством, різьбарством і виробом всїляких деревляних дрібниць, пр. палиць, топірців, коробок, пушок ітд. прикрашених питомим гуцульським орнаментом. Звичайне столярство найбільше розвите в Полтавщині — головно виріб скринь на великий розмір, виріб меблів в Київщині, в Черкаськiм повіті. Виріб деревляних ложок розповсюднений в Полтавщині (Калайдинці), Київщині (Чорнобиль, Горностайпіль), Гуцульщині (Пороги, Яворів і т. д.), на Розточі (Яворів, Вишенка). Деревляні люльки роблять в Полтавщині (Вел. Павлівка).

Бондарство й виріб домашної деревляної посудини найзначнійші в Полтавщині (до 3.700 родин бондарів), в Харківщині (Охтирка, Котельва), на Полісью (Мозир і околиця), в Київщині (Радомиськiй повіт: Русанівка, Леонівка, Котівка, Дахнівка, Свидовець і т. д.), декуди в Чернигівщині на Волини, в Галичині на Підкарпатю і в Гуцульщині.

Колодїйство, з виробом возів, саний і деревляного хліборобськoго знарядя має також свій головний центр в Полтавщині, де ним займаєть ся звиш 2.400 родин (Грунська і Кузьминська волость Зінківськoго повіту, Калайдинці, Клепачі, Хитці Лубенськoго повіту, Липова долина Гадяцькoго повіту). В Харківщині розвитий сей промисл головно в Старобільськiм (Муратівська, Боровська, Осипівська волость), Охтирськiм (Охтирка, Котельва), Богодухівськiм (Іздохів, Попівка), Изюмськiм, Купянськiм повіті, в Чернигівщині в Ардоні (Суражськiй повіт), де виробляють навіть гарні повози.

Виріб драниць обмежений лиш на Бойківщину й Гуцульщину, гонтарство крім сего є ще й на Полісся. Там також удержав ся ще углярський, смільний та дехтярський промисл (головно в Мозирщині), що зустрічаєть ся теж і в Карпатах.

Гончар.

З деревляним промислом вяжуть ся також промисли: кошикарський, решетарський, ситницький і т. д. Кошикарство найбільше розвите в Полтавщині (до 1.000 родин кошикарів) головно в Лохвицькім повіті (Городище, Лісова слобідка ітд.), в Купянськім Харківщини (де роблять плетені меблі), Литинськім і Винницькім Поділя, подекуди

в Херсонщині, Київщині, на Мозирським Полісю ітд. Решета і сита виробляють всюди, де розвятий деревляний промисл. Плетене ходаків з липової кори водить ся лиш на Полісю.

Переходимо тепер до дальшого кодла домашних промислів, що переробляє мінеральні матеріяли.

Перше місце займає ту без сумніву гончарство, котре завдяки добрим гончарським глинам розвинуло ся на Україні дуже високо, найгарнійше на цілу Росцію. Вироби сільського гончарства, хоч прості та мають гарні форми і суть гарно прикрашені. Загальне значіне гончарства між усіми галузями домашнього промислу попри ткацтво найбільше.

Найгарнійше розвите гончарство в Полтавщині: в Миргородським (Хомутець, Попівка, Гремяча ітд.), Зінківським (Опошня, Кіжняки, Лазки ітд.), Роменським (Глинсько) і Лохвицьким (Поставмуки, Сінча, Городище, Лісова Слобідка ітд.) повіті. В Чернигівщині гончарів найбільше в Городненським (Суховірщина, Лавинь, Олександрівка, Олешня, Ріпки ітд.), Кролевецьким (Понорниця, Вербя, Оболонє, Городище, Короп ітд.), Глухівським (Полошки, Тулиголови), Новгородсько-сіверським (Шатрище) повіті. В Харківщині цвите гончарство в Валківським повіті (Нова Водолага, Просяна), Лебединським (Межиріче, Камяне), Охтирським (Охтирка, Котельва, Боромля), Богодухівським (Станичне, Кобелівка, Попівка), Ізюмським (Гончарівка, Піски). В Київщині гончарство найбільш розвите в Чигиринським, Уманьським, Черкаським, Звенигородським і Канівським повіті, на Поділю в Могилівським, Ушицьким, Ямпільським і Летичівським. В Галичині гончарство розвинуло ся дуже гарно на Розточі (Потилич, Глинсько, Немирів, Десятир ітд.) на Гуцульщині і гуцульським Підгіррю (Кути, Пістинь, Косів, Коломия ітд.), вкінци на галицьким Поділю (Чортків, Борщів, Копичинці, Мельниця, Гусятин ітд.). В інших областях України гончарство, хоч стрічаєть ся всюди, та має вже менше значіне.

Виріб цегол, кахоль, черепиці, розвиваєть ся щораз більше, головно в Полтавщині, Київщині, Харківщині, найбільшеж в Галичині, де від декількох літ скрізь селяне зачинають ставляти цегляні хати, криті черепицею і засновують спілкові цегольні та дахівкарні.

Каменярський промисл стрічаєть ся лиш подекуди. На більший розмір ведеть ся каменярство тільки в Олександрівськiм (Камишеваха) і Бахмутськiм повітi Катеринославщини та в околици Одеси.

Металевий домашній промисл на Україні загалом незначний. На деяку увагу заслугує лиш ковальство і мосяжництво. Нема українського села без ковалів, однак на більшу скалю процвітає ковальство лиш в Харківщині, в Старобільськiм повітi (Біловодськ), де що року виробляють до півчверта тисяча плугів, крім сего в Изюмськiм і Валківськiм повітi, в Чернігівщині (Стародубськiй і Сосницькiй повіти) і Полтавщині (Золотоношськiй повіт) Подекуди в південній Україні беруть ся сільські ковалі до виробу ріжних хліборобських машин.

Мосяжництво і то артистичне находимо на Гуцульщині коло Косова (Брустури, Яворів),

Переходимо тепер до послідної галузи домашнього промислу, до перерібки звiрячих продуктів. Належать ту: різництво, гарбарство, кушнірство, шевство, римарство ітд.

Різництво розповсюднене по всіх більших селах і по місточках України. Звісні суть українські сала і ковбаси домашнього виробу. В Галичині є славні різники в Яворові, Янові, Збаражи, Порохнику, Бучачи, Кутах. Гарбарство і кушнірство мають свій осідок головно в Чернігівщині, Полтавщині, Харківщині, Вороніжчині й Галичині. В Чернігівщині найважніші центри гарбарства і кушнірства суть: Олишівка (Козелецькiй пов.), Седнів і Березня (Чернігівськiй повіт), Короп (Кролевецькiй пов.); в Полтавщині: Опoшня і Зiньків (Зiньківськiй пов.), Ноні Сенжари й Царичанка (Кобеляцького пов.), Баришівка (Переяславського пов.), головнож Решетилівка в Полтавськiм повітi, широко звісна зі своїх кушнірських виробів. В Харківщині найбільше розвите гарбарство в Охтирськiм повітi (Охтирка), Валківськiм (Валки, Нова Водолага), Изюмськiм (Зміїв, Шандриголовка) і Сумськiм повітi. У Вороніжчині славить ся шкіряним промислом слобода Бутурлинівка, в Галичині Тисьмениця і Кути на гуцульськiм Підгір'ю.

Шевство і подекуди звязане з ним римарство найбільше розповсюднені в Полтавщині, де сей промисл займає звиш 9.000 родин. Переважно шевськiй промисл роз-

витий всюди там, де й гарбарський та кушнірський, отже в Зіньківськiм, Кобеляцькiм iтд. повітi, а крiм сего в Роменськiм (Сьмiле) i Константиноградськiм повітi. В Харкiвщинi головними центрами є Охтирка i Котельва, в Чернигiвщинi Березна, Новий Ропск, Климiв, Семенiвка, Орлинка, (Новозибкiвськiй повіт), Борзна i Ичня (Борзненськiй пов.), Лiтки (Остерськiй пов.). У Воронiжчинi, головнo в Бобрiвськiм, Бирюцькiм та Валуйськiм повітi, рахують до 12.000 шевцiв. В Курщинi головнi шевськi центри суть повіти: Суджанськiй (5.000 шевцiв, в однiм мiсточку Миропiлю до 3.000), Грайворонськiй, Ново- i Староскольськiй. В Галичинi шевство злучене з гарбарством зустрiчаємо в Городку, Куликовi, Буську, Угновi, Старiм Самборi, Риботичах, Надвiрнi, Бучачи, Потоцi iтд.

Роговий промисл — головнo вирiб гребенiв виступає в Полтавщинi в мiсточках Хомутци коло Миргорода i Грунях коло Зiнькова, також в Харковi i коло Сумiв.

Поменчих галузий домашнього промислу є на Украiнi дуже много. Згадаю тут лиш про оден — малярськiй, що виробляє дешевенькi сьвятi образи. Таких „богомазiв“ є в Полтавщинi звиш 300 родин.

* * *

Переходимо тепер до огляду великого фабричного промислу.

Вiн на Украiнi щойно недавно зачав ся i є ще в дитинячих пеленках. Ведуть его майже виключно чужинцi капiталiсти; московськi, англiйськi, французськi, бельгiйськi, нiмецькi — Украiнцi доставляють лиш робучої сили. Фабриканти на Украiнi мусять бороти ся з промисловою полiтикою росiйського уряду, що витревало стремить до запевнення постiйної переваги в промислi московському i петербурському фабричному округови. Мимо сеї перешкоди i своєї молодости розвиваєть ся фабричний промисл Украiни дуже скоро i має перед собою велику будучину.

Вартiсть фабричної продукцiї на росiйськiй Украiнi переходила вже при кiнцi минулого столiття (1896 р.) 470 мiльонiв рублiв рiчно, себто звиш 18%, усеї росiйської продукцiї. Разом з невеликою фабричною продукцiєю австрiйської Украiни мож прийняти пересiчну фабричну продукцiю

всєї України в початках ХХ-го століття на $1\frac{1}{4}$ мільярда корон річно. Области найбільшого фабричного промислу се Катеринославщина (97·5 міл. рублів річно), Київщина (77 міл. р.), і Херсонщина (69 м. р.). Потім йдуть: Поділе (58 м. р.) і Харківщина (51 м. р.).

Український фабричний промисл займаєть ся головно перероблюванєм продуктів поживи і природних мінеральних богатств. Натомість текстильний промисл стоїть дуже низько.

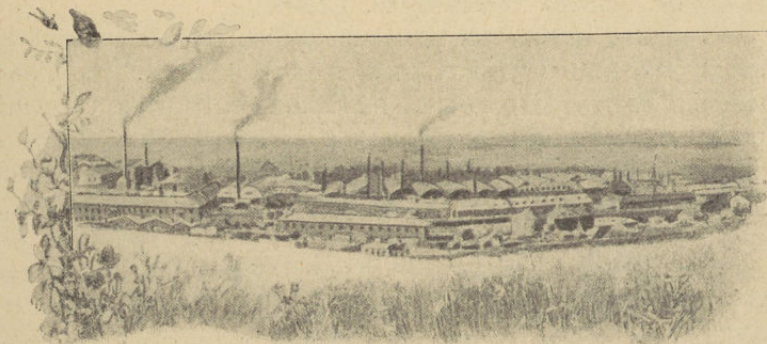
Переїдїм тепер по порядку ріжні галузи фабричного промислу. Зачнемо від текстильного.

Бавовняний промисл обмежуєть ся кількома невеликими фабриками в Донщині (Ростів, Нахичевань) і Катеринославщині (Павлокичкас).

Вовняний промисл значно більший, розвятий головно в Чернігівщині (Клинці), Харківщині (Харків), Київщині, Донщині, Гродненьщині, Волини. Льяняний і коніпний промисл значнійший лиш в Чернігівщині (Почеп, Мглин, Стародуб, Новозибків) і в Херсонщині (Одесса, де перероблюють також джуту), менчий в Полтавщині, Харківщині, Курщині. Виріб готових одягів замітний лиш в Херсонщині і Галичині (Львів, Перемишль, Станіслав, Броди).

Промисл, що перероблює поживні продукти, обіймає передівсім горальництво. Воно розповсюднене по цілій Україні, найбільшеж розвите в Харківщині, на Поділю, так австрійським як і російським, на Минським Полісю, в Київщині ітд. Пивоварство дає добрі продукти лиш в Галичині (головно Львів) і на Буковині (Чернівці). Медоварене на більшу скалю водить ся лиш в Харківщині і Галичині (Тернопіль, Янів). Олійництво найзначнійше в Херсонщині (Одесса), Київщині, Чернігівщині (Почеп, Новозибків), в Харкові, Кременчузі. Цукроварництво се оден з найважнійших промислів України. Цукроварні України, котрих число доходить до 200, находять ся головно в Київщині, Харківщині, на Поділю і в Херсонщині. Вони доставляють звиш $\frac{4}{5}$ цукрового піску всеї Россії, а близько половину цукрового рафінаду. Мельництво провадить ся на Україні переважно на дрібний розмір, водяними млинами і вітраками. Великі парові млини, що виробляють ріжні роди муки, круп, каші, находимо в Харкові, Києві,

Полтаві, Кременчузі, Одесі, Севастополи, Миколаєві, Мелітополи ітд., в Галичині у Львові, Бродах, Тернополи, Бучачи, Коломиї, Станиславові. Перерібка зв'язаних продуктів обіймає передівсім шкіряний промисл. Великі гарбарні суть в Одесі, Києві, Кременчузі, Клинцях. Виріб мила і свічок значний в Одесі, Миколаєві, Херсоні, коло Харкова, Києва, в Ромнах ітд. Деревляний фабричний промисл обіймає передівсім великі тартаки. Вони розміщені передівсім на галицькім Підкарпатю (Лісько, Старий Самбір, Турка, Дрогобич, Стрий, Долина, Надвірна), буковинській і угорськоруській Верховині, в Минщині (Мозир), північній Чернигівщині, в Кременчузі, Катеринославі, Херсоні, Ростові ітд. Корковий промисл розвинувсь в Одесі.

Желізна гута в Донецькім кряжи (Сулин и. Грушівки).

Виріб паперу ведеть ся в Харківщині, Полтавщині, Галичині (Черляни, Сасів), в Ростові, в Одесі ітд.

Металевий промисл України, хоч дуже молодий, здобув собі вже дуже визначне становище. Тичить ся се передівсім желізного промислу, що вибив ся в Росії на перше місце, перегнавши дуже скоро польський, московський та уральський райони. Виплавлюване і виковуване желіза сконцентроване головно в Херсонщині коло Кривого Рога, в Катеринославщині та змежних частях Донщини на Донецькім кряжи (Юзівка і околиця, Олександровськ, Катеринослав, Маріупіль, Керч, Таганрог ітд.). В 1905 р. виплавлено на Україні литого желіза близько 17 мільонів сотнарів, себто 62% продукції цілої Росії. Сама Катеринослав-

щина дала 49% російської продукції. Кованого заліза випродувала Україна звиш 800.000 сотнарів, себто 17%, стали 13 $\frac{1}{3}$ мільона сотнарів, себто 58% всеї російської продукції. З поодиноких залізних промислів заслугоють передівсім на увагу фабрики машин, головно хліборобських, фабрики залізничних матеріалів, залізних кораблів, бляшаних виробів і т. и. Жалізни фабрики находять ся в Катеринославі, Олександрівську, Одесі, Єлисаветі, Николаєві, Бердянську ітд. Виріб дроту і цвяхів цвите передівсім в Катеринославі, виріб залізних кораблів в Ростові та Николаєві, бляшаних коробок в Одесі. Механічні фабрики є також в Києві та Харкові, залізничі верстати на фабричну скалю в Галичині: в Сяноці (фабрика вагонів), Новім Санчи, Станіславі, Львові, Перемишли, Стрию.

З інших промислів, що перероблюють мінеральні матеріяли згадаємо промисл рафінерії нафти. Найбільші рафінерії нафти находять ся на галицькім Підгіррю (Горлиці, Дрогобич, Коломия). Фабричне гончарство ведеть ся в Харкові, фабрикація порцеляни і фаянсу в Харківщині (Буди, Славянськ) і Одесі, цементу в Чорноморськім окрузі, в Одесі і на Буковині, цегли і дахівки по всіх більших містах України, пр. Києві, Одесі, Катеринославі, Ростові, Львові, Ярославі, Перемишли, Стрию, Коломії ітд. Фабрикація скла, колись значна в лісових областях Галичині, Волини ітд., тепер обмежена на околицю Харкова та Городні і місто Бахмут. З хемічних промислів найважнійшу роллю займає сірничковий, що гарно процвітає в Чернігівщині коло Новозибкова і на галицькім Підкарпатю (Стрий, Сколе, Болехів ітд.).

Вкінці згадаємо ще про дуже важну галузь промислу: фабрики тютюну, цигар і цигаретів. В Галичині вони належать до державних заведень (Винники, Монастириська, Заболотів), на закордонній Україні, є їх до 100, головно по всіх більших містах (Київ, Харків, Житомир, Одеса, Полтава, Кременчуг, Ромни, Катеринослав, Николаїв ітд.).

Крім наведених галузей фабричного промислу є на Вкраїні ще багато інших, так що нині нема майже такого роду промислу, якогоби не мож найти на нашій території. Однак сі поминені галузи промислу занадто мало розвигі

на так велику і многолюдну територію як Україна, щоби ще їм присвячувати місце в тім короткім огляді.

Вкінці ще пару загальних цифр, дотичних участи українського народу в промислі. Ним займалось після переписи 1897 р. нецілих 5% українського народу (в Галичині після обчислень Бузка 1·4%). Нийбільше, бо звиж 14% займалося приготуванням одяжі, потім йдуть чергою: будівельний промисл, металевий, деревляний, перерібка поживних средств, ткацтво, гончарство ітд. Наведені процентові числа дуже сумні о скільки правдиві. Звісно прецінь, що між півінтелігентними ремісниками та робітниками є наклін видавати себе за „русских“.

* * *

Торговля України як загалом торговля всеї східної Європи відносно мала. Як представляєть ся цифрою торговля України годі обчислити. Коли в природнім господарстві, гірництві, промислі, все таки можна було хоч в незначнім приближеню подати суму продукції, то подати суму торговельного обороту внутрішного і внішного є прямо неможливо.

Український народ поки що стоїть доволі осторонь від торговлі, простолюднн вважає єї навіть чимось негідним поважного хлібороба з діда-прадіда. Українська торговля і велика і дрібна є тепер майже цілком в руках чужинців: Москалів, Жидів, Вірмен, Греків.

Яка сему причина? питає неоден. Звичайно звалюють єї на неповоротність і заскорузлість Українців, їх натуру нерухаву і ворожу всяким ризикам. Однак хоч такий погляд розповсюднений не лишень між сусідними народами — головно Поляками й Москалями, але й між самими Українцями, то він неправдивий. На доказ неправдивости наведу величезний розвиток староукраїнської торговлі в старокиївській і галицькій державі. Татарське лихоліте сю торговлю цілком зруйнувало а слідуєче по нїм польське панованє з його ворожою містам і нешляхотській торговлі економічною політикою перешкодило новому розвиткови української торговлі. Потім Україна прийшла під панованє Москалів, що успіли виробити ся на першорядний купецький нарід, а се також не пособляло розвиткови торговлі у нашого народа.

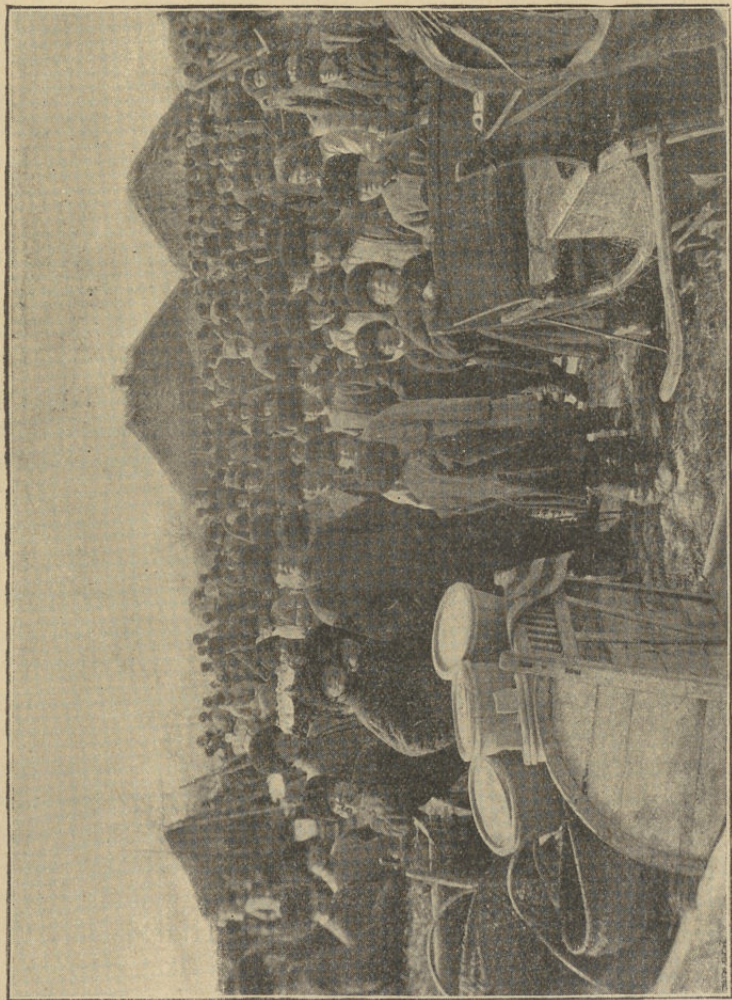
Крім сего брак просвіти відбиваєть ся тут таксамо фатально як і на всіх інших полях українського економічного життя. Де просвіта станула висше пр. в Галичині, там зараз зачала ся розвивати торгівля. Галицькі Українці мають тисячі сільських спілкових і приватних крамниць, що обертають великими масами добра і сумами грошей, мають великі торговельні організації як Народна Торговля з кільканацятьма великими складами товарів і кількома сотками філіяльних крамниць, Союз торговельних спілок, Союз збуту худоби ітд., всі з міліоновими річними оборотами разом до 25 міл. К). Просвічені селяне Бойки з Синевідська і околиці ведуть величезну і зисковну торгівлю овочами. З усього того можна припускати, що зі зростом просвіти відродить ся давна спосібність українського народа до торгівлі.

Загальний стан торгівлі на Україні є ще дуже примітивний. На се складає ся крім загально низького степеня культури ще сумний стан лучби, про котрий буду пізнійше говорити.

Першою признакою низького степеня торгівлі суть ярмарки — середновічний пережиток в торгівлі, в культурних краях майже неіснуючий. Щорічна скількість ярмарків на російській Україні переходить 4.000! Число величезне, хоч далеко єму до числа ярмарків в Московщині. Зате з 22 великих ярмарків Росії припадає 11 на українську територію: чотири в Харкові, два в Ромнах, по одному в Полтаві, Курску, Кролевци, Єлисаветі та Сумах. До того ще приходять славні колись київські контракти, що тепер вже зівсім підупали і поменчі торги в Бердичеві, Житомері, Дубні ітд. Найбільші обороти мають ярмарок в Харкові на Йордан і в Полтаві на Ілії. Загалом гуртовий товар обертаєть ся по українських ярмарках правильним круговоротом, котрий однак в останних часах через вплив желізниць втратив багато своєї правильности.

Товари закупають у гуртівників дрібні покупці т. н. офені (Москалі з Володимірської губернії) і Слобожани (розкольники з Чернигівщини), що потім розвозять їх по селах, головно лівобічних, та жидівські дрібні купці, що торгують головно на правобічній Україні. Характерним типом торговців суть прасоли — Москалі-мінйали, що міняють щітину, вовну і т. и. на дрібничковий товар і потім

зібраний матеріял продають гуртівникам. В цілій тій системі торгівлі брали Українці до недавна велику участь яко перевізники товару на запряжених волами мажах. Сї перевізники творили неначе окремий стан — чумаків — і вели дав-

Ярмарок в Чернігівщині.

нійше також самостійну торгівлю, їздячи в Крим по сіль а в Донщину по рибу, котру потім, прибувши на Україну, корисно продавали на ярмарках. Желізниці значно підорвали значіне чумацтва, однак рідкість їх сіти дозволила ему

удержатись бодай в характері звичайного перевізництва. В 80-тих роках минулого століття раховано чумаків в Чернігівщині, Полтавщині та Харківщині на 210.000; в 1897 р. перевізництво кормило в Херсонщині, Катеринославщині, Таврії та Донщині до 100.000 людей.

Ярмаркова система торгівлі держить ся на закордонній Україні не лиш великими ярмарками, що з року на рік підпадають, але дрібними ярмарками і торгами по місточках ба й селах. На австрійській Україні задля значного розвитку залізничної сіти ярмарки й торги підупали цілком (прим. славні колись ярмарки в Тернополи, Улашківцях, Чернівцях і т. д.).

Велика світова торгівля до недавних часів майже не займала української території. Се й дозволило удержатись на Україні первісним формам торгівлі. Однак світова торгівля поволи та неминучо готувить тим формам кінець. Поки що світова торгівля бачить в Україні місце продукції та вивозу сирих плодів і полишає заспокоєне потреб України місцевим старим формам торгівлі. Однак модерна організація товговлі поволи зачинає обіймати й Україну. Біржі повсталі в Кременчужі, Одесі, Києві, Ростові, Харкові, Миколаєві, Таганрозі, Воронежи, організують щораз сильнійше торгівлю. В Галичині роблять се торговельні палати ві Львові та Бродях. Заграниця щораз інтензивнійше зачинає вивозити з України єї сирі плоди і заливати єї продуктами свого промислу, загрожуючи розвиткови молодого промислу України.

Головну ролю в вивозі України займає хліб, передівсім пшениця, що вивозить ся головно з чорноморських пристаній, по части з балтійських через лібаво-роменську і інші залізничні лінії, не числячи сего, що йде на викормлене бідної хлібом Московщини. Таксамо великий є вивіз худоби, овець, свиней, домашної птиці і яєць з усіх областей України. Дерево на вивіз дає Полісе, Кавказ і карпатська Верховина. Дуже великий є вивіз вовни з південної України, звідки йдуть також величезні скількості мінеральних плодів, головно вугля, соли, мангану, желіза ітд. Фабрики Донецького кряжа спотрібували 1905 р. не цілу третину добутого вугля, прочі дві третини пішли підпирати московський промисл.

В прирівнанню до вивозу привіз на Україну мусить бути незначний, отже торговельний білянс України дуже активний. Привіз обіймає продукти чужого фабричного промислу. При бідноті та браку потреб і забаганок у нашого хлібороба сей привіз не мусить бути великий, бо і так домашний промисл заспокоює дуже значну частину запотребованя українських народних мас.

Процент українського народа, що займаєть ся торговлею вносить в Росії лиш нецілих 0·7%, в Галичині 0·4%.

* * *

Лучба мало розвита на Україні. Хоч природні умовини для неї дуже вигідні, то історичні судьби України пішли такою дорогою, що нинішньому сумному станови лучби на Україні нема що дивуватись. Україна була довгі століття під панованем Польщі, котра ніколи не дбала про дороги, а потім пішла під пановане Росії, котра й дотепер що до комунікації стоїть дуже низько. Найбільше і найліпших доріг є на австрійській Україні. В Галичині, де майже всі сухопутні дороги з виїмком желізниць суть під управою автономічних властей, що находять ся в польських руках, стан доріг досить сумний. Лиш на Буковині та на Угорській Руси находять ся сухопутні дороги в добрім стані.

Найбільше розповсюднені по Україні немошені дороги. До них може відноситись дослівно се, що сказав про російські дороги взагалі російський географ Краснов. Вони належать до найстрашніших доріг сьвіта, в літі се глибокі насипи пороху, що хмарою закриває подорожника, на весну, в осени і загалом в слоту се смуги бездонного болота, по котрім чотири коні ледви волочуть легкий віз. Коли лиш можна, скручують фіри на поле і їдуть попри дорогу. Найгірше болото і пиль панує по дорогах серед сіл і малих місточок. Водостечних ровів ні мостів звичайно нема а як є то радше театральні як здатні до ужитку. Сей рід доріг носить на широких просторах України назву польських доріг (хоч московські правду сказавши нерівно гірші).

Ще гірші суть поліські дороги. Задля бездонного болота мостять їх фашинем або поперек кладеними кругляками. Колова їзда по такій дорозі є прямо тортурою.

До сего первісного типу немощених доріг належать також гірські дороги. Сей характер мають властиво лиш гуцульські плаї, себто широкі стежки, по котрих не їздить ся возом а добро перевозить ся на вючних конях.

Немощені дороги України годять ся до комунікації хибань в зимі, коли сніг витворить санну дорогу. Тоді нераз на пару місяців перевіз по немощених дорогах стає дуже легкий і скорий. Користають зі сего тисячі навантажених саний, головно на лівобічній Україні.

Немощені дороги лучать в Галичині лиш села та при- сілки, хоч і такі дороги ту звичайно сяк так мостять. На закордонній Україні такі дороги лучать між собою навіть більші міста. До таких міст як Полтава, Кременчуг, Катеринослав, Ростів, Херсон ітд. не веде ніяка добра, мощена дорога. Що така недбайливість уряду приносить необчислимі шкоди населеню, перепинюючи торгівлю і руйнуючи тяглу худобу, зрозуміє кождий.

Мощених доріг на Україні дуже мало, з виїмком її австроугорської части. Галичина, Буковина і угорська Русь, хоч їх битим дорогам і що до кількості і що до якості дуже далеко до доріг дійсно культурних країв Європи, хоч їх дороги ославлені в цілім культурнім світі, мають прецінь куди більше битих шляхів як десять раз більша закордонна Україна. Всі міста і місточка австрійської України получені макаримізованими шляхами „гостинцями“. У Львові сходять ся їх вісім, в Чернівцях сім, в Перемишли, Тернополи, Коломиї, Бучачи, Городенці по шість ітд. Натомість на закордонній Україні заслугують на назву битих шляхів лиш: кієво-петербурське шоссе, що приходить в Київ через Гомель і Чернігів, шоссе з Києва до Берестя на Житомир, Новгород волинський, Рівне (вітка до Дубна й Кремьянця), Луцьк, Ковель, шоссе з Томашева до Люблина, шоссе зі Староконстантинова до Камьянця, шоссе з Курська до Харкова і гірське кримське шоссе зі Симферополя й Севастополя на південний беріг півострова. Інші „більші тракти“ і „почтові дороги“, хоч називають ся нераз биті, суть в такім стані, що навіть в більших містах виглядають скорше на леднякові морени як на дороги чи вулиці культурного міста.

Зовсім аналогічні відносини як при битих дорогах па-
нують також в залізничній лучбі України. І тут австрійська
Україна, хоч і як їй далеко до культурних країв Європи,
куди перевищає закордонну. Що правда лиш густотою
залізничної сіти а не загальною довжиною ліній. (Галичина
має звиш 5 км. залізниць на 100 км² простору, закордонна
Україна ледви 1 км.).

Крім рідкоти залізнична сіть України має ще другу
лиху прикмету. Єї лінії стремлять до чужих центрів і мало
узгляднюють потреби місцевої української лучби. Се доти-
чить лиш закордонної України, бо Галичина, відмежена при-
родною границею Карпат від решти Австро-Угорщини, мусіла
дістати географічно самостійну залізничу сіть з осередком
у Львові. На закордонній Україні всі головні магістральні
лінії переведені для вигоди московського центра і балтій-
ських пристаней. Дятого пр. нема прямої залізниць з Ки-
єва до Одеси або Харкова, натомість є окреме пряме по-
лученє між Ромнами а надбалтійською Лібавою, Севасто-
поля і Харкова з Москвою.

Третою лихою прикметою українських закордонних
залізниць є їх тарифи, так уложені, щоби як найбільший
рух сконцентрувати на залізницях московського осередка
держави і тим робом приспорити єму доходів. Через таку
тарифову політику московського уряду виходить дешевше
везти добро з України залізницями до далеких балтійських
пристаней як до сусідних чорноморських. На тім розуміє ся
терпить також чорноморське мореплавство але передівсім
торговля самоїж України.

Наслідком прямованя до чужих центрів а також через рід-
кість сіти залізниць взагалі, нема на Україні важніших заліз-
ничих узлів майже зовсім. Одинокий залізничий узол в євро-
пейськїм зміслі се Львів, де сходить ся девять головних і льо-
кальних ліній. Стрий, Станіславів, Коломия, Тернопіль суть
поменчі узли з пятьма лініями. На закордонній Україні за-
служують на назву залізничних узлів лиш Берестє литовське
і Харків, в котрих сходить ся по пять ліній. Навіть Київ є
стисло беручи, лиш перехрестєм двох важних ліній, таксамо
Полтава, Ростів ітд. Зависимість українських залізниць від
чужих центрів є причиною, що часто дуже важні перехрестя
залізничних ліній лежать в чистім поли коло якогось нікчем-

ного села пр. Сарни, Бахмач, Козятин, Жмеринка ітд. Одиноке більше загуще зелізничих ліній з численними льокальними вузлами знаходиться в Донецькім кряжі.

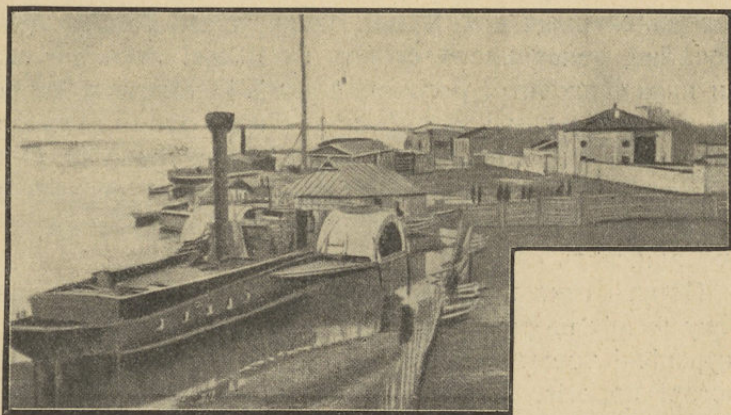
Вичисляти головних зелізничих ліній України не будемо, однак годить ся згадати про деякі, що мають для лучби першорядне значіне. З Чорним морем лучить Україну сім головних ліній: Львів-Одеса, Знаменка-Миколаїв, Харків-Севастополь з відногою до Керчи, Катеринослав-Бердянськ, Донецький кряж — Маріупіль, Донецький кряж — Таганрог, Катеринодар — Новоросійськ.

До Румунії ведуть шляхи на Тираспіль в Ясси і зі Львова на Чернівці до Букарешту. З Угорщиною лучать Україну карпатські желізниці: Станіславів-Сигіт, Львів-Мукачів, Львів-Ужгород, Перемишль-Угель. До польської части Галичини і западних країв Австрії ведуть лінії Львів-Краків і Станіславів-Новий Санч, до російської Польщі лінії Ковель-Люблин-Варшава і Бересте-Сідлець-Варшава. На північ в Білорусь, Литву та до балтійського моря ведуть желізниці з Берестя на Білосток, з Рівного на Вильну, з Ромнів на Минск і Лібаву. На північ і північний схід, в Московщину ведуть лінії з Києва на Курськ, з Харкова в Москву, з Купянська на Пензу і Самару, з Донецького кряжа на Вороніж. На схід ведуть желізниці з Донецького кряжа і Катеринодару до коліна Волги і з Ростова здовж Кавказу до Баку.

На самій Україні головні напрями желізниць йдуть переважно з западу і північного западу на схід і південний схід та в напрямі поперечнім. Головні артерії зелізничої лучби для України будуть отже: Чернівці-Одеса, Львів-Одеса, Бересте-Рівне-Бердичів-Умань, Ковель-Київ-Полтава-Донецький кряж-Ростів-Баку, Фастів-Катеринослав, Новозибків-Суми-Харків-Донецький кряж ітд. Нині сі лінії, що переважно лиш лучать магістралі, прямуючі з Московщини над Чорне море, не мають такого значіня як повинні мати яко сполука України з Заходом. Нині значно сильнійший рух є на поперечних лініях, що безпосередно або посередно прямують до московських центрів отже: Бересте-Минськ-Москва, Львів-Рівне-Вильно, Новоселиця-Київ-Курськ, Вапнярка-Черкаси-Пирятин, Миколаїв-Кременчуг-Ромни, Балта-Кременчуг-Харків-Курськ ітд. Дуже важні теж промислові лінії, що лучать зелізні поля Кривого Рога через Катеринослав з угля-

ними полями Донецького кряжа, на котрім залізничі лінії творять сіть найгустійшу на Україні.

Водяні дороги України були колись головними шляхами лучби й торгівлі. Велика культурна місія українських вод звісна з історії, вони були протягом довгих століть самотніми вигідними дорогами серед тяжко проходимих лісів і бездорожних степів України. Комунікація по українських водах була в старину куди живіша як тепер і то не лиш задля браку сухопутних доріг чи залізниць але також задля більшої тоді довжини водяних шляхів. Вирубане лісів спричинило обмілене рік та річок, греблі млинів поперего-

Пристань в Кременчуці.

роджували річки, колись сплавні. Штучних водних доріг на Україні майже нема — самотні канали: Огінського і Дніпровсько-Бужський побудовано ще за польських часів, вони перестарілої будови, плиткі й занедбані, можуть служити хибань до перевозу дерева сплавами.

Довжина всіх водяних шляхів України переходить 7.000 км., значить тільки само що має Австрія чи Англія, правда в десятеро менше як має європейська Росія. В поданій саме загальній сумі наведені також простори рік сплавних лиш для дараб і малих суден.

Докладні загальні цифри для поодиноких рік подав я в першій частині книжки (ст. 90 дд.).

Найважнішою водяною дорогою України є Дніпро. Він судоходний для більших річних кораблів на цілій своїй українській течві. Однак простір порогів завдяки дивній недбайливості уряду й дотепер доступний лиш для менчих суден і сплавів пливучих за водою. Споруджені урядом 1843—56 в порогах канали нікуди не годять ся і плавба мусить і дотепер часто вживати давних, природних „козацьких ходів“. А прецінь Американці ще в першій половині минулого століття обходили досконалыми каналами куди тяжші перепони річної плавби. 1893—5 знов їздили на пороги інжинірські комісії. Вони сконстатували, що легко і без великих коштів можна буде проторити через пороги вигідний водяний шлях долі й горі, однак справа знов застрягла. В початках теперішнього століття англійські інжиніри виробили плян цілковитої регуляції порогів і сполученя Чорного моря з Балтійським через Дніпро і Двину одним довжезним водяним шляхом, доступним і для морських кораблів. Однак сей плян, що дає величезні будучі користи не лиш для України, але й для російської держави взагалі, мабуть не скоро здійснить ся.

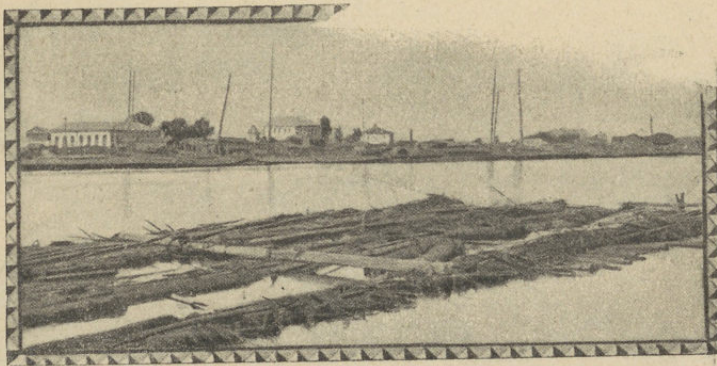
Пороги спинюють отже плавбу й дотепер, ба навіть з року на рік щораз менче суден по них переходить, бо асекураційні товариства не хочуть убезпечувати суден на просторі порогів. З тої причини фльота річних суден ва Дніпрі поділена на дві часті: висше порогів і низше порогів. Повисше порогів було 1900 р. 208 пароходів і 1002 непарових суден, понизше порогів разом з устями Бога 148 пароходів і 1203 непарових суден. Скількість пароходів на Дніпрі зросла в послідних 16-и літах минулого століття в трое повисше порогів, в двоє понизше. Скількість парових сил виносила 1900 р. звиш 16.000.

Непарові судна на Дніпрі мають різні типи. Найбільші є гончаки, що підоймають до 1.400 тонн (по 1.000 кг.), потім йдуть баржі та барки (900—1.300 тонн), берліни (найчисленніші, 800—1.140 тонн), байдаки (650 тонн), трембаки, лайби, дуби (130—160 тонн), лодки (80 тонн), галяри (50 тонн), чайки (30 тонн). Містимість всіх непарових суден на Дніпрі була 1900 р. близька 500.000 тон, себто мало що менча як містимість усеї морської торговельної фльоти Австро-Угорщини.

Крім сего ходить по Дніпрі та його притоках множе-ство сплавів, пересічно звиш тисячі річно. Ще в початках 90-их років переходило через пороги звиш 600 плотів річно, в початках ХХ-го віка лиш 400.

На річних суднах Дніпра перевозить ся крім великих скількостий дерева ще камінь, збіже, овочі й інші дорожші товари.

На Дону, хоч нема порогів, плавба значно менча, за-для його маловодности. Скількість пароходів 1900 р. була 189 зі звиш 10.000 парових сил, скількість непарових суден була 488, зі звиш 200.000 тонн містимости. Найменший роз-мір має плавба на Дністрі. Скількість пароходів (1900) ви-носила лиш 9 зі звиш 200 паровими силами, непарових

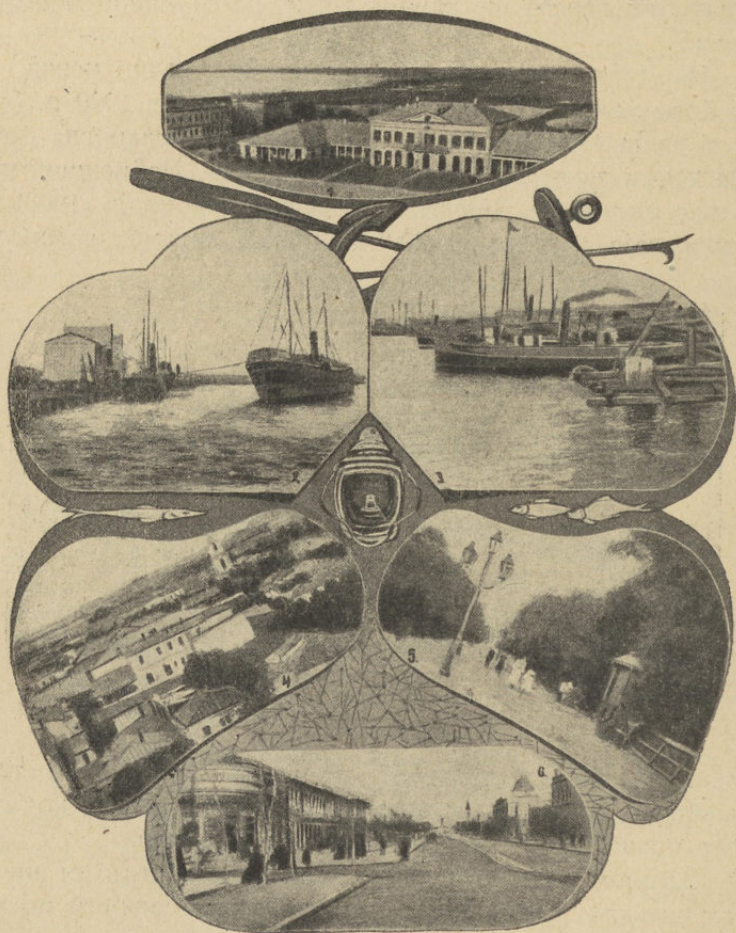
Пристань в Крукові.

суден, головно галярів 187, з містимостию 22.000 тонн. Плавба по Дністрі в останних часах навіть менчає, хоч саме тепер працюють над єї розвитком в Галичині.

Загалом плавба по ріках України находить ся ще на дуже низькім ступени. Вина сему крім недбайливости московського уряду ще й загальний низький стан культури та еко-номічного розвитку на Україні. Через виправлене Дніпрових порогів та належите получене Дніпра й Дністра з ріками балтійської системи, отже і з французько-німецькою кана-ловою сіттю моглиби водянні дороги України дійти колись до величезного значія.

Кінчаючи представлене лучби на Україні, звернуть ко-ротко до може найважнійшої єї галузи, до мореплавства.

Воно є теж в сумнім стані. Правда, Чорне море має для мореплавства багато лихих прикмет, про котрі я в сій книжці часто згадував: замкненість, бурхливість, брак добрих пристаній ітд. Однак щож значать сї лихі прикмети для сучасної техніки? Спихати вину на низький рівень про-

Миколаїв.

мисловости Росії, як се роблять російські публіцисти, не яло ся. Вина лежить в загальнім низькім стані культури пануючої нації та в цілковитій неспосібности уряду, що не підпомагає приватного мореплавства як слід. Російські чорноморські кораблі славлять ся своєю неточностию і не-

харностию. Дрібне чорноморське мореплавство, що зачало розвиватись в початках XIX-го віка і було переважно в руках надморських Українців, під рукою уряду зниділо. Тепер відносини над Чорним морем так цікаві, що пр. перевіз добра з одної чорноморської пристани до другої коштує майже тільки само, що перевіз з такої пристани в Англію!

Скількість морських пароплавів, що пливають під російською флягою на Чорнім мори не велика: 316 кораблів з 187.000 тонн, себто 42% числа і 52% тоннажу всеї російської парової фльоти (1901 р.). Число вітрильних кораблів виносило 635 з 47.000 тонн. Пароходи держать правильні лінії між найважнішими чорноморськими пристанями: Одесою, Николаєвом, Херсоном, Севастополем, Ростовом, Новоросійськом ітд. крім сего з Севастополя виходить пряма пароходна лінія до Царгорода, з Одеси до Александрії і Владивостока.

Мимо сумного (з європейської точки погляду) стану чорноморського мореплавства, воно стоїть значно вище як мореплавство на інших морях Росії. 70% ваги всего набору і 65% вартости всего російського вивозу йде з чорноморських пристаней. Але відворотна сторона сих гарних чисел? 92.5% кораблів, що заходили пр. 1896 р. в чорноморські пристани, були чужі, лиш 7.5% плило під російською флягою!

Области й селитьби України.

Не маючи вже від віків самостійного державного життя, розірвана між три чужі держави, знаходить ся ціла Україна тепер в стані животія — не повного життя. Наслідки браку самостійности відбивають ся на кождім поли матеріяльного й умового життя. З попередних сторінок книжки виходить се дуже виразно.

Сучасний адміністраційно-політичний поділ України є також одним з наслідків політичної несамостійности України. Яко такий, він не числить ся з природними та антропогеографічними умовами а узглядняє лиш державні рації теперішних володіючих чинників.

Вже самі державні границі потягнені дуже неприродно. Австрійська Галичина обіймає кусники Розточа, Волини, Поділя, Покутя, зівсім тотожні з сусідними частинами сих природних областей, що лежать в Росії. Природа і люди однакові по обох боках кордону, лиш державні власти інші. Карпатська границя між австрійською та угорською Україною, хоч сповидно виглядає на природну, булаби нею доперва тоді, колиб йшла самою південною межею пісківцевих Карпат. Бо при зглядно легкій перехідности Карпат, творить їх простір не лишень одноцільну природну але й одноцільну антропогеографічну область. Цілком тотожні Лемки, Бойки й Гуцули мешкають і по сім і по тім боці австрійсько-угорської границі.

Ще більше ярко виступить неприродність теперішнього поділу України, коли будемо розглядати адміністраційні одиниці в кождій з трех держав, до котрих належить українська територія. На Угорщині звязана українська частина в одну величезну цілість зі Словачиною, Семигородом, Альфельдом, Банатом ітд. Усе зцентралізоване в Будапешті. Навіть границі автономних округів (комітатів) переведені без огляду на природні та етнографічні критерії. Наслідком сего угорські Українці не мають ніякого політичного значіння.

Таксамо є в австрійській части України. Заселена Українцями Галичина, що природою належить зовсім до східної Європи, є получена з великим князівством Краківським, що заселене виключно Поляками і належить по своїй природі

до середушої Європи, в одну адміністраційно-політичну цілість. Наслідком сеї неприродної сполуки є постійна завзята боротьба між Українцями а Поляками, що триває кількадесять літ без вигляду на мир і ослаблює дуже оба народи. Українці борються за рівноправністюю і проти польонізації, Поляки, в імя традицій своєї державности, за гегемонію й ассіміляцію Українців. Одинокий вихід з того сумного стану бувби поділ Галичини на східну, українську, і западну, польську частину.

Таксамо Буковина зліплена властиво з окраїн галицького Покутя, Верховини й Підгір'я з окраїнами румунського Підкарпат'я. Се знов спричинює українсько-румунську політичну борбу.

Також подрібний поділ австрійської України на повіти не узгляднює природних та етнографічних відносин, що теж спричинює багато недогідностей. В виду всіх тих відносин поставили галицькі Українці в свою політичну програму домагане, щоби всі австро-угорські землі заселені українським народом виділити з дотеперішних адміністраційних одиниць і злучити в одну територію з широкою автономією в рамках австрійської держави.

Найбільша частина України — російська, теж терпить від неприродного політичного поділу. Українська тутешня територія розірвана між слідуючі групи губерній: привіслинську, западну, юго-западну, малоросійську, новоросійську і кавказьку. Саміж губерніяльні границі проведені майже всюди без огляду на природні й етнографічні відносини. Ся обставина при дуже слабім розвитку конституційного житя в Росії не має ще такого значін'я, колись зі зростом сьвідомости тутешнього громадянства сей неприродний поділ мабуть теж буде жерелом всіляких недогідностей.

Нинішня антропогеографія при описи краю звичайно не узгляднює адміністраційних поділів, хиба в якихось спеціальних випадках. Тим менче потреба нам держатись адміністраційних поділів, коли вони до того ще не мають ніякої географічної вартости.

Таксамо годї нам буде держатись „поділів Росії по природним і економічним признакам“ Арсенєва, Семйонова, Ріхтера, Фортунатова ітд., бо й вони не мають географічної

вартости. На найбільшу ще увагу заслугує поділ Ріхтера, котрий признає українським землям Росії загалом беручи, окреме становище. Дуже гарний поділ подає також Драгоманів у „Вільній Спілці“, однак він теж не надаєть ся для географічного опису.

З тих усіх причин описувати буду нашу країну після єї природних областей, зазначених в першій частині сеї книжки. Хоч і сей поділ не всюди відповідає потребам антропогеографії, то все таки він є може одиноко вказаний для території, котра не становить одної державної цілости.

Карпати творять першу природну область України. Вона заселена трома українськими племенами: Лемками (від Попраду по Ославу), Бойками (від Ослави по Лімницю) і Гуцулами (аж по етнографічну румунську границу). Населене всюди дуже рідке, найрідше в бойківських горах. Хліборобство нігде не в силі викормити навіть сего рідкого населеня. Лемки і Бойки більше його пробують (овес, картоплі), Гуцули менче тай то лиш при березі верховини. Головну основу бутя творить скотарство хатне й полонинське, лісовий і деревляний промисл. Щорічно великий процент населеня виходить на далекі зарібки.

Селитьби в українських Карпатах мають майже виключно характер сіл. Лемківські та бойківські села творять звичайно довгі ряди поодиноких господарств, досить густо розмішених здовж долини і потока, гуцульські складають ся з поодиноких дворищ, порозкиданих по збочах долини, виступах гір, узгір'ях ба навіть одним по хребтах і під верхами. Хати всюди деревляні, криті драницею та гонтем, у Бойків часто й соломою.

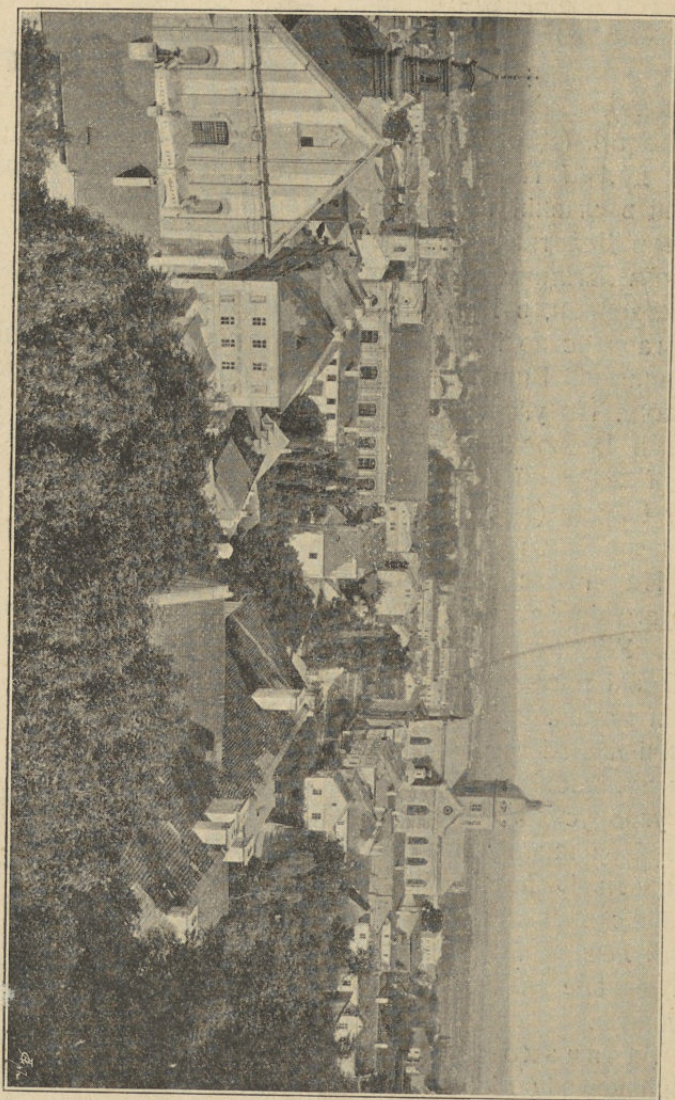
Більших міст в Карпатах зовсім нема, є лиш місточка, заселені переважно жидами, дуже брудні й нехарні. Лемківщина заспокоює свої торговельні потреби в сусідних містах і місточках польських як Новий Санч, Горлиці, Грибів або словацьких як Бардіїв. З лемківських місцевостей заслугують на увагу по угорським боці місточка Свидник і Струпків, по галицькім купелеві місця Криниця, Жегестів, Висова, Івонич і Риманів, та торговельне місточко Дукля при важнім провалі крізь Карпати. Одиноке більше тутешне місточко є Сянік з фабриками залізничних возів (11 т. м.).

На Бойківщині осідками дрібної торгівлі і деревляного промислу суть місточка: Турка над Стриєм (11 т. м.) Лісько над Сяном, Старий Самбір над Дністром і Сколе над Стриєм з фабриками сірників. Село Сморже звісне своїми ярмарками на худобу, Синевідсько, торгівлею овочами. Здовж долини Опору лежать численні літниська (Тухля, Славсько). На Гуцульщині теж дуже багато кліматичних місцевостей (Дора, Яремче, Микуличин, Татарів, Ворохта, всі в долині Пруту). Торговельні потреби залагоджують Гуцули в славній тартаками Надвірній, звісним своїми солеварнями Делятині, в гарно положенім Косові, що славить ся своїм лагідним кліматом, садами, домашнім промислом і солеварнями, в Кутах над Черемошем, де гарно розвинулось гарбарство і кушнірство і в сусідній по тім боці ріки буковинській Вижниці з великими тартаками і столярською школою. По угорській стороні суть найважнішими торговцями Верховинців Мармароський Сигіт (21 т. м.) при виході залізничі й гостинця, що веде з Галичини на Угорщину і Густе (10 т. м.). Звісні мінеральні жерела суть в Буркуті галицькім і угорськім та в Пістини.

На угорськім Підкарпатю уступає гірське господарство відразу хліборобству, плеканю садів і виноградників. Українська територія висуває ся лиш немного на підгірські ровени. Усі важніші тутешні міста лежать на самих єї межах. Всі вони положені в тих місцях, де важні залізничі й биті шляхи виходять з гір. І так при виході тарнівсько-лелюхівської залізничі лежить Пряшів (16 т. м.), осідок угроруського єпископства, при виході лупківської залізничі на низину лежить Угель (20 т. м.), при виході залізничі Львів-Самбір-Сянки лежить Ужгород (Унгвар, 17 т. м.), теж єпископська столиця, вкінці при виході залізничі Львів-Стрий лежить Мукачево (17 т. м.). Усі ті міста мають важне торговельне значіне яко точки обміну гірських і долівських продуктів.

Галицько-буковинське Підкарпатє творить лагідний перехід між сьвітом гір а рівнин. При значній скількості лісів та сїножатий і не дуже родючій почві, хліборобство лиш поволи в міру віддали від карпатського берега бере перевагу. Крім сего великі богатства соли й нафти забирають багато робучих рук. Села всюди звичайно не-

ликі, хати деревляні уступають оподалік від гір місця лї-
пянкам соломою критим. Тут вперве запізнаємо ся з непри-
надним типом галицьких місточок і міст. Головною їх ціхою

Перемисьль.

є як до пори року болото чи порох на вулицях. Лиш пе-
редмістя, замешкані міщанами-рільниками Українцями вигля-
дають часом привітно зі своїми обійстями, садами й огородами

коло чепурних хаток. Осередок міста займають жиди. Їх доми й камениці звичайно кплять собі зі всіх естетичних і гігієнічних понять, бруд і нехарство мають там постійні гнізда, серед котрих кипить по нужденних краях і склепиках дрібна торговля. Більшої торгівлі на європейський взір та великого фабричного промислу галицькі міста з малими виїмками не мають. Християнське богатше міщанство майже не існує, інтелігентну верству міста творять урядники, звичайно Поляки, в малім лиш проценті Українці.

На западних межах українського Підкарпаття зустрічаємо над Сяном місто Ярослав (25 т. м.), на залізничім узлі, в важнім стратегічнім положеню. Воно славилось колись своїми ярмарками. Горі Сяном лежить Радимно, звісне мотузяним промислом. Найважнішим надсяновим містом є Перемишль (55 т. м.), разом найстарше місто галицької України, колись княжа столиця Ростиславичів. Своє значіне завдячує Перемишль положеню при переході через сплавний Сян, на головних шляхах, що ведуть з заходу і північного заходу на схід і південь. Перемишль лежить на важнім залізничім узлі, утворенім головною східно-західною галицькою лінією і лупківською залізницею, що є найліпшим полученем з Угорщиною. Перемишль є нині перворядною твердиною, що заслонює вхід до долини Сяну та до лупківського провалу, і веде значну торговлю. Є ту осідок уніятського єпископства і богатьох українських культурних і економічних товариств.

На наддністрянськім Підкарпатю перерізанім вздовж трансверзальною залізницею, простяг ся цілий ряд більших міст. Над Дністром лежить Самбір (20 т. м.) з деревляним промислом. Зі Самбірщини походив Сагайдачний. Над Тисьменицею лежить Борислав (15 т. м.), недавно ще нужденне бойківське сільце, тепер разом зі сусідними Тустановичами (12 т. м.) і Східницею осередок галицької продукції нафти й земного воску. Цілий ліс вертничих веж, фабричних димарів, величезних нафтових збірників, підносить ся зі славного „бориславського болота“, з поміж нужденних, брудних домиків, що криють тільки міліонерів і нуждарів, біди і щастя, злочину й розпусти. Головні рафінерії нафти находять ся в близькім Дрогобичи (38 т. м.), осідку нафтових богатирів і спекулянтів. Великі солеварні находять ся тут

і в поблизкій Стебнику, де відкрито величезні, дотепер однак не використувані поклади камяної соли. Недалекий Трускавець має мінеральні жерела.

Над Стриєм лежить важний залізничий узол Стрий (31 т. м.), де перетинають ся лінії підкарпатська з львівсько-мукачівською та виходить лінія на Поділе. Стрий є осідком молочарського українського союзу і різних інших українських товариств, мельницького, деревляного і сірникового промислу. Недалеко устя Стрия старинне містечко Жидачів. При підкарпатській залізниці лежать дальше на сході; купелева місцевість Моршин, Болехів з солеварнями й фабриками сірників, Долина з солеварнею і тартаками, Калуш з великими копальнями потасових солей та солеварнями. При спливі двох Бистриць положений Станиславів (60 т. м.) є важним залізничним узлом, що лучить підкарпатську лінію з львівсько-черновецькою, угорською та південно подільською. Місто має значну торгівлю і промисл і є осідком уніятського єпископства. Станиславів перейняв в значній мірі колишне значінє Галича, що є нині нужденним містечком, положеним над Дністром на межах Підкарпатя в дуже гарнім і комунікаційно важнім місци. Нині Галич поволи підносить ся завдяки залізничому роздорожу і пробам оживлення плавби по Дністрі, котра ту і в Журавні, положенім при устю Сьвічі, має свій початок. Недалеко Станіславова зустрічаємо Тисьменицю (10 т. м.) з гарбарським промислом і Отинію з фабрикою машин.

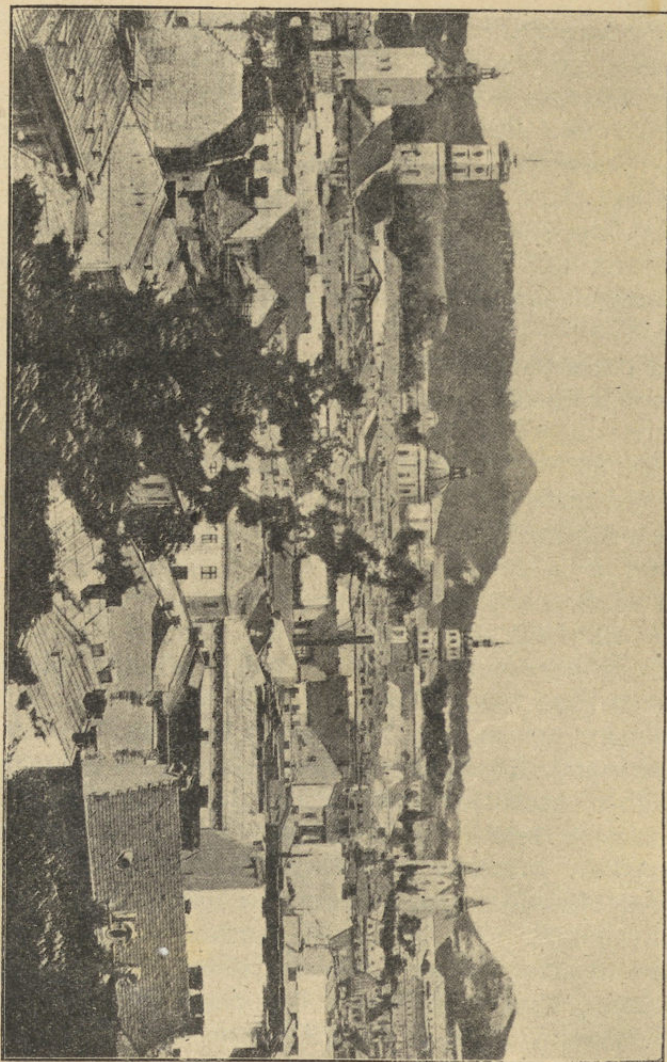
В сточищи Прута є найважнішим містом Коломия (43 т. м.), на залізничім узлі підкарпатських і покутських локальних залізниць, з великою торгівлею (торговий осередок для Гуцулів) і визначним гончарським промислом. Дальше долі Прутом лежить Заболотів з фабрикою тютюну і важний торгівлею Снятин (12 т. м.). Джурів і Новоселиця мають копальні бурого вугля. На буковинськім Підкарпатю лежать над Прутом Чернівці (87 т. м.), столиця Буковини, залізничий узол, що висилає лінії в Россію і Румунію, визначний живою торгівлею. Чернівці суть осідком німецького університету, православної митрополії і богатьох українських товариств. Недалеко звісна ярмарками Садагора. На буковинськім Підкарпатю замітні ще торговельні міста і містечка: Сторожинець (10 т. м.), Радівці (17 т. м.) з ве-

ликою стадниною і Сучава (12 т. м.), вже на волоській території, пам'ятна смертю Тимоша Хмельницького, звісна великими відпустами. Качика має великі поклади соли і солеварні.

Розточе лишень своєю південно східною частиною належить до України, обіймаючи часть Галичини і Холмщини. Розточе вже переважно хліборобська країна, хоч досить великі ліси удержали ще дещо лісного та деревляного промислу. Села тутешні звичайно великі і широко розкинені, не раз складають ся з великої кількості далеких від себе присілків та розкинених дворощ. Міст на Розточі не багато, зате розложило ся на його південній межі одно з найважніших міст України, староруський княжий город Львів.

Положене Львова в широрій китловині верхівій Полтви, окруженій ерозійними горбами і виступами плит Поділя і Розточа є доволі живописне, хоч краєвидови бракує ріки. Нужденний потічок Полтви в цілім місті засклеплений. Географічне значіне положеня Львова є те, що він лежить на місци найлегчого переходу з надбужанських низів в Підкарпатє і на захід через височинну чорноморську гряду, в тім місци найвузшу і найдоступнійшу. Через таке панує Львів над усіма дорогами південно західної України і злучивши їх переводить на захід. У Львові є найбільший залізничий узол цілої України, девять головних і льокальних залізничих шляхів і вісім гостинців сходить ся ту з усіх сторін сьвіта. До зросту Львова причинюєть ся в головній мірі його становище яко столиці Галичини, найбільшої австрійської провінції. Заложений в половині XIII-го віка галицькими князями Данилом і Львом, не мав великого значія. Під польським панованем цвив торгівлею і промислом лиш в XV і XVI-ім віці, завдяки німецьким міщанам, потім підупадав щораз а під австрійське панованє прийшов маленьким, бідним місточком. Головною підоймою теперішного розвитку Львова були й є залізницї. Львів є осередком торгівлі української части Галичини і має деякий фабричний промисл та значно розвите ремесло (цегольні, бровари, фабрики спиритусу, залізничі варстаті, кравецтво ітд.). Скорий розвиток Львова в найновіших часах надав йому характер модерного міста — скількість історичних па-

мяток невелика. Львів є осідком трох митрополій, університету з десятком українських катедр, політехніки, торговельної академії і багатьох середних та фахових шкіл. Львів

Львів.

є також головним поки що центром українського життя, осідком дуже многих і важних українських товариств та інституцій.

На галицькім Розточи лежать крім сего лиш невеликі місточки: Жовква, Яворів (10 т. м.) з деревляним проми-

слом, торговельна Рава Руська (11 т. м.) на залізничім узлі, Немирів з мінеральними жерелами, Потиліч зі славним гончарством, Белз, колись староруське княже місто, Мости великі, величезне село Камінка волоська (10 т. м.). Над Бугом лежать: стародавній Буськ, Камінка струмилова, Сокаль, початок живійшої плавби на Бузі.

На холмським Розточи головним містом є Холм (20 т. м), оснований князем Данилом яко твердиня і столиця, тепер жидівське місто, ведуче торгівлю хліборобськими продуктами урожайної околиці і столиця ново-утвореної губернії. Попри Холм бачимо тут лиш дрібні місточка: Тарногород і Томашів, гнізда пограничного пачкарства, Білгорай, звісний виробом сит, торговельний Грубешів, звісний сусідством Городла, де була заключена польсько-литовська унія 1413 р., Замостє (12 т. м.) з деякою торгівлею, колись сильна твердиня і осідок академії, звісний облогою Хмельницького 1648 р.

Зовсім подібний характер, лиш низинний має сусідне від півночі Підлясьє. Воно обіймає північну частину холмської і південну городненської губернії. Дуже родючі околиці з великими селами чергують ся тут з великими лісами (біловежська пуща) та багнами. Найважніше місто Підлясьє се твердиня Берестє (54 т. м.) над Мухавцем, східний наочнич привіслянського чотирокутника фортець і важний залізничий узол, де сходить ся пять важних ліній з виходом дніпровсько-буського каналу. Крім дуже визначної торгівлі має Берестє великі історичні спомини церковної унії, заключеної 1596 р. Лівобіч Буга торговельні місточка Влодава і Біла (13 т. м.). Над Мухавцем лежить торговельний Кобрин (10 т. м.), недалеко біловежської пущі старинний Камянець литовський, по другій стороні Більськ.

Слідуюча до сходу область України се українське Полісьє. Воно обіймає південну полосу Минської губернії правобіч Цни і Припяти і північну низинну полосу Волині й Київщини. В виду лісистого і багнистого характеру країни, мусить хліборобство зійти на другий плян і обмежитись до нечисленних висших і більше родючих місць. Менше перешкод зустрічає скотарство та найважнішу ролю відграють лісові промисли і сплавлюване дерева. Головний город Полісья Пинськ (30 т. м.) положений над сплавною Піною

на важнім водянім узлі, де лучать ся дніпровсько-буський і дніпровсько-німанський канал з Прип'ятю. Тут зачинаєть ся правильне пароходство по Прип'яти, сьуть великі тартаки, фабрики сїрників, корабельні верстати, бровари, медоситні і тютюнні фабрики та ведеть ся велика торгівля і сплав дерева. Дальшою важною пристанію є Давидгородок при устю Горини, котрого населене занимаєть ся будовою річних суден і рікоплавством, також виробом вуджениць і сирів. Низше по Прип'яти слїдує старинний Турів, колишня княжа столиця, тепер нужденне місточко, котрого мешканці хлїбороби і сплавики. Більше значіне задержав теж старинний Мозир (12 т. м.) з важною пристанію, будівлею суден — навіть пароходів і фабрикою сїрників. Останна важнійша пристань на Прип'яти є Чорнобиль.

На волинськїм Полїсю замітні городи: Ковель (17 т. м.) над сплавною Турею, на важнім залїзничім узлі, веде значну торгівлю хлїборобськими продуктами і деревом. Важний залїзничий узол є теж в Сарнах над Случею. Старинний Овруч над Норином богатий в багонний залїзняк і гончарську глину.

Волинь в тіснійшїм значіню обїймає лиш височинний простір волинської височини, враз із широкими низинними долинами тутешних рік, що глибоко сягають в черен височини. Належить тут отже південна часть теперішної волинської губернії з малим окравком київської, лївобіч Тетерева. Хлїборобство становить головний круг занять населеня, лісовий промисл враз з иншими сходить на другий плян. Села загалом невеликі, міст і місточок доволї, однак майже всі невеликі, всі заселені переважно жидами, брудні і нехарні, перевисають під тим зглядом навіть типові галицькі міста і місточка. По галицькій сторонї замітне лиш одно місто Броди (19 т. м.), що веде значну торгівлю хлїборобськими і скотарськими продуктами а також пачкарським добром. По російській сторонї слїдують по собі від западу на схід: Володимир (10 т. м.), колись княжа столиця, тепер підупале жидівське місточко, осїдок деякої лісової, збіжевої і пачкарської торгівлі. Луцьк, Дубно і Рівне творять трикутник сильних фортець, звернених проти Австрії. Луцьк (19 т. м.) се давна княжа столиця на узлі гостинців, що переходять в тім місци через сплавний Стир, має значну

торговлю, суконний і гарбарський промисл, Дубно (14 т. м.) над Іквою має деяку торговлю і колись славні ярмарки, Рівне (25 т. м.) веде значну торговлю хлібом, худобою, спірітусом то що. Здовж австрійської границі лежать: Берестечко над багnistим Стиром, памятне нещасливою битвою Хмельницького з Поляками 1651 р., Радивилів на протів Бродів, головний осідок пачкарства, Почаїв зі звисною лаврою, паломництвом і пачкарством. Кремянець (18 т. м.) над Іквою був ще за княжих часів нездобутою твердиною, потім славив ся польським ліцеєм, тепер веде визначну торговлю збіжем. Над Горинию, там, де вона зачинає бути сплавна, лежить Острог (15 т. м.) повний руїн, що нагадують про колишню резиденцію князів Острожських, що заснували тут академію і друкарню і зробили з Острога важний духовий осередок тодішньої України. Заслав (13 т. м.), теж положений над Горинию, був колись столицею князів Заславських. Оба міста ведуть незначну торговлю хліборобськими продуктами. Над Случею лежать міста: Староконстантинів (17 т. м.), оснований також князями Острожськими; що веде значну вивозову торговлю збіжем і худобою і Новгород волинський (Звягель 17 т. м) в околици багатій багонною рудою і гончарською глиною. Таксамо в околици Корця (10 т. м.) находить ся гончарська і порцелянова глина. На самій східній межі Волини лежить єї адміністративний осередок Житомир (78 т. м.). Старинний сей город лежить на границі лісових і хліборобських околиць, веде значну торговлю збіжем і деревом, солею і цукром, має значний гарбарський, рукавишничий, тютюнний і конфекційний промисл. Понизше, теж над Тетеревом, лежить торговельне місточко Радомисль (11 т. м.).

Поділе обіймає своєю довгою полосою часть Галичини і майже цілу подільську губернію Россії враз із північною окраїною Херсонщини. Поділе се перша майже виключно хліборобська область України, промисл обмежується на домашнім ремеслі, фабричний промисл на млинах, горальнях і цукроварнях. Подільські села звичайно великі, часто лежать рядами по днах ярів, шукаючи там захисту перед степовими вітрами, на височині лежать звичайно лиш відосібнені хутори, або поменчі присілки. Міст на Поділю мало і всі вони невеликі, торговища хліборобських про-

дуктів. На самих західних окраїнах галицького Поділля лежить Городок (13 т. м.) з великим ставом, звідси побідою Хмельницького над Поляками, в сусідстві Любін з сірчаними купелями, над Гнилою Липою старинний Рогатин, над Золотою Липою Бережани (13 т. м.) з великим ставом, над Коропцем Підгайці і Монастирська з фабрикою тютюну, над Стрипою Зборів, пам'ятний побідою Хмельницького і згодою з Поляками 1649 р., понизше торговельний Бучач (14 т. м.). На північній рубці Поділля, вже в сточищі Буга лежать місточки Золочів (13 т. м.) і Сасів, з фабрикою паперу і гончарством. Над Серетом і в його сточищі лежить Збараж, пам'ятний облогою Хмельницького 1648 р., Тернопіль (34 т. м.), найважливіший залізничний вузол і торговельне місто галицького Поділля, торгує збіжем, спирітусом і худобою і є осідком багатьох українських товариств, Теревовля, колись княжа столиця, Чортків, важний залізничний вузол. Над Збручем серед декількох місточок важна лиш погранична залізнична станція — Підволочиська-Волочиська. В ярі Дністра лежить лиш одна важніша місцевість — Заліщики, славна своїм садівництвом. Усі місточки галицького Поділля мають характер мостових міст — себто лежать при вигідних переходах через лівобічні притоки Дністра. Сі всі переходи були колись хоронені замками і коло них угрупувалися з часом місточки.

На російській Поділлю скільки міст і місточок менше. Столиця губернії Кам'янець подільський (40 т. м.) лежить над Смотричем і був колись головним заборолом польської держави проти Турків. Останки сеї скельної фортеці представляють нині дуже живописний вид. Місто не має дотепер залізниці томуто його торговля, давними віками велика, тепер зовсім підупала а цвиге хибань пачкарство. Недалеко Кам'янця село Жванець, пам'ятне з часів Хмельниччини (1653 р.). Над Дністром, котрого весь яр зайнятий садами і виноградниками, лежить важна річна пристань Могилів (22 т. м.) з визначною торгівлею деревом, збіжем, овочами, Стара і Нова Ушиця з садівничою і огородничою торгівлею, пристань Ямполь, над порогом Дністра. В сточищі і в самій долині пограничного Бога лежать: Проскурів (23 т. м.) з незначною торгівлею, недалеко Пилявці звідси погромом Поляків 1648 р., Межибож, важна страте-

гічна збірна точка російського війська проти австрійської границі, Летичів, важний в козацьких часах і кілька разів руйнований, торговельний Хмільник (11 т. м.), окружений садами і хмелярнями, над Згаром Літинь (10 т. м.), над Ровом славний колись Бар (11 т. м.), тепер нужденне місточко, дальше над Бугом Винниця (30 т. м.), колись козацький полковий город, славний побідою Богуна над Поляками, тепер має доволі розвитку торговлю. Колишня столиця воєводства Брацлав, тепер зовсім без значіння, таксамо новіший Ольгополь над Савранкою. Одиноким значнійшим торговельним містом південного Поділя єсть болотниста Балта (23 т. м.), що торгує на своїх славних ярмарках збіжем, худобою, салом і шкірами та має деякий промисл, головно виріб мила і свічок, звісна теж своїми гарбузами. Сусідний Ананіїв (17. т. м.) має також значну торговлю хліборобськими продуктами.

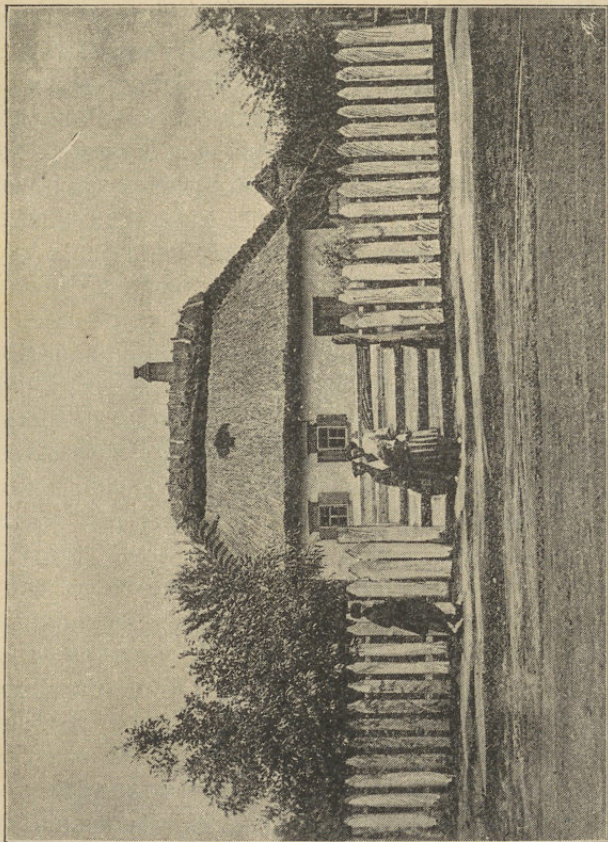
Покутсько-бессарабська височина займає вузьку полосу Галичини й Буковини між Дністром а Прутом. В Росії обмежуєть ся українська часть бессарабської височини теж до вузької придністрянської полоси. Характер селитьб в дечім подібний до подільського з великими селами. Рільництво враз з садівництвом займають найважнійше місце в занятях населеня, чим дальше на південь тим змагаєть ся значіне скотарства. Домашний промисл незначний, фабричний майже жаден. Міст дуже небогато. На галицькім Покутю заслугує на увагу Городенка (11 т. м.) в дуже родючій околиці і торговельний старинний Снятин (12 т. м.), на буковинськім Покутю торговельне місточко Кіцмань. За кордоном зустрічаємо над Дністром Хотин (18 т. м.), памятний битвами 1621 і 1673 р., колись важна твердиня, нині має значіне яко пристань на Дністрі, осідок торговлі збіжем і овочами та пачкарства. Друга дністрова пристань Бессарабії Сороки (15 т. м.) вивозить головно збіже. Оподалік від Дністра лежать болотяні Білці (19 т. м.), звісні з великої торговлі хлібом і худобою та Оргіїв (13 т. м.) з невеликою торговлею. Столиця Бессарабії Кишинів (119 т. м.) лежить вже поза межами України.

Правобічна височина богата не лиш своїм хліборобством, скотарством і садівництвом, але також значною управою торговельних ростин, домашним і фабричним

промислом та торгівлею. Се одна з областей, що творять неначеб черен України. Тут лежить серце України і природна її столиця, колишня „мати руських городів“ Київ (звиш $\frac{1}{2}$ мільона, по обчисленю 447 т. мешканців). Велика його історична минувшина висловлена множеством будівельних памяток головно церков і монастирів, з котрими вяжуть ся безчисленні спомини з української історії. (Лавра печерська, церков св. Софії, десятинна, св. Андрея, золоті ворота ітд.). Київ зовуть російським Єрусалимом задля його церковей, монастирів і безлічи паломників, що щорічно приходять сюди на прощу. Однак Київ має крім історичного також величезне географічне значіне. Його живописне положене на високім правім березі Дніпра, що порізаний в гарні ерозійні горби, має також велике значіне для лучби. Тут, напротив устя Десни є місце, де Дніпро діставши обі свої найбільші сплавні притоки, кінчить свою переміну в велику судоходну ріку. Водяні шляхи Припяти, горішнього Дніпра і Десни лучать ся тут в узол, котрого значіне збільшає узол залізниць і битих шляхів, що з давна мають вигідний перехід через Дніпро в західні українські області. Сей узол шляхів пособляє щораз то більшому розвитку торгівлі Києва, котра є майже вся в руках жидів і концентрує ся на Подолі, положенім над самою рікою, де є величезна пристань річних суден і плотів. Київ положений як не мож вигіднійше для виміни лісових продуктів на збіже, худобу і є важним центром цукроварства. В останних часах розвинув ся в Києві дуже значний фабричний промисл, обіймаючий майже всі можливі галузи. Київ має московський університет і політехніку й багато середних шкіл. Українське умове жите найшло тут по 1905 р. условини значного розвитку, що йде скорим кроком наперед.

Недалеко Києва, що й до нині є твердинею, лежать місцевости, багаті історичними споминами, між ними Видубицький і Межигірський монастирі. Ржищів є важна пристань для торгівлі збіжем. Над Стугною лежить Васильків (18 т. м.), теж старинне місто, з незначною тепер торгівлею. При границі Київщини, Волини і Поділя лежить Бердичів (75 т. м., в $\frac{3}{4}$ жидів), по Києві головний осередок гуртової та подрібної торгівлі головно збіжем і худобою. Продукти місцевого промислу галянтерійного та косметичного розно-

сять жидівські крамарі по всій правобережній Україні. Крім сего цвите тут і тютюнний промисл. В сточищи Роси стрічаємо кілька міст та місточок, коло котрих групуєть ся цукроварняний і горівчаний фабричний промисл: Сквіра (16 т. м.), в околици повній останків давних валів, з гончарським і шапкарським промислом, старе козацьке місто Біла Церков

Хата в Київщині.

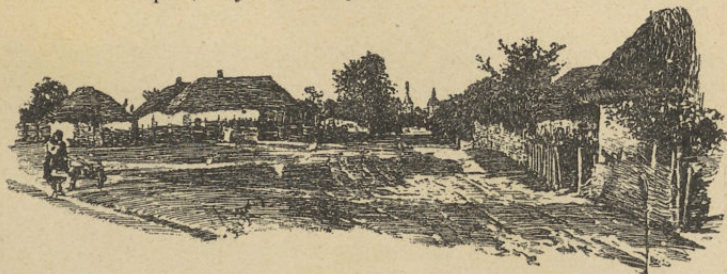
(21 т. м.), памятне договором Хмельницького з Польщею 1652 р. тепер визначне торговельне місто з виробом хліборобських машин, Тараща (11 т. м.) осідок тесельського, колодїйського і стельмаського промислу (тарантаси), Корсунь, памятний побідою Хмельницького над Поляками 1648 року. Недалеко лежать села Кирилівка й Моринці — родинні сторони Тараса Шевченка.

Загалом уся височинна полоса здовж правого берега Дніпра повна історичних споминів з української бувальщини від найдавніших до найновіших часів: валів, городищ, руїн, могил. Здовж Дніпра лежать чергою старі козацькі городи: Трехтимирів, Канів, Черкаси, колись перші осередки козацької організації. Коло Канева здіймаєть ся на високім набережнім горбі Тарасова могила, хоч і недавна, та вже овіяна чаром народних переказів. Канів тепер мале місточко з невеликою пристанію. Черкаси (30 т. м.) натомість, завдяки залізниці, що ту переходить через Дніпро і великій річній пристани розвинули ся в оживлене місто. Розвив ся тут промисл трачковий і цукровий, торговля деревом, залізом, солюю, цукром. Примір Черкасів чи Кремінчука показує, як значно моглиби розвинути ся убогі „понаддніпрянські не-веселі“ села і місточка при відповіднім зрості культури. Чудовим приміром такого убогого місточка є Чигирин (10 т. м.), над Тясмином, колишня гетьманська столиця Хмельницького. Положений він немов дивним припадком в середоточчі нинішньої української території, окружений від сходу багнами, представляєть ся як велике село з кривими болотяними вулицями, слабенькою торгвелею збіжем і лісом, останками чумацтва і малим промислом каменярським (жорнові камені). Недалекий Суботів мав колись гріб Хмельницького, скоро потім знищений Поляками. При устю Тясмина лежить пристань Крилів (12 т. м.), торгуюча деревом і худобою, дальше долі рікою пристань Верхнедніпровськ з залізним промислом. У верхівях Інгулця замітне місто Александрія (14 т. м.) з деяким мельничним промислом.

Південно-західна і полуднева окраїна правобічної височини належить до сточища Бога. Є ту кілька поменчих місточок пр. Липовець, Гайсин, Новомиргород ітд. з незначною торгвелею збіжем та худобою. Більше значіне мають: Звенигородка (17 т. м.), недалеко Катеринополь з копальнями бурого вугля, і Умань (29 т. м.), памятна з гайдамацьких часів, тепер славить ся гарним парком і великою збіжевою торгвелею. Найважнійше місто на окраїні височини, Єлисавет (75 т. м.), на верхівях Інгула, веде велику торгвелею збіжем і вовною і має деякий фабричний промисл завдяки сусідним копальням бурого вугля. Город новий, зріс дуже

скоро і визначаєть ся супроти інших городів рівної величини гарним забудованем і чистотою.

Лівобічна низина має в своїй північній частині ще зівсім поліський характер. Однак вже ту слідна відмінна антропогеографічна прикмета: високо розвинений домашний промисл і значнійше чім на Полісью хліборобство. Лівобіч Десни счезають поволи лісові промисли а на перший плян виходить хліборобство, підпиране значним домашнім промислом. Села поліського типу, уступають ту типовим українським селам, зложеним з біленьких, ліплених з глини, соломною критих хаток, живописно розкинутих серед садів. Тутешні місточка і передмістя міст, мають, таксамо впрочім як по всій лівобічній Україні, цілком сільський вигляд. Міста мають вже ціхи московського впливу: широкі вулиці і площі звичайно нехарні, будинки ріжноманітні, безладно пороз-

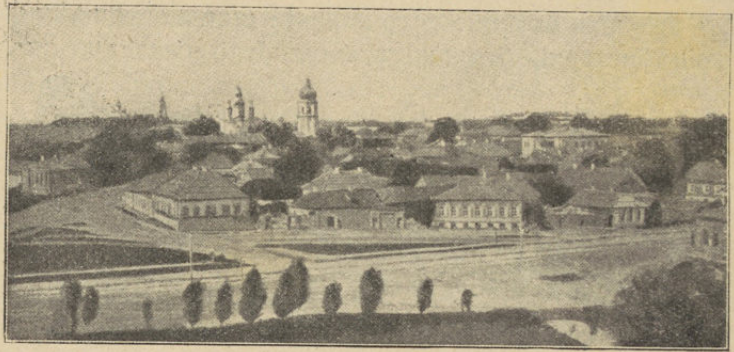
Вулиця в Миргороді.

кидані. Лівобічна низина займає більшу часть Чернигівської губернії, майже всю Полтавську і кусничок Катеринославської.

Головне місто північної частини області є Чернигів (27 т. м.), старинний город, може й ровесник Києву, при переправі шляху, ведучого в Московщину через судоходну Десну. В місті і околици багато історичних памяток: храмів, валів, курганів, урочищ; теперішнє торговельне значіне города невелике. В сточищи Десни замітний Конотоп (20 т. м.) колись сильна твердиня серед багнищ, славний побідою Виговського над Москалями 1659 р., тепер має деяку торговлю завдяки зеліничному узлови і багаті торфища. Недалеко зелізничий узол Бахмач.

Над Сеймом лежить торговельне місточко Батурин, колись гетьманська резиденція, славна різнею, яку ту випра-

вив Меньшиков серед українського населення. При устю Сейма в Десну торговельне місточко Сосниця, колись власність Дорошенка. Борзна (12 т. м.) і Березна (10 т. м.) ведуть незначну торгівлю. Над сплавним Остром, що пливе до Десни, лежить Ніжин (32 т. м.), старинне місто з княжих часів, в XVII-ім віці кольонія Греків, дуже торговельна, потім осідок великих ярмарків. Тепер торгівля міста (головно хлібом), незначна, зате Ніжин є головним осередком вивозу тютюну в Чернигівщині. Існує ту ще (підупавший впрочім) фільольогічний інститут ім. Безбородка. Долі Остром зустрічаємо старинні місточка Козелець і Остер, останній з пристанію і сітним промислом.

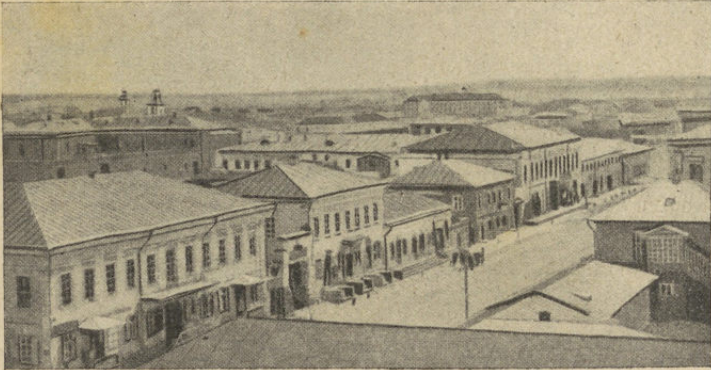
Чернигів.

Над Трубайлом і Алтою лежить старинний Переяслав (15 т. м.), оснований ще Володимиром Великим, памятний Тарасовою ночью 1630 р. і сумною угодою 1654 р., що віддала Україну під московську зверхність. Колись судоходний Трубайло обмілів, залізниця пішла стороною і Переяслав втратив всяке значіне. Таксамо без значіня є місточко Золотоноша.

В сточищи Сули лежать на самих окраїнах низу Ромни (Ромен 23 т. м.) зі славними й дотепер великими ярмарками, вихідна точка лібавсько-роменської залізниці, що вивозить богатства України до далеких балтійських пристаній. Ромен має фабрики мила й тютюну, важне є теж тутешне садівництво і тютюнництво, розвите також в недалекій Лохвици. Осередок тютюнництва Полтавщини є в Прилуках (19 т. м.)

над Удаєм, що ведуть найбільшу в цілій Росії торгівлю тютюном і вивозять его річно пів мільона пудів. Над Удаєм лежить також старий козацький город Пирятин, тепер важний залізничним узлом. Повише устя Удая в Сулу старинні Лубни (10 т. м.) з великими садами і гарбарнями.

В області Псла зустрічаємо над Хоролем осьпіваний Гоголем козацький Миргород (10 т. м.), з промисловою школою, колись осідок чумацтва. Недалеко залізничий узол Ромодан і старинне місточко Хороль. Недалеко Псла Гадяч, пам'ятний угодою Виговського з Поляками 1658 р., Зіньків (10 т. м.), Рашівка, осередок прасольських артелів, Сорочинці, родинне місце Гоголя з ярмарками, Решетилівка, славна вівцями. Повише устя Псла в Дніпро лежить го-

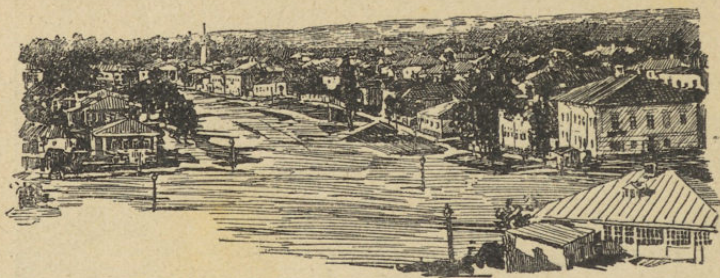

Кремінчук.

ловна пристань області Кремінчук (73 т. м.), мостове місто над Дніпром, де зі сплавною рікою перехрещують ся шляхи і залізниці. Кремінчук веде велику торгівлю деревом і збіжем, має великі склади ліса, соли, вугля, фабрики машин, повозів, тютюну, тартаки, гарбарні ітд. Місто підлягає частим повеням і пожарам та зростає постійно. Половину населення творять жидівські купці і промисловці, з весною населенє міста зростає майже в двоє. По другім боці Дніпра пристань Круків (10 т. м.), неначе передмісте Кремінчука. В сточищи Ворскли лежить на самій межі низу Опошня, звісна гончарством. Повише над самою рікою лежить Полтава (61 т. м.), головне місто південної части лівобічного низу, пам'ятне нещасливою битвою 1709 р., що знищила

наміри великого Мазепи, зробити Україну самостійною державою. Тепер Полтава визначна своїми ярмарками, головно на вовну і коні та залізничним узлом. В останніх часах підносить ся фабричний промисл. Положені низше над Ворсколю Кобеляки (12 т. м.), мають суконний промисл, таксамо околиця Константинограда в сточищи Орелі. На південно-східній межі низу, там де він переходить в чорноморський низ лежать в сточищи Самари на місци давних запороських паланок: Самарчик (Новомосковськ 13 т. м.), зі значною торгвелею, гарбарським і восковим промислом та Павлоград (16 т. м.), з великими млинами і збіжевою торгвелею.

Лівобічна височина представляє майже повну антропогеографічну аналогію до попередньої області з по-

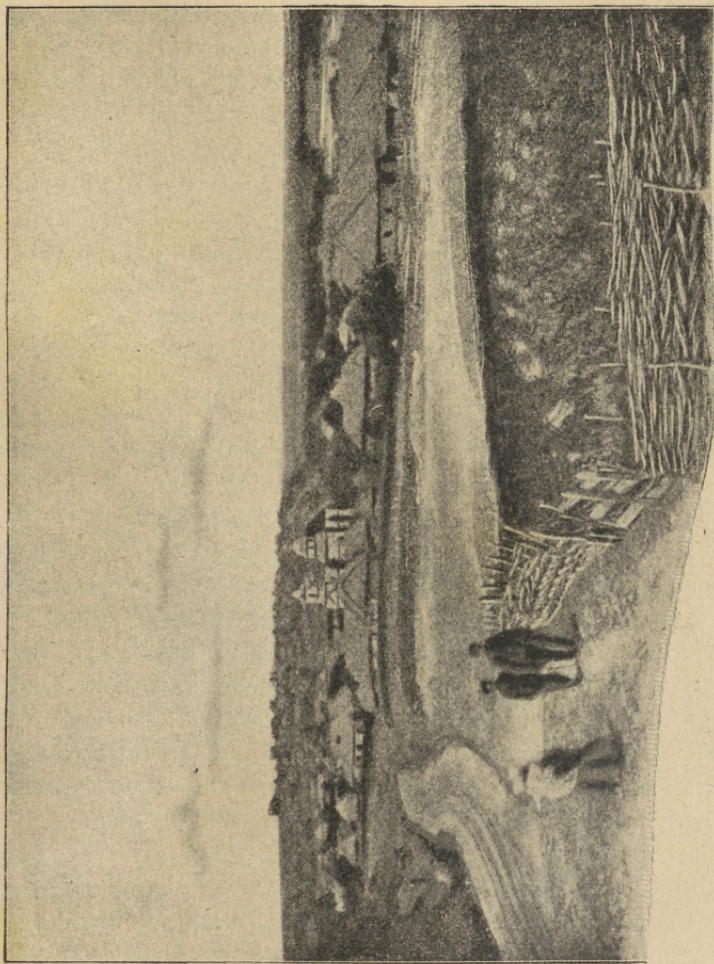

Полтава.

ліським характером північних окраїн а хліборобським усеї прочої області. Водорії-балки дуже ту шкодять хліборобству. Домашний промисл таксамо сильно розвятий, лучба труднійша, бо судоходний Дніпро далекий, примежний саме описаній області. Лівобічна височина обіймає часть Чернигівщини, окраїну Полтавщини, цілу майже Харківщину і змежні частини Курщини, Воронїжчини й Донщини.

Найдальше на північ висунене місточко України Мглин, з оживленими ярмарками, зачинає ряд міст лівобічної височини. Недалеко лежить Почеп над Судостию з великим фабричним текстільним промислом і Клинці (12 т. м.) „Манчестер Чернигівщини“ з суконними, прядильними, металевими і гарбарськими фабриками. Роскольники сусідного Ардона виробляють повози і трудять ся похатним крамарством по всій закордонній Україні. Доволі значний промисл

і торгівлю має також Новозибків (16 т. м.) і недалекий Климів, дуже незначну Стародуб (13 т. м.), багатий зате історичними споминами. Прастарий Новгород сіверський над Десною ні дещо низше положений Короп, не мають нині

Село коло Кобеляк.

ніякого значія. З інших міст сточища Десни Глухів (15 т. м.), веде значну торгівлю збіжем. Недалеко Шостка з фабрикою пороху, котра осмтрює в салітру всі військові фабрики пороху в Россії. Кролевець (10 т. м.), має славні ярмарки, старинний Путивль, торгівлю збіжем і прядивом.

Білопіле (15 т. м.), має значні ярмарки і велику торгівлю збіжем. На верхівях Сули лежить Недригайлів, на верхівях Псла: Суджа (13 т. м.), важна торгівлею збіжем, медом і овочами, Миропіле (11 т. м.), з великим шевським промислом, Суми (26 т. м.) на залізничім узлі, мають значний фабричний (головно цукроварський) промисл і немалу торгівлю на своїх ярмарках, вкінці Лебедин (14 т. м.), славний жорстокостями Меньшикова 1708 р., тепер важний осередок торгівлі хлібом.

На верхівях Ворскли лежить незначне містечко Грайворон, значно низше по ріці Охтирка (23 т. м.), відпустове місце з визначним садівництвом та деревляним, кушнірським, шевським, гончарським і мельничним промислом, на стороні Богодухів (12 т. м.), окружений багатими садами.

Дальша частина лівобічної височини лежить вже в сточищі Дону. Ту над річками Харковом і Лопаню розложивсь головний город усєї області Харків (220 т. м.). Заложений щойно в XVII-ім віці, зростав Харків дуже скоро завдяки своєму географічному положеню, на місци вигідної торговельної виміни між сточищами Дніпра та Дона, між нутром а морем, де перехрещувались колись головні чумацькі шляхи а тепер є важний залізничий узол. Томуто головне значіне Харкова лежить в торгівли. Чотири величезні ярмарки, котрих обороти доходять ще тепер середно до 80 міліонів рублів річно, купують і продають головно збіже, худобу, коні, мануфактуру і вовну. Крім сего Харків має значну фабричну промисловість (полотно, сукно, мило, свічки, цукор, спірітус, тютюн, цегла, гончарство й дахівкарство, великі фабрики машин, кітлів, дзвонів ітд.). Харків має московський університет і є одним з головнійших огнищ українського жия.

Лівобіч Донця зустрічаємо кілька поменчих місточок як Золочів, з незначними ярмарками, Вилки, зі значним садівництвом, в околици дуже розвятий домашний промисл, головно гончарство. На верхівях Донця на самій межі України лежить Білгород (22 т. м.), зі значною торгівлею і вовняним промислом. Долі Донцем положені: Вовчанськ (11 т. м.), Чугуїв (13 т. м.) і Зміїв мають незначну торгівлю. Короча (14 т. м.), торгує на своїх ярмарках збіжем, худобою, овочами та має деякий промисл (оліярні, альбумінові заводи,

горальні). Над Осколом лежать: Старий Оскол (17 т. м.), зі значною торгівлею та шкіряним, медовим, восковим і тютюнным промислом, незначний Новий Оскол, Валуйки, залізничний розізд з подібною торгівлею і промислом як Оскол, лиш меншою, Уразова (13 т. м.), село з великим

Харків.

вивозом збіжжя, гарбарським і мотузяним промислом, Купянськ, на залізничному узлі. Над Тихою Сосною лежить Бірюч (13 т. м.), з деякою торгівлею і ярмарками та олійним промислом, Олексіївка, славна з сонячників і малярських артілів, і Острогожськ (22 т. м.), дуже торговельний на хліб, худобу,

сало, колись центр рибної торгівлі, з миляними, восковими і тютюнними фабриками, над Айдаром Старобільськ (13 т. м.), з оживленими ярмарками.

Сам Дон не має в обсягу лівобічної височини **більших** міст над своєю течвою. Коротояк (10 т. м.), на межах України, має деяку торгівлю, Павловськ має миляний, салотопний, олійний промисл і є важною пристанію, від котрої зачинаєть ся правильна пароходна плавба по Дону. Недалеко устя Богучара в Дон лежить місто Богучар з деякою торгівлею. Взагалі близько східних меж України, що проходять недалеко відсіля, в східнійВороніжчині і западній Донщині більших міст а навіть місточок нема. Лиш деякі села та слободи завдяки місцевим обставинам чи прикметам населеня вибивають ся на перед і доходять до більшого значія. Такою є пр. слобода Бутурлинівка (24 т. м.), одна з найбільших сільського типу селитьб Росії, а таки найбільша на Україні. Бутурлинівка має оживлені ярмарки і багато склепів, цегольні, горальні і великі гарбарні та дуже значний домашний промисл, головно кушнірський і шевський.

Донецький кряж є одною з найменчих але заразом і одною з найважніших областей України. З антропогеографічного огляду се дуже цікава область, що находить аналогію хибань в північно-американських гірничих околицях. Бо тільки вузька північна полоса Донецького кряжа над самим Донцем має характер зближений до сусідної Харківщини з великими типовими українськими селами та не дуже від них відмінними місточками. Зате ціла решта Донецького кряжа представляєть ся переважно як голий степ, серед котрого тут і там торчать фабричні комини і будинки, окружені домиками робітників. Селитьби повстають нагло і ростуть з американською скоростію.

До останних чат типових українських селитьб належить Ізюм (23 т. м.) над Донцем, оден з головних осередків гончарства. Славянськ (колись Тор, 20 т. м.), над Торцем, має великі копальні соли і солоні озера з купелевими заведеннями, що стягають в літі велику скількість гостей, великі солеварні а також мельницький, порцеляново-фаянсовий і механічний промисл. Крім сего в Славянську є значні ярмарки на коні. Недалеко славний сьвятогорський монастир

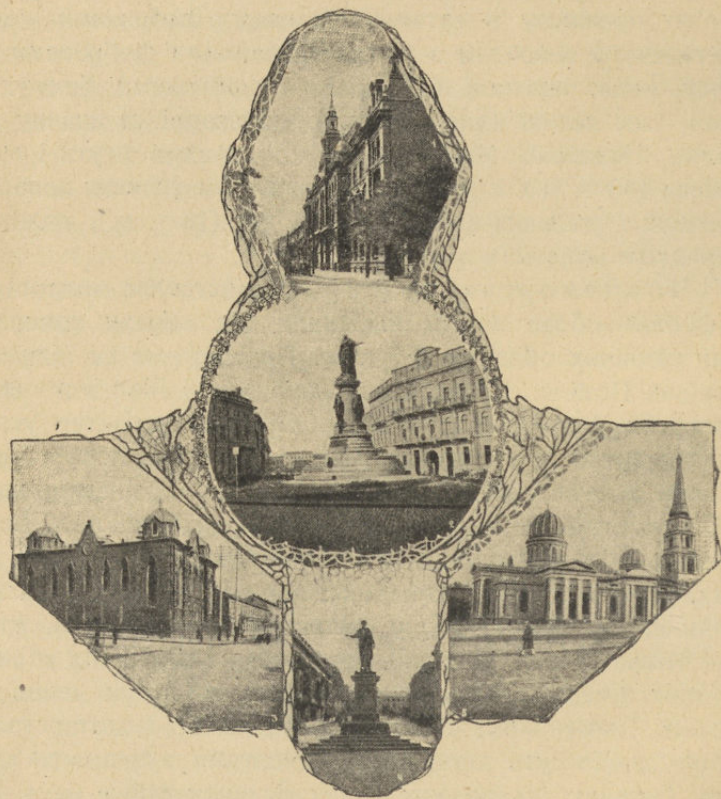
на крейдяних скалах над Донцем. Недалеко східних меж української території замітне ще Каменське (24 т. м.), пристань над Донцем, з великою торгівлею збіжем і скляними гутами.

В гірнячо-фабричній черені Донецького кряжа є попри безліч дрібніших промислових місцевостей вже кілька визначних центрів. Луганськ (20 т. м.), є осередком металургічного промислу з гутами, ліярнями, фабриками машин і металевого знаряддя а також численними фабриками спіритусу, мила, черепиці, броварами і гарбарнями. Бахмут (20 т. м.), має великі копальні соли, солеварні та значну торгівлю. Недалеко Микитівка, з копальнями ртуті і вугля. Юзівка (40 т. м.), є найбільшим центром угляних копалень, залізних і сталевих заводів, Грушівка (18 т. м.), головним осередком копалень антраціту.

Чорноморська низина представляє антропогеографічний образ зовсім відмінний від образу попередно нами пізнаних областей України. Правда, вже на південних окраїнах Поділя, Правобічної височини і Лівобіччя так низового як височинного зачинає питомий характер українських селитьб затрачуватись. На низу він стає зовсім інший і тільки в деяких пригідних місцях може український хлібороб розжитись по своєму. В правилі однак так не є. Великі тутешні села побудувались не там де гарно, а там, де є вода, важна дорога, копальня, чи якась інша практична причина, що стягає більшу скількість людей. Хати, то неначе тимчасово побудовані, криті очеретом, то під впливом сусідних німецьких кольоністів культурнійші як деінде на Україні. Екстензивне степове хліборобство і скотарство на велику скалю суть головними зайняттями тутешнього населеня. Типових українських малих місточок майже нема, зате вирости на дикім колись низу великі торговельні та промислові городи, що між містами Росії визначають ся ще доволі європейським виглядом. Майже всі ті міста зібрались на морським побережу і при устях рік, де мореплаводство, рибальство та добуване соли займають визначний процент населеня.

Над килійським рукавом дельти Дунаю лежать важні пристани Ізмаїл (31 т. м.) і Кілія (12 т. м.), що разом з Вилковом є важними осередками рибальства. Аккерман (28 т. м.),

над лиманом Дністра, багатий історичними споминами, важна пристань для поменчих суден, веде значну торгівлю солею, рибою, салом, вовною. Над течвою Дністра, там де його долина значно розширюєть ся, лежать річні пристани: Дубосари (13 т. м.), серед винниць, огородів і тютюнних піль, зі значною торгівлю тютюном, вином, худобою і збіжем, Бендери (32 т. м.), колись звісна в козацьких часах Тегиня,

Одеса.

пам'ятні побутом Карла і Мазепи по Полтавській невдачі, до нині кріпка твердиня, окружена огородами, садами, винницями і баштанами, зі значною торгівлю, Тираспіль (32 т. м.), з великою збіжевою торгівлю; ту переладовуєть ся добро з дністрових суден на залізницю, щоби его перевезти в Одесу.

Одеса (звиш $1\frac{1}{2}$ мільона, по обчисленю 479 т. м.), найбільше місто і найбільша пристань України, положена 32 км.

на північ від устя Дністра, напротів гирла дніпрового лиману, над досить глибоким, хоч отвертим заливом. Штучними греблями поліпшено одеську пристань значно та утворено шість захищених басейнів для приставання кораблів. Пристань замерзає пересічно на 31—67 днів, часами зовсім ні. Само місто положене на голій степовій плиті, де лиш з великим трудом можна було розвести і плекати плянтації дерев. Місто має зовсім європейський характер з широкими рівними вулицями і великими, гарними каменницями. Історичних пам'яток Одеса не має, бо заложена ледви в 1794 р. Росла вона дуже скоро, головню завдяки вільній пристани, що була тут 1817—1859 р. Тепер є Одеса найбільшою пристанню Росції, лиш Петербург перевисшає її ввозом. Вивозить Одеса головню збіже, в менчій мірі худобу, дерево, цукор, рибу, товщі, спірітус. Вартість вивозу виносила 1903 р. звиш 127 міліонів рублів (в р. 1888 — 162 міл. руб.), йде він головню в Англію, Німеччину, Францію, Італію, Голляндію, Бельгію і Далекий Схід. Ввозить Одеса значно менче — в 1903 р. за 46 міл. рублів, головню вугля, рижу, південних овочів, чаю ітд., що йдуть понайбільше у столиці та чужі великі міста Росції.

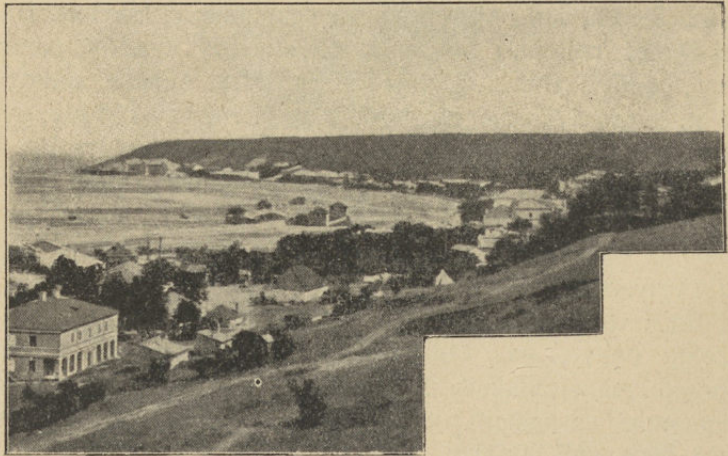
Крім сеї величезної торговлі, котрою орудує біржа та численні банки, має Одеса великий фабричний промисл: цукровий, мельницький, олійний, макаронний, консервовий, горівчаний, металевий, керамічний, хемічний ітд. Вартість річної продукції (1900 р.) доходить до 70 міліонів рублів. Одеса є також осідком університету і ріжних інших шкіл, тож розвиток умового житя значний. Значіне Одеси останніми часами стало менчати. Є се вислідом розвитку зелізниць, що допомогли до розвитку иншим чорноморським портам, а дальше наслідком щораз то менчої спромоги висилати маси збіжа за море з Росції, коли у внутрі населене терпить хронічний голод.

Під самою Одесою находять ся славні лимани Куяльницький і Хаджибейський з лічничими заведеннями.

Над Богом, там де ріка стає сплавна для річних суден, лежить Вознесенськ (16 т. м.), пароходна пристань, що має деякий промисл і значну торговлю, головню збіжем і деревом. Над глибоким лиманом Бога, при устю Інгула розложив ся Миколаїв (100 т. м.), дуже значна воєнна і торгова

пристань, що по Одесі і Новоросійську вивозить найбільше збіжа і має великі корабельні верстати, відливарні, фабрики машин, китлів, повозів ітд. Кривий Ріг (15 т. м.), над Інгульцем, має 35 копалень желізних руд.

Над Дніпром, на самій межі чорноморської та лівобічної низини, при вході в область порогів, лежить Катеринослав (157 т. м.). Єго велике торговельне значіне виходить з положеня над Дніпром, там де перериваєть ся пароходна плавба перед порогами, і важна желізнична лінія переходить через ріку. Положене міста поміж Криворіжськими копальнями желіза та богатим в уголь Донецьким Кряжем посо-

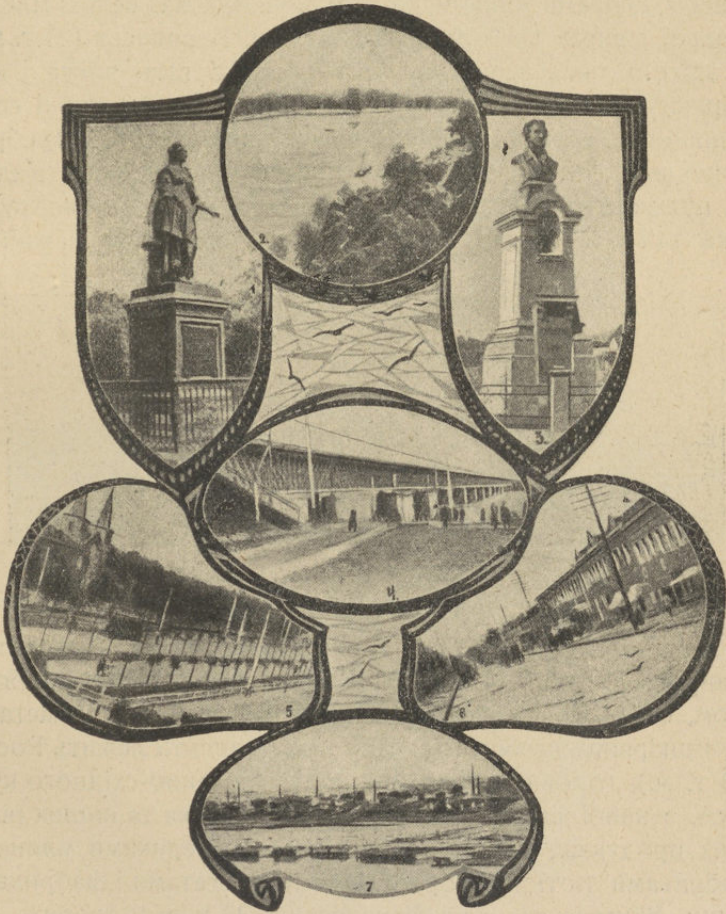

Лиман коло Одеси.

било дуже сильно зростови фабричного промислу. Катеринослав веде найбільшу на Україні торгівлю деревом, на своїй величезній пристани, крім сего збіжем і вуглем. Фабричний промисл дуже розвятий, головно металевий (ліярні, фабрики машин). Понизше порогів, на Запорожу, повнім сьвятих споминів для кожного Українця лежить Александрівськ (19 т. м.), пристань і желізничий узол, з металевим і мельницьким промислом і Никополь (17 т. м.), з копальнями мангану і фабриками. Ту переходили з давен давна головні чумацькі шляхи в Крим через Дніпро. Поменчі морські кораблі доходять часом до Никополя, але звичайно лиш до Берислава (12 т. м.), де звичайно збіже переладо-

вують з річних байдаків на морські барки. Напротив Берислава лежить теж важна пристань Кахівка. Олешки коло Херсона мають визначне огородництво, садівництво, баштанництво, рибальство і лівлю раків.

Недалеко устя Дніпра в Лиман лежить Херсон (85 т. м.), подібно Одесі, Миколаєву і Катеринославу, молоде місто

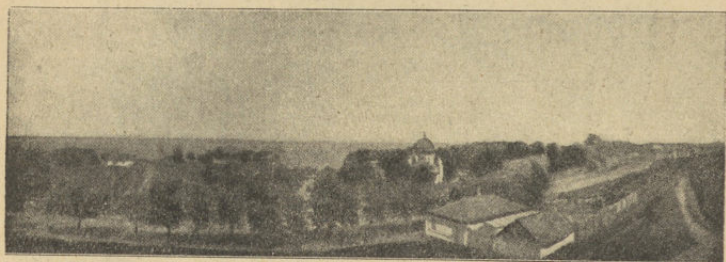

Катеринослав.

з кінця XVIII-го віка. Їго пристань по поглибленню лиману Дніпра в 1887 р. (Очаківський канал) стала доступна для більших морських кораблів і від сего часу город скоро зростає. Херсон веде велику торгівлю збіжем і деревом, має великі тартаки, млини, фабрики мила, тютюну і т. д.

Входу в лиман Дніпра боронять дві твердині: Очаків (12 т. м.), з незначною пристанню для прибережної плавби, і Кінбурн.

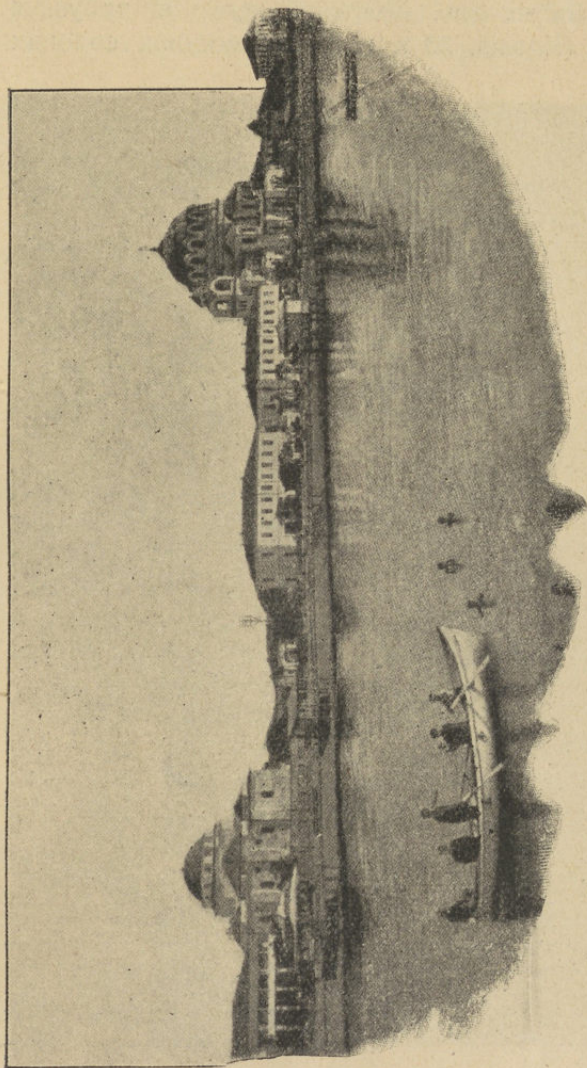
На вузькій низовій полосі лівобіч Дніпра всі більші міста держать ся безпосередного сусідства моря. Мелітополь над Молочною (17 т. м.), має визначну торгівлю збіжем, деревом, шкірами, яйцями, маслом, вовною, має великі млини, горальні і виріб хліборобських машин. Бердянськ (27 т. м.), над лихою пристанню, вивозить таки багато збіжа і має фабрики рільничих машин, млини, бровари та гарні сади і винниці. Колишне більше значіне Бердянська перебрав Маріупіль (33 т. м.), з доброю пристанню при устю Калміуса, що веде велику торгівлю і вивозить вуголь, кокс, руду, збіже тай має деякий фабричний промисл. Ще важнійші

Таганрог.

пристани лежать при устях Дону. Напротив дельти лежить Таганрог (70 т. м.), з великою торгівлю збіжем, рибою, мясом, олієм, салом, шкірами, овочами, а також з металевим і шкіряним промислом. При насаді дельти лежить Ростів (123 т. м.), головний ринок для всего південно-східного кута Росії, з найбільшим по Одесі вивозом збіжа та інших рільничих продуктів, також вовни і льну, з великими млинами і фабриками тютюну, корабельними верстатами і фабриками машин. Вірменське місто Нахичевань (33 т. м.), творить неначе передмісте Ростова і бере визначну участь в его торгівлі і промислі. Славний колись Азів (27 т. м.), має також значну торгівлю збіжем і є важним осередком рибальства при устях Дону і на Азівськім морі. Єйськ (49 т. м.), положений уже на північних окраїнах Кубанщини, вивозить теж багато збіжа, головно пшениці і ячменю.

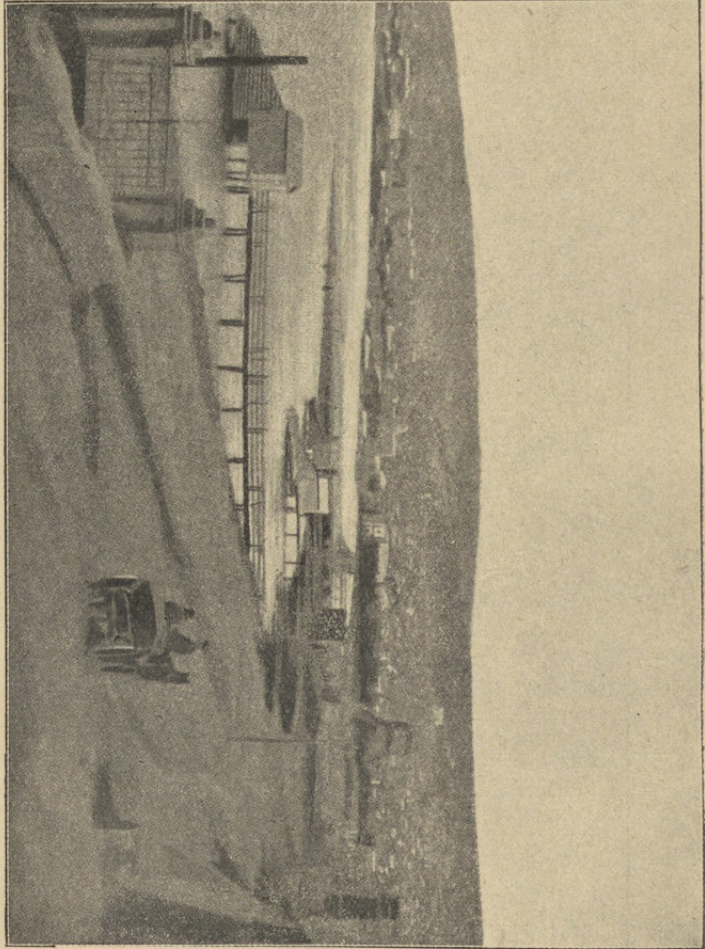
Кримські гори і їх підгір'я лежать властиво вже поза межами української території, хоч процент українського населення, що напливає сюди зі сусідніх суто-українських

Евпаторія.

областей ту значний і постійно зростає. В північній Криму форми господарства тіж самі що й на цілій степовій чорноморській низині, зі сильно розвигнм скотарством. В полудневім, гористім Криму хліборобство і скотарство тратить

переважаюче значіне, натомість на перші місця виходять : садівництво, виноградарство, огородництво і мореплавство. Крім сего на цілім Кримськім побережю добувають у великих скількостях сіль. Головний центр -єї добуваня є коло Евпаторії (Козлів, 20 т. м.), на тамошних солоних озерах,

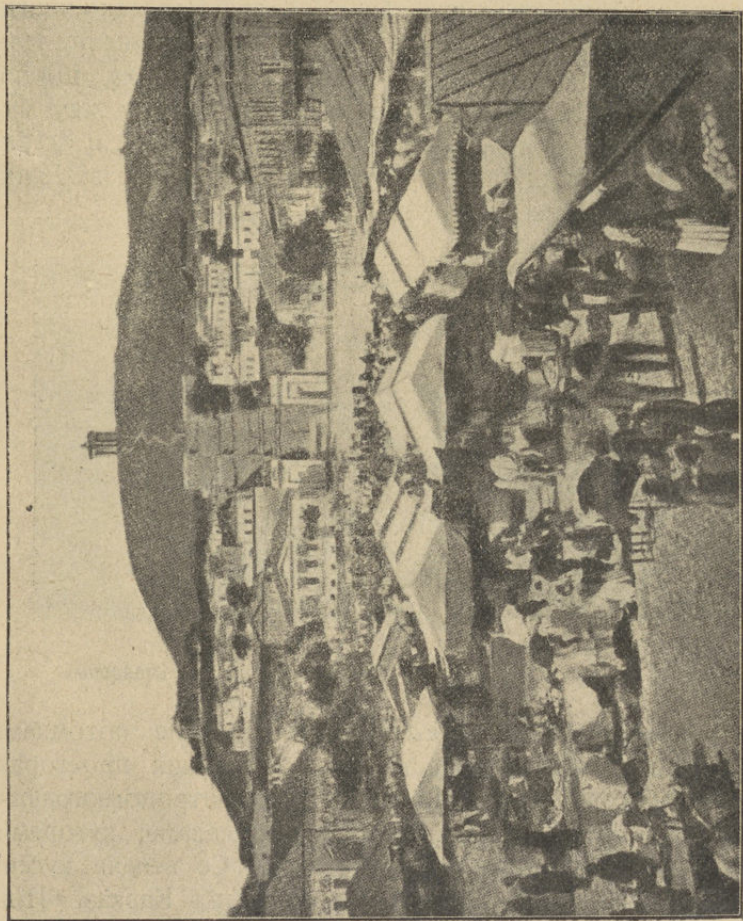

Федозів.

де находять ся також славні лічнічі заведеня. На північнім підгір'ю Яйли лежать : стара столиця ханів Бахчисарай (13 т. м.), цілком орієнтального характеру місто, зі старою ханською палатою і нова столиця Криму Симферопіль (70 т. м.), головний центр садівництва, виноградарства, торгівлі ово-

чами і винами а також фабрикації овочевих консервів. Карасу-базар (15 т. м.), має також велику торгівлю овочами.

Найважнійші місцевости півострова накопичені таки на південнім гірським побережю, „Кримській Рівієрі“. При вход в неї лежить славний з кримської війни Севастопіль (68 т. м.),

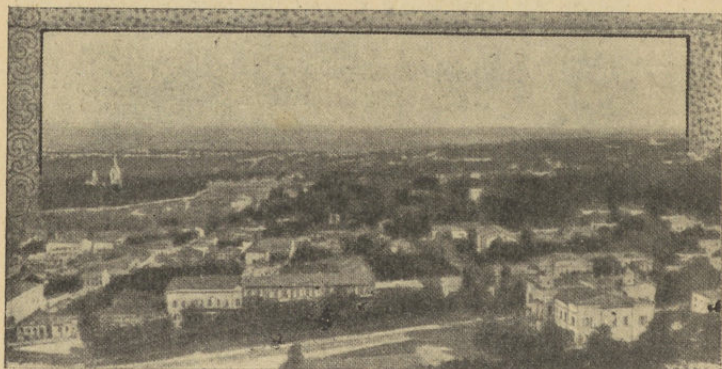

Керч.

велика морська твердиня і воєнна пристань з морськими купелями. Торговельне мореплаводство від дванадцяти літ підупало. На південнім березі тягнуть ся рядом купелєві і кліматичні місцевости: Балаклава, звісна рибальством, Алупка, Лівадія, найгарнійша кліматом Ялта (23 т. м.), з мо-

гилою Руданського, Оріянда, Алушта, Гурзуф. Літом зїжджає сюда всяка московська знать на морські купелі і відпочинок, щораз більше росте теж значіне кримської Рівієри яко зимово-кліматичної області.

На східнім вирістку Криму лежать два важні міста. Феодозія, у козаків Кафа (31 т. м.), найбільша торговельна пристань на Кримі, вивозить збіже й овочі. Недалеко значні поклади желізної руди. Керч (33 т. м.), має теж значну торговельну пристань, головно для великих кораблів, що не можуть плавати по Азівським мори, однак більшу вагу має тутешне рибальство, виріб консерв, мельництво, а в останніх часах металургічний промисл, що обрабляє зелізний крух, котрого великі кладні найдено коло міста.

Ставропіль.

Кубанське Підкавказє, сколонізоване потомками запорозьких Козаків, представляє на значних просторах, головно правобіч Кубані зовсім той сам антропогеографічний тип, що стара Україна, з великими селами, хуторами, великим хліборобством та скотарством. Се неначе кусень типової козацької України, перенесений під Кавказ. Ціла решта тутешного східного погранича України, себто Кавказ і прикаспійське Підгірє його представляє ся як край ново заселений Українцями серед азійських народів, зі зовсім неготовим антропогеографічним типом. Рибальство в морю та ріках і лісовий промисл відгравають важну ролю. Садівництво й виноградарство головно в останніх часах сильно зросло, таксамо дає великі надії гірнячий промисл.

Осередком краю й українського життя є Катеринодар (94 т. м.), над Кубанію, столиця чорноморських козаків, з великою торгівлею господарськими продуктами. Головною пристанію над Чорним морем є Новоросійськ (16 т. м.), столиця чорноморського округу з великим вивозом збіжа, сім'я, вовни і нафтових продуктів. Темрюк (15 т. м.), в дельті Кубані, теж вивозить багато збіжа. Над Білою лежить торговельний Майкоп (47 т. м.), над Лабою Лабинськ. На Ставропільській плиті лежить Ставропіль (55 т. м.), що торгує збіжем і худобою, Прасковія (11 т. м.), з великим виноградарством і виробом вина, Александрівськ (10 т. м.), ближше гір Пятигорськ (19 т. м.), зі значною торгівлею і славними мінеральними жерелами, що знаходять ся в самім місті і в сусідних місцевостях Єссентуках, Желізноводську і Кисловодську.

Важнійші похибки друку.

Ст.	стрічка	замість	має бути
12	15 з долу,	до міліона	до $\frac{1}{2}$ міліона
"	4 "	30.0000	50.000
95	11 з гори	литовські	московські
147	4 з долу,	Ясіли	Яйли
200	4 з гори,	447	626

З М І С Т.

	стор.
Передне слово	1
Антропогеографія України	3
Межі України	5
Скількість Українців і їх розміщене по Україні	16
Український нарід яко антропогеографічна одиниця	35
Український нарід а українська земля	102
Економічні відносини України	129
Области й селитьби України	186

Andylka 10K
Bydgoszcz 16.4.66
5021

